

KARLOVA UNIVERSITA

Filosofická fakulta

ZÁPISKY

KATEDRY ČESKOSLOVENSKÝCH DĚJIN
A ARCHIVNÍHO STUDIA

V.

NÁKLADEM UNIVERSITY KARLOVY

PRAHA 1961

Rediguje

Václav Husa

s kolektivem pracovníků katedry

Robert Kvaček

Otázka nacistické agrese v Československu byla v historické literatuře již nejednou předmětem podrobnějšího studia. Dosavadní práce se však téměř výlučně soustřeďují na objasnění závěrečné etapy německého útoku v letech 1938—39 a ponechávají bez povšimnutí období předcházející, jež bylo dobou důležitých příprav k protičeskoslovenské agresi. Tento příspěvek si proto klade za úkol osvětlit některé stránky taktiky německého imperialismu vůči Československu v prvních letech po Hitlerově nástupu k moci.

Hned po nastolení své vlády začal Hitler plánovat zahraničně-politické agrese. 3. února 1933 měl v bytě generála dělostřelectva von Hammerstein-Equorda přednášku k velitelům pozemního vojska a loďstva, v níž zdůraznil, že je nutno co nejdříve pro dosažení plné politické moci vytvořit armádu. Této moci bude pak využito „buď pro získání nových exportních možností, nebo — a to je ještě lepší — k dobytí nového životního prostoru na Východě a k jeho úplné germanizaci.¹⁾ „Obnovení „Drangu nach Osten“ — hrozivě vyjádřené už v „Mein Kampf“ — se stalo tedy prvořadým, i když ne konečným cílem hitlerovského imperialismu. Konkrétní realizace znamenala nejen útok proti prvnímu socialistickému státu světa, ale i porobení všech slovanských národů, především lidu Polska a Československa. Ostatně i získání těchto zemí bylo předpokladem k dobytí úrodné Ukrajiny, k pochodu na Moskvu. Kromě toho však v mezinárodně-politické konstelaci počátku třicátých let, kdy obě země byly i součástí francouzského vojenského a mocenského systému, mělo pro Německo další nemenší význam v tom, že podmiňovalo i úspěšnost budoucí akce na západě Evropy. Útok na východ si nacisté sice stavěli jako úkol nejpřednější, ale jejich vrcholným snem bylo ovládnutí celé Evropy a nakonec celého světa. Střetnutí se západem se jim do budoucna jevilo jako nevyhnutelné. (Ostatně už 18. února 1934 na poradě vyšších důstojníků

¹⁾ Zápis generálpor. Liebmana viz Vierteljahrhefte für Zeitgeschichte 1954, č. 4, str. 435; dále např. L. Jedlicka, Ein Heer im Schatten der Parteien. Graz-Köln 1955, str. 110—111.

reichswehru a SA, dával Hitler přednost nejprve útoku na západ.)²⁾ Při obou směrech nacistické agrese hrálo ovládnutí strategicky významného Československa — právě nejpevnějšího článku spojeneckého systému Francie, tohoto hlavního konkurenta německého imperialismu na západě — úlohu skutečně zásadní. Přitom Hitler už měl s Československem své konkrétní plány. „Českomoravskou kotlinu, východní oblasti, hraničící s Německem, osídíme německými rolníky,“ svěřoval se ještě před nástupem k moci aktivu svých funkcionářů. „Čechy přesadíme na Sibiř nebo do oblastí volyňských, vykážeme jim rezerváty v nových spolkových státech. Češi musí pryč ze střední Evropy. Dokud tam budou, budou vždy ohniskem husitsko-bolševického rozkladu.“³⁾

Uskutečnění této likvidace národů Československa mohlo následovat pochopitelně jen po přímém vojenském útoku. Někteří nacisté s myšlenkami na něj spekulovali hned od r. 1933,⁴⁾ museli však prozatím zůstat právě jen u spekulací. Chuť byla v této době mnohem větší než možnosti ji ukojit. Ve vztahu k Československu (a pochopitelně i k dalším státům) bylo proto nutno zvolit jinou taktiku, ovšem takovou, která by nakonec směřovala k jeho postupnému ovládnutí či připravovala půdu pro eventuální vojenskou agresi. Celkově možno charakterisovat tuto politickou koncepci jako snahu převést Československou republiku do sféry německého vlivu — pokusy o to nebyly ostatně cizí ani výmarskému Německu⁵⁾ — mezinárodně ji izolovat od jejich dosavadních spojenců a zabránit jí v uzavření eventuálních dalších spojení. Při přípravě německého imperialismu na válku to mělo přinést i významné zisky ekonomické, a to nejen ve střední Evropě, ale např. i na Balkáně, kde československý kapitál zůstal v té době stále ještě nepříjemným konkurentem. Všeobecně se nacistická koncepce získání a ovládnutí Československa „suchou cestou“ rozvíjela od r. 1933 po několika liniích. Všimneme si na tomto místě jen některých z nich a nebudeme se tu zabývat vyličením snahy o využití německé menšiny k úloze páté kolony, jež je samo o sobě zvlášť pro léta 1933—1935 problémem značně složitým a vyžadovalo by si nejméně samostatné studie.

2) Die Welt 9. 5. 1937, cit. A. I. Kaminski v *Problemy vtoroj mirovoj vojny*, Moskva 1959, str. 170.

3) Hermann Rauschning, *Mluvil jsem s Hitlerem*. Praha 1946, str. 53—54.

4) Americký diplomat Messersmith ve svém svědectví pro Norimberský soud uvádí, že nacisté už r. 1933 prohlašovali, že „ve vztahu k Rakousku a Československu je cílem územní expanse.“ (Njurnbergskej process, II., Moskva 1958, str. 171.)

5) „O stejný cíl získati Československo do sféry německého vlivu ostatně usilovala i předhitlerovská zahraniční politika a není žádným tajemstvím, že by byla bývala ochotna zaručiti integritu Československa v případě, kdyby Československo vzdalo se svého odporu proti Anschlussu.“ (Zahraněční politika 1937, str. 34—35.)

Nacistický 30. leden 1933 znamenal posílení všech reakčních revizionistických tendencí v Evropě. Měnícího se poměru sil v Evropě se snažil ihned využít italský fašismus k návrhu protiversaillského, protisovětského a revizionistického Paktu čtyř z 18. března 1933. Mussolini jej vypracoval v dorozumění s nacisty, jimž tu rychle vysvitla naděje na snadné ovládnutí střední Evropy. Právě o ni se totiž chtěli v rámci připravované velmocenské dohody „postarat“. Svědčilo o tom mimo jiné i jednání vedoucího zahraničně-politického úřadu NSDAP Rosenberga v květnu 1933 v Anglii. V rozhovorech se Simonem, Vansittartem a jinými britskými představiteli Rosenberg žádal nejen právo na zbrojení, ale i na anšlus Rakouska a rozdělení Československa.⁶⁾ Odůvodňoval to jako nutný předpoklad k boji proti bolševismu — tedy heslem, kterým i později nacistické Německo „ospravedlňovalo“ své zahraničně-politické plány a jež mu mělo získat podporu u západoevropské velkoburžoazie. Zvláště v akcích proti Československu bylo zaklínadlem z nejoblíbenějších. Jeho skutečný smysl vysvětloval Hitler svým spolupracovníkům takto: „Musím versaillské velmoci udržovat pomocí přízraku bolševismu, donutit je věřit, že Německo je poslední záštitou proti rudé potopě. Pro nás je to jediný způsob, jak přežít kritická období, skončit s Versailles a znovu se ozbrojit.“⁷⁾

Naděje nacistů na rychlý úspěch ve střední Evropě však brzy ztroskotaly. Mussoliniho iniciativa sice vedla 7. března k podpisu Paktu čtyř, ten však zůstal jen na papíře, když jej Francie odmítla ratifikovat. Naproti tomu začala přinášet první výsledky sovětská mírová ofenziva, volající po kolektivní bezpečnosti. Na začátku července podepsaly sousedé SSSR i Malá dohoda a Turecko se Sovětským svazem Úmluvu o určení pojmu útočného činu, která mohla nacistům významně ztížit realizaci jejich plánů, a to i proti Československu. Nacistická diplomacie se proto všemožně snažila mařit tuto sovětskou zahraniční politiku — proti požadavkům na kolektivní bezpečnost postavila koncepci bilaterálních paktů o neútočení, z nichž vyloučila jednak možnost vzájemné pomoci, jednak odmítala zahrnout do nich klauzuli, jež by zrušila platnost paktu pro případ, že by některá ze smluvních stran zahájila útok proti třetímu státu. Zároveň usilovala o to, zabránit jednotlivým zemím, o něž měla zájem, ve sblížování se Sovětským svazem. V taktice proti Československu se tento aspekt uplatňoval velmi silně a zvláště později tu bylo využíváno i odporu reakční české a slovenské buržoazie proti spojení s prvním socialistickým státem na světě. Nacistickou taktiku však muselo ovlivňovat i přihlídnutí k některým dalším skutečnostem. Tak se Wilhelmstrasse dívala se špatně tajenou nelibostí na Organizační pakt Malé dohody z února

⁶⁾ Istorija Velikoj Otečestvennoj vójny Sovětskogo Sojuza 1941—1945, I., Moskva 1960, str. 39.

⁷⁾ K. Lüdecke, I knew Hitler, New York 1938, str. 468.

1933, který ztěžoval německé pronikání na Balkán a znamenal posílení snahy československé buržoazie po udržení statu quo ve střední Evropě. Ovládnout Československo předpokládalo tedy mimo jiné rozložit Malou dohodu. Dále: nemalou překážku německým plánům vůči střední a východní Evropě by bylo přineslo i trvalé spojení Prahy a Varšavy, které by navíc ještě posílilo francouzský mocenský systém. Německé ministerstvo zahraničních věcí bylo jistě informováno o krocích především představitelů československé buržoazie dosáhnout československo-polské dohody. Pakt čtyř, který ohrožoval oba státy, vedl k pokusům o vzájemné sblížení. Zabránit jim bylo dalším úkolem nacistické taktiky vůči Československu v r. 1933.

Řešení všech těchto úkolů komplikovala Německu celková mezinárodní situace. Jeho gesto ze 14. října 1933 — vystoupení ze Společnosti národů a odchod z odzbrojovací konference — hrozilo v první chvíli nebezpečnými důsledky. Nenásledován Itálií obával se Hitler dokonce vojenského zákroku proti Berlínu, a to především se strany Francie, Polska, Belgie a Československa.⁸⁾ I když vojenské akce nakonec nepřišly, dostavila se brzy zřejmá diplomatická izolace. Německo se z ní snažilo vymanit pokusem o získání některých evropských států dvojstrannými pakty o neútočení. Zaměřilo se přitom především na Československo a Polsko.

Podívejme se nyní podrobněji na tuto nacistickou iniciativu, jež byla zároveň významnou součástí plánu na získání Československé republiky do sféry německého vlivu. Lze se oprávněně domnívat, že v rozhodnutí o podání neoficiální nabídky na dohodu o „neútočení“ měla úlohu nejen obava z mezinárodní izolace a strach z vojenských sankcí po 14. říjnu 1933, ale i krize v iredentistických německých stranách v ČSR, jimž na podzim 1933 hrozil zákaz. Pakt mohl zajistit další činnost protičeskoslovenských sil mezi německou menšinou, do kterých Hitler vždy vkládal při uskutečňování svých plánů prvořadě naděje. Nejsme sice přesně informováni, kdy a kterými všemi cestami se nacisté pokusili sondovat v Praze půdu pro bilaterální pakt; z několika dochovaných svědectví⁹⁾ je však

⁸⁾ 25. října 1933 vydal Blomberg „Weisung für die Wehrmacht im Falle von Sanktionen.“ Právilo se v ní mimo jiné: „Die weitere Entwicklung der durch Deutschlands Austrittserklärung aus dem Völkerbund und sein Verlassen der Abrüstungskonferenz geschaffenen aussenpolitischen Lage kann dazu führen, dass Sanktionsmassnahmen gegen Deutschland zur Anwendung gelangen. Welche Staaten zur Sanktionen schreiten werden, steht darin. Sofern nicht der Völkerratsrat eine gemeinsame Aktion beschliesst, dürfte in erster Linie Frankreich in Frage kommen. Aber auch Polen, Belgien und die Tschechoslowakei können von Frankreich zu Sanktionsmassnahmen veranlasst werden.“ (H. Holldack, Was wirklich geschach. München 1949, str 282.)

⁹⁾ AMZV — Dr. Krofta — Výklad na poradách přednostů 1931–1933 — Výklad ze 16. 11. 1933; H. Ripka v Přítomnosti 1937, č. 13; E. Beneš, Úvahy o slovanství, Londýn b. d., str. 177. „Třikrát mi Hitler nabízel pakt, obdobný jeho

zřejmě, že se tak stalo těsně po vystoupení Německa ze Společnosti národů. „V říjnu opustilo Německo Ženevu. Brzo poté se obrátil Hitler skrze několikere prostředníky poprvé na Prahu a sondoval u nás, zdali bychom přímo s ním podepsali bilaterální pakt o neútočení,“ dosvědčuje dr. Beneš ve svých „Pamětech“.¹⁰⁾ Úlohu prostředníků hráli v tomto případě jednak von Papen, jednak Rosenberg.¹¹⁾ (Už to ukazuje na „upřímnost“ německých návrhů; Rosenberg, jak víme, požadoval v květnu 1933 v Londýně zničení Československa a jak dále ukážeme, významně se angažoval při obkličování Československé republiky rozkladem Malé dohody.) Oficiální nabídka ovšem učiněna nebyla. Ta měla asi přijít až po předběžném souhlasu Prahy. Obsahově byl německo-československý pakt zřejmě nacisty zamýšlen obdobně jako pozdější dohoda polsko-německá, která je k ničemu významnějším nezavazovala. „Jednalo se o smlouvu k řešení problémů, nikoliv k zvěčnění statu quo mezi Německem a Polskem,“ vysvětlovali později německo-polský pakt z 25. ledna 1934 nacisté.¹²⁾ Ostatně, ještě před jejím podepsáním instruoval Neurath německého velvyslance ve Varšavě, že nelze uznat německo-polské hranice z roku 1919.¹³⁾

V Praze nebyla německá iniciativa zásadně odmítnuta. „Zdůraznilo se jen, že je třeba, aby se neutrální jednání vedlo v plné shodě s Francií a s Malou dohodou a podle principů Společnosti národů, a chtělo se vědět, zda je v Německu ochota ujednat podobný pakt také — s Polskem!“¹⁴⁾ Toto stanovisko ovšem Německu nevyhovovalo. Nejen to však zřejmě rozhodlo o přerušení jednání s Prahou. Významně je ovlivnil i nacistický úspěch v Polsku a očekávané důsledky z něj. V květnu 1933 přijal Hitler poprvé polského velvyslance Lipského. Po schůzce 16. listopadu bylo pak vydáno komuniké oznamující, že obě země ve vzájemných vztazích ne-

paktu s Polskem.“ E. B. Hitchcock, Zasvětil jsem život míru, Praha 1948, str. 247: „Po prvé r. 1933, před podepsáním smlouvy o neútočení s Polskem, kdy vypustil (Hitler-RK) tři „pokusné balony, aby poznal, je-li dr. Beneš na takový pakt připraven.“; E. Beneš, Paměti, Praha 1947, str. 39; Ward Price, Year of Reckoning, London 1939, str. 218 n. tvrdí, že s ním Beneš 31. října 1934 v Praze mluvil o třech německých nabídkách podle vzoru polsko-německého paktu; B. Celovsky, Das Münchener Abkommen 1938. Stuttgart 1958, str. 88.

¹⁰⁾ E. Beneš, Paměti. Praha 1947, str. 39.

¹¹⁾ K. Krofta na poradě vedoucích úředníků ministerstva zahraničí 16. listopadu 1933 uvedl: „... Konečně i Československu bylo naznačeno neoficiálně jednat vicekancléřem v. Papenem, jednak ze sekretariátu strany nár. socialistické p. Rosenbergem a jeho emisary, že by bylo snad lze sjednat nějaký pakt o neútočení, ač tyto zprávy byly později Wilhelmstrasse demontovány.“ (AMZV — Dr. Krofta — Výklad na poradách přednostů 1931—1933.)

¹²⁾ 100 Dokumente zur Vorgeschichte des Krieges. Berlin b. d., str. 29.

¹³⁾ Pierre Renouvin, Historie des relations internationales, VIII., Paris 1958, str. 64.

¹⁴⁾ Nepochybně dobře informovaný H. Ripka v Přítomnosti 1937, č. 13, str. 195.

použijí síly. 27. listopadu předal velvyslanec Moltke Pilsudskému projekt polsko-německého paktu. 9. ledna 1934 odevzdal Lipski v Berlíně protinávrh, který o čtyři dny později v tajných rozhovorech s nacisty plk. Beck v Berlíně definitivně projednal. 26. ledna 1934 byla německo-polská dohoda podepsána.

Pro Německo znamenala mimo jiné proražení určité diplomatické izolace, přinášela dále oslabení pozic francouzského imperialismu v Evropě a vzhledem k známé chorobné protisovětské nenávisti představitelů Pilsudského Polska mu zajišťovala spojence k maření akcí sovětské zahraniční politiky. Od této chvíle může nacistická politika vůči střední Evropě probíhat již na jiné úrovni, v situaci pro Německo příznivější, než jakou mu poskytovala druhá polovina roku 1933. Vedle Rakouska zůstávalo tu Československo středem zájmů Berlína. Vznik Henleinovy Heimatsfront dával nové naděje na získání německé menšiny pro iredentistické cíle, i když její síla byla dosud, na začátku r. 1934, sporná, a starost o její budoucnost ještě mnohokrát různé nacistické představitele vážně znepokojovala.

Po uzavření německo-polského paktu očekával československý ministr zahraničních věcí nově nabídky na německo-československou dohodu. V cirkulační depeši z 28. ledna 1934 upozorňoval: „Očekávám, že Německo dá nyní v nějaké formě najevo, že by se dalo totéž co s Polskem učinit i s námi. Neodmítneme sice a priori možnost rozhovorů, ale žádné iniciativy se neujmeme a nic žádat nebudeme.“¹⁵⁾ Nabídka — nebo nabídky — přišly. Zase neoficiálně, cestou náznaků. 25. června 1934 hlásil např. do Prahy berlínský vyslanec dr. Mastný: „Rumunský vyslanec zpravil mě dnes, že byl před třemi dny u ministerského ředitele dr. Köpke informovat se o německém stanovisku k otázce východního paktu. Dr. Köpke mluvil o myšlence paktu zcela negativně. Vyjádřil se jadrně, že jde tu prostě o „rusko-židovský manévr“. Poukazoval na německou politiku, jež je vždy ochotna uzavřít s kýmkoli — zejména však s Československem pakty o nonagresi. Podobnou zmínku o ochotě k paktu neútočení s Československem učinil Dr. Köpke též v rozhovoru s francouzským chargé d'affaires Arnalem, jemuž vyslovil podivení, že Československo chce se angažovat s Německem nyní v paktu východním, když předtím nejevilo nijak chuti k paktu o neútočení.“¹⁶⁾ I z Mastného hlášení je zřejmý cíl německé sondy: totiž zabránit východnímu paktu, který mohl spoutat ruce nacistickým agresorům. Je charakteristické, že ve stejné době a v podstatě se stejným cílem byla učiněna nabídka na dvoustranný pakt s Belgií. Měla být uzavřena za prostřednictví Anglie, od níž nacisté očekávali podporu proti východnímu paktu.¹⁷⁾

¹⁵⁾ E. Beneš, Paměti. Praha 1947, str. 20.

¹⁶⁾ AMZV — Berlín 1934 — zpr. 46 — 25. 6. 34.

¹⁷⁾ Istorija Velikoj Otečestvennoj vojny sovetского Sojuza, 1941—1945, I.,

I toto nacistické sondování půdy v Praze o možnosti uzavření bilaterálního paktu bylo tedy vyvoláno konkrétními obavami Německa, že v mezinárodních vztazích budou vytvořeny takové podmínky, které mu zneumožní realizaci jeho agresivních záměrů. Přitom je již doprovázeno široce zakládanými pokusy o mezinárodně-politickou izolaci Československa, které — jak jsme již uvedli — tvoří významnou součást nacistické taktiky na ovládnutí tohoto státu.

Německo především začalo úsilovně pracovat k rozkladu Malé dohody. Cílem nebyla pochopitelně jen izolace Československa, ale i snaha o další oslabení vlivu Francie v Evropě a realizace balkánských zájmů německého imperialismu. Rozhodujícím prostředkem k postupnému ovládnutí malodohodových spojenců Československa — Rumunska a Jugoslávie, se stalo hospodářské pronikání do těchto zemí. Těsně za ním, nebo přesněji, ruku v ruce s ním šla politická ofenzíva. V letech 1933—34 se zaměřila především na Rumunsko.¹⁸⁾ Rosenbergův zahraniční úřad přišel s plánem pokusit se ovlivňovat přímo i rumunskou vnitřní politiku a jeho pracovníci vyhledávali k tomu s některými úspěchy v rumunském politickém táboře vhodné politiky. Naděje byly vkládány i v krále Carola, který býval důstojníkem 1. gardového pluku v Postupimi a tvrdil o sobě, že se cítí Hohenzollernem. Jak se brzy ukázalo, nebyly tyto naděje bezdůvodné. „Při svých osobních rozhovorech s králem Carolem,“ dosvědčoval později Beneš, „pozoroval jsem od roku 1934 jeho nelíčený obdiv pro politiku Hitlerovu a pro Hitlera osobně...“¹⁹⁾

K realizaci své snahy o rozklad Malé dohody hledalo Německo různé spojence. Jedním z nejdůležitějších mělo být horthyovské Maďarsko, jež v té době patřilo především do zájmové sféry italské. Roztržka Německa s Itálií v červenci 1934 sice ztížila okamžitě využití Maďarska k tomuto úkolu — „Gömbös se ovšem v r. 1934 vrátil ze své berlínské cesty do Maďarska jako oddaný služebník připravující půdu pro nacisty“²⁰⁾ — na druhé straně mělo však pro nacistické plány zásadní význam, že i římské protokoly byly ostře namířeny proti Malé dohodě²¹⁾ a že i Mussolini uvažoval o rozbití Československa.²²⁾

Moskva 1960, str. 84—85. O této německé iniciativě věděli z Mastného zprávy i v Praze. Britští představitelé předtím s neskrývaným uspokojením přijali německo-polský pakt.

¹⁸⁾ Hitler přímo stanovil jako cíl „Rumunsko nejdříve hospodářsky a pak politicky vytlačit z Malé dohody.“ (Das politische Tagebuch A. Rosenbergs, Frankfurt 1956, str. 134.)

¹⁹⁾ E. Beneš, Paměti. Praha 1947, str. 23.

²⁰⁾ J. Horváth, J. Nemes, I. Pintér, L. Szabó, Poslední dějství. Praha 1960, str. 56.

²¹⁾ Známy nepřítel Malé dohody italský velvyslanec ve Varšavě Bastianini vždy zdůrazňoval, že římské protokoly jsou namířeny na její likvidaci a trochu předčasně se na začátku r. 1935 radoval z dosažení tohoto cíle. (J. Szembek, Journal 1933—1939. Paris 1952, str. 16.)

²²⁾ Schuschnigg později dosvědčil: „Ich erinnere mich, dass Mussolini bereits

Nacistická koncepce obklíčování Československé republiky počítala i s pomocí Pilsudského Polska. Několik pokusů o sblížení mezi Varšavou a Prahou nemohlo zahladit celkový neurovnaný vztah, jehož příčinou byly především požadavky polské vládnoucí klyky na Těšínsko; ty vedly k tomu, že Polsko neratifikovalo ani trianonskou mírovou smlouvu ani sèvreský hraniční statut, a že naopak „sabotovalo vždy, kdy měl maršálek Pilsudski rozhodný vliv na polskou zahraniční politiku, všechny úmluvy a smlouvy související s otázkou československo-polských hranic a bezpečností československého státu.“²³⁾ Pakt z 25. ledna 1934 vzbudil u polských reakčních představitelů, především u ostře protičeskoslovensky zaměřeného ministra zahraničí Becka, iluze o německé politice vůči Varšavě, které byly s německé strany živeny různými, hlavně protisovětskými nabídkami. Jednu z nich přivezl na začátku r. 1935 do polského hlavního města Göring. Zdůrazňoval tu při každé příležitosti, že Německo potřebuje silné Polsko a polským naznačoval možnost protisovětské smlouvy pro společný pochod na Moskvu.²⁴⁾ Nacističtí předáci si podobnými prohlášeními zajišťovali pomoc varšavských vládních kruhů, v daném případě proti východnímu paktu, proti sovětské zahraniční politice kolektivní bezpečnosti a konec konců i proti Československu. Ostatně hned po uzavření německo-polské dohody rozpoutal reakční polský tisk nevídanou protičeskoslovenskou kampaň a pilsudčáci začali zdůrazňovat nutnost likvidace Československé republiky.²⁵⁾

Protičeskoslovenskou kampaň sledoval Berlín s netajeným uspokojením. Šla totiž ruku v ruce s jeho vlastní propagandou, která měla „zdů-

im August 1934 mir in Florenz eine Bemergung über den »unhaltbaren Mosaikstaat« (mínil ČSR-RK) machte und daran die Frage knüpfte, wie wir uns in diesem Fall (přepadení ČSR Německem – RK) verhielten. Er meinte: Österreich werde natürlich dann auf die Zuteilung von Südmähren Anspruch erheben einschliesslich Brünn.“ (Der Hochverratsprozess gegen Q. Schmidt, Wien 1947, str. 439.) Mussolini při této příležitosti uvedl vyslovně, že nemá žádného důvodu, aby bránil německému tlaku na Československo. (K. von Schuschnigg, Requiem v červeno-bílo-červené. Praha 1947, str. 239.) Své plány vůči Československu – a také Rakovsku – sdělil Hitler Mussolinimu zřejmě na své první schůzce s ním v červnu 1934 v Benátkách. Hrozil tu válkou, kterou chce vést nejbrutálnějšími technickými prostředky. (Gamelin, Servir, II., Paris 1946, str. 169.)

²³⁾ AMZV – Varšava 1935 – zpr. č. 16 – 4. 2. 1935.

²⁴⁾ J. Szembek, c. d., str. 34, 39; Livre blanc polonais. Relations polono-allemandes, Londýn 1940, dok. č. 15 a č. 16; čs. vyslanec Girska měl o této nabídce celkem přesnou zprávu (AMZV – Varšava 1935 – zpr. č. 22 – 4. 3. 45.)

²⁵⁾ E. Beneš ve svých „Pamětech“ uvádí, že při Gömbösově návštěvě ve Varšavě se jednalo o dělení Československa. Gömbös se tím po návratu z Varšavy – návštěva Gömbösova ve Varšavě byla 21. října 1934 – posměšně holedbal v kuloárech budapeštského parlamentu, cituje tu cynické výroky Pilsudského a Becka o Československu.“ (E. Beneš, Paměti. Praha 1947, str. 35.)

vodnit“ nacistické plány na ovládnutí Československa. Přitom pomluvy nacistického tisku o neživotnosti československého státu byly znásobovány spoluprací s nejrůznějšími hlasateli stejného hesla, především s protičeskoslovenskými iredentistickými skupinami v zahraničí. Nacisté proto např. podporovali Jehličkovu tzv. Slovenskou radu, jejíž předák se v lednu 1934 sešel s Krebsem. Schůzka se konala na výslovnou žádost Hitlerovu a byla na ní dohodnuta spolupráce slovenských separatistů se sudetoněmeckými fašisty.²⁸⁾ Do služeb ideové přípravy na ovládnutí Československa se plně zapojila především nacistická geopolitika. Sám Karl Haushofer volal, že „ustavení československého státu po první světové válce bylo ranou do tváře prostorovým zákonům růstu“.²⁷⁾

Hitlerovské plány na radikální změny mapy Evropy byly však narušovány sovětskou politikou, směřující k prosazení kolektivní bezpečnosti a jí podporovanou Barthouovou koncepcí východního paktu, k němuž bylo připraveno přistoupit i Československo. Nacistická diplomacie se proto snažila všemožně pohřbit návrh „východního Locarna“. Když pak její nejrůznější akce nezaručovaly konečný úspěch, přišly ke slovu zbraně. Ani marseilleský atentát, v němž byl Barthou hlavní obětí,²⁸⁾ nemohl ovšem přinést vyřešení všech zahraničně-politických „potíží“ nacistického Německa. Starosti nacistům působila především vidina sovětsko-francouzsko-československého spojení, jehož d ů s l ě d n é uskutečnění mohlo významně ohrozit všechny směry nacistické agrese. Znemožnit je a nebo je aspoň oslabit a pak s konečnou platností pohřbit východní pakt bylo jedním z nejdůležitějších úkolů nacistické zahraniční politiky v roce 1935. Dalším neméně významným krokem bylo beztestné prosazení německé branné povinnosti. Německo se spoléhalo především na pomoc a pochopení anglické velkoburžoazie, která se jen těžko smiřovala s myšlenkou na francouzsko-sovětskou dohodu. Hitler nabídl Velké Británii dvoustranné jednání a uzavření letecké konvence a zároveň pozval její představitele do Berlína. Ti cestu neodřekli ani tehdy, když 16. března 1935 Německo porušilo Versailleskou dohodu a vyhlásilo budování armády. V jednáních se Simonem a Edenem 24. až 26. března použil pak Hitler argumentace typické pro nacistickou taktiku v tomto období.²⁹⁾ Německo odmítá východní pakt, zdůrazňoval, ale je znovu ochotno uzavřít dvoustranné dohody s ně-

²⁸⁾ J. Kramer, *Iredenta a separatizmus v slovenskej politike 1919–1938*, Bratislava 1957, str. 224. Do německých služeb byl získán přímo jeden ze spolupracovníků Jehličkových, Petr Bazovský. (AMZV – Pol. věci II – PMV – karton č. 283.)

²⁷⁾ G. Heyden, *Teorie životního prostoru*. Praha 1960, str. 126.

²⁸⁾ Ještě před objevením dokumentů o akci „Teutenský meč“ vyslovili někteří novináři a historikové domněnku, že atentát byl především připraven v Berlíně. Srv. např. G. Tabouis, *They called me Cassandra*. New York 1942; J.-B. Duroselle, *Histoire diplomatique de 1919 à nos jours*. Paris 1953.

²⁹⁾ J. Szembek, c. d., str. 50; E. Herriot, *Iz prošlogo*. Moskva 1958, str. 628–629.

kterými státy, nikoliv však smlouvy o vzájemné pomoci. Německo je hrází proti bolševismu, tvrdil dále, a má právo se vyzbrojit. Přitom „Československo je prodlouženou rukou Ruska.“³⁰⁾ Poprvé tu byl vyřčen „argument“, který se v příštích necistických kampaních proti Československu ozýval se stále větší intenzitou a jež měl Německu získat u západoevropské buržoazie „zelenou ulici“ k pochodu na Prahu.

Hitler svou nabídkou dvoustranných paktů chtěl působit nejen na britské zástupce, ale zřejmě očekával, že budou odevzdány Paříži i Praze. Kromě toho se ovšem staral, aby je zde tlumočili jeho nejrůznější prostředníci. V Paříži se později hitlerovští emisáři snažili zabránit aspoň ratifikaci francouzsko-sovětské smlouvy,³¹⁾ kterou také Laval všemožně oslaboval. Na Prahu se s novým návrhem bilaterálního paktu o neútočení zřejmě obrátil zahraničně-politický úřad NSDAP, tzv. Büro Ribbentrop — jemuž se právě v červnu 1935 podařilo uzavřít anglo-německou námořní dohodu. I tentokrát bylo cílem dosáhnout zásadní změny československé zahraniční politiky. Použití prostřednictví kruhů kolem agrární strany nasvědčuje i tomu že nacisté chtěli touto nabídkou podporovat i ty síly mezi českou buržoazií, jež zamýšlely vytvořit společně se zástupci německé a slovenské buřčozie pravicovou vládu, která by se orientovala na Berlín.³²⁾ Ani v Paříži ani v Praze však nakonec nacisté nemohli dosáhnout úspěchu; z vnitropolitických a zahraničně-politických důvodů neustoupili rozhodující představitelé Francie a Československa od téměř již skončených jednání se Sovětským svazem, i když uzavřené smlouvy hlavně zásluhou francouzských reakčních sil byly bez vojenských konvencí vzdáleny důslednému spojení.

Ve svém projevu 21. května 1935 nabídl Hitler znovu bilaterální pakty svým sousedům. Zakrýval tím především porušení versailleské dohody zákonem o branné povinnosti ze 16. března 1935. Není vyloučeno, že v případě Československa touto nabídku konkretizoval přes svého vyslance v Praze. Benešovo svědectví Churchillovi z r. 1944 by tuto domněnku po-

³⁰⁾ P. Schmidt, Statist auf diplomatischer Bühne 1933–1945. Bonn 1949, str. 302. „Daily Telegraph“ přinesl 27. 3. 1935 zprávu svého berlínského zpravodaje, že Hitler žádal likvidaci Polského koridoru, slib, neútočit se na východní hranice Německa jako na trvalé, připojení československého pohraničí k Německu a anšlus Rakouska. Účastníci schůzky takto vyslovené Hitlerovy žádosti nepotvrzují.

³¹⁾ Les événements survenus en France de 1933 à 1945, I., Paris 1947, str. 139.

³²⁾ Lidový soud trestní, Praha — Proces s Beranem a spol. — Přílohy. Ve své práci Fifth Column at Work, London 1945, str. 13 ličí B. Bílek Benešův interview v Chicagu 27. 5. 1943, kde Beneš popisoval jednání s Hitlerovými emisáři v říjnu 1936 a píše: „Hitler's negotiators repeted a proposal which had been made already in 1935: the proposal that Czechoslovakia should conclude a non-agression pact with Germany resembling the pact between Hitler and Pilsudski of January 26, 1934.“

tvrzovalo.³³⁾ Zároveň je však důkazem, že v této situaci nacistická akce souvisela již s připravovanou remilitarizací Porýní. Nacisté totiž žádali, aby Československo zůstalo v případě francouzsko-německé války neutrální.

Souběžně s těmito „mírovými“ návrhy pokračovala ovšem nacistická taktika obklíčování Československé republiky. Byl zesílen tlak na její ma-lodohodové spojence. Tak o politice vůči Rumunsku si 24. února 1935 poznamenal Rosenberg do svého deníku: „Buď rozchod s Paříží a Prahou — potom německá pomoc. Nebo zůstane vše při starém — pak přerušeni jakékoli hospodářské pomoci námi. A to znamená při současné hospodářské situaci pro Rumunsko velmi zlou ranou.“³⁴⁾ Dne 18. května 1935 hlásil německý vyslanec v Jugoslávii Heeren ministru zahraničí Neurathovi, že v zahraničně-politických otázkách vzrůstá vliv prince-regenta, který se svými rádci ministry Stojadinovičem a Živkovičem je pro postupné sblí-žování s Německem.³⁵⁾ Významná úloha v politice izolování Československa od zemí střední a jihovýchodní Evropy byla svěřena novému německému vyslanci ve Vídni von Papanovi. Měl nejen zabráňovat sblížování rakouské a československé buržoazie — proto byly např. na začátku r. 1935 učiněny Rakousku nabídky hospodářské na úkor Československa.³⁶⁾ Zároveň měl Papan kontrolovat z Vídně aktivitu československé zahraniční politiky v Podunají a všemožně agitovat pro zničení ČSR. Americký diplomat Messersmith o tom později dosvědčil: „Jak jsem se dozvěděl od svých diplomatických kolegů propagoval von Papan ve Vídni a jeho kolega von Mackensen v Budapešti už v roce 1935 otevřeně myšlenku úplného roz-dělení a konečného připojení Československa.“³⁷⁾

Stále jasněji se však ukazovalo že definitivní dosažení tohoto cíle ne-bude možné bez vojenské akce k níž nacistická diplomacie výše uvedenými a ještě dalšími metodami připravovala půdu. Její hlavní představitelé na Wilhelmstrasse s ní ovšem v této době a ještě i v příštích letech nepočítali — nebo báli se počítat, protože Německo bylo tehdy ještě vojensky slabě připraveno. Jiný názor se však objevil mezi hlavními nacistickými předáky a některými generály, nadšenými Hitlerovým výnosem ze dne 16. března o zřízení nové armády.

Po skončení první světové války považovali němečtí generálové za

³³⁾ W. S. Churchill, *Der zweite Weltkrieg*, I., Bern 1948, str. 352.

³⁴⁾ *Das politische Tagebuch A. Rosenbergs*, Frankfurt 1956, str. 58.

³⁵⁾ DZA Potsdam — AA — Büro RAM-Handakten Neurath — 60961 (1—3).

³⁶⁾ „Vyslanec Papan ohlásil tuto hospodářskou ofensivu začátkem března a vskutku brzy následovaly nabídky např. sárského a ruhrského uhlí na úkor výhradně Československa, nabídky velmi výhodné, s nimiž je nám nesnadno konkurovat.“ (AMZV — Vídeň 1935 — per. zpr. č. 1 — 23. 4. 35.)

³⁷⁾ *Norimberský proces*, I., Praha 1953, str. 363; srv. též *Der Hochverratsprozess gegen Quido Schmidt*, Wien 1947, str. 420.

hlavní německé územní problémy Polský koridor, Memel a Porýní. Především pak proti Polsku se soustřeďovala jejich nenávisť. „Existence Polska je nesnesitelná a neslučitelná se životními zájmy Německa,“ psal doslova generál von Seeckt³⁸⁾ a generál Blomberg se v Norimberku přiznal, že byl se svými štábními důstojníky připraven vyřešit otázku Polského koridoru třebas i silou.³⁹⁾ Ještě v únoru 1934, tedy už po uzavření německo-polského paktu, pokládal německý generální štáb polskou armádu za krajně nepřátelskou.⁴⁰⁾ I když tento názor němečtí generálové v podstatě nezměnili ani později, přízrůbovali své válečné plány nacistické politice a jejím záměrům. A právě její prvořadý zájem o střední Evropu vedl k vypracování operační ofenzivní studie, kterou s průvodním dopisem, upřesňujícím, že jde o akci proti jihovýchodnímu státu, poslal 2. května 1935 ministr obrany Blomberg vedoucím činitelům německé armády. Ve studii, která se vyznačovala celá, se uvádělo mimo jiné:

„Operaci, o které byla řeč na poslední poradě štábu branné moci označuji šifrou „Schulung“. Celkové řízení operace „Schulung“ bude v rukou říšského ministra obrany, ježto tu jde o společné opatření tří hlavních složek ozbrojených sil. S přípravami k operaci se započne bezodkladně podle těchto směrnic:

1. V š e o b e c n ě .

1. Operace budiž, jakmile budou předána slova „vyplnit Schulung“, provedena neočekávaným úderem s bleskovou rychlostí. Je nutná co nejprísnější tajnost při přípravách a jen minimální počet důstojníků smí být vyrozuměn a použit při sestavování výkazů, diagramů, atd. Vyrozumění důstojníků je třeba provést co nejobezřetněji.

2. Není dost času na mobilizaci ozbrojených sil. Těchto sil bude použito pouze v rozsahu mírového stavu a s mírovou výzbrojí.

3. Přípravy k operaci se provedou bez ohledu na dnešní neuspokojivý stav našeho vyzbrojení. Každé zlepšení v našem vyzbrojení umožní větší připravenost a to zlepší výhledy na výsledek.⁴¹⁾

Norimberský proces považoval tento plán za přípravu k remilitarizaci Porýní.⁴²⁾ Ve skutečnosti však šlo zřejmě o operativní studii na akci proti Československu. Důkazy?

³⁸⁾ H. Schüdekopf, Heer und Republik. Frankfurt a. M. 1955, str. 163.

³⁹⁾ Njurnbergskij proces, VI., Moskva 1960, str. 225.

⁴⁰⁾ G. Castellani, Le réarmement clandestin du Reich 1930–1935, Paris 1954, str. 477.

⁴¹⁾ Norimberský proces, I., Praha 1953, str. 355.

⁴²⁾ Stalo se tak především na základě výpovědi Jodlovy, kterou později Jodl změnil v tom smyslu, že operaci „Schulung“ označil za akci proti Tyrolsku. (Njurnbergskij proces, VII., Moskva 1961, str. 73.) Rozbor německé přípravy obsazení Porýní, který zde ovšem nelze provést, by jasně ukázal, že studii „Schulung“ s ní nelze spojovat.

3. května 1935 odpověděl na ni generál Beck dopisem Blombergovi, v němž dokazoval, že za současné situace je útok proti Československu předem ztraceným dobrodružstvím.⁴³⁾ Narážka na smysl této studie se objevuje i v hlášení, které 25. června 1935 poslal z Berlína francouzský vojenský atašé generál Renondeau. Měl rozhovor s mladým důstojníkem říšského ministerstva obrany jenž se chlubil změnou německé strategie, „jak byla nastíněna v nedávno vypracované studii.“⁴⁴⁾ Nejdůležitější část informace interpretoval gen. Renondeau těmito slovy: „La Tchecoslovaquie serait partagée: l'Allemagne devait recevoir la Bohême et la Pologne pourrait sans doute s'étendre également en Slovaquie.“⁴⁵⁾

V podobném duchu hovořil na konci května 1935 s britským vojenským atašé generál Reichenau. „Nejlepším směrem kursu anglické politiky by bylo dát Německu volno pro akce v Evropě za jeho závazek, že se nebude vměšovat do záležitostí Velké Británie mimo Evropu,“ zdůrazňoval přímou.⁴⁶⁾ V této době zároveň Německo zahájilo zpravodajskou přípravu na válku proti Československu. „Od roku 1935 jsme zjišťovali,“ uvedl po válce přednosta protišpionážní služby generál Bártík, „že Německo zahajuje proti Československé republice velký zpravodajský nápor, který se již nevede tzv. mírovými prostředky, ale zjišťovali jsme, že Německo používá zpravodajských prostředků, které přesahují rámec mírového zpravodajství. To znamenalo, že přikročilo ke zpravodajské činnosti válečné. Tento fakt byl zjišťován jako všeobecný zjev...“⁴⁷⁾

Operativní studií „Schulung“ přibyl do taktiky nacistického Německa na likvidaci Československa činitel rozhodující, který z ní již nikdy nezmizel: přípravy na ozbrojený útok. Již na konci r. 1935 byl v německém ministerstvu „obransy“ rozbor vícefrontové války proti Francii („Variante Rot“) a Československé republice.⁴⁸⁾ A zatím německá zahraniční politika dále připravovala půdu pro obkličování a izolování Československa. Květen 1935 — překvapující vysoké vítězství Henleinovy strany ve volbách — a březen 1936 — zdařilé obsazení Porýní a jeho remilitarizace — znamenaly dva charakteristické mezníky jež nově modifikovaly její taktiku a převáděly ji do nových agresivních fází.

⁴³⁾ W. Foerster, Generaloberst Ludwig Beck. München 1953, str. 58 nn.

⁴⁴⁾ Cituje i J. Leuschner, Volk und Raum. Göttingen 1958, str. 43.

⁴⁵⁾ G. Castellan, c. d., str. 495.

⁴⁶⁾ Istorija Velikoj Očeštennojj vojny Sovetskogo Sojuza 1941–1945, I., Moskva 1960, str. 42.

⁴⁷⁾ Lidový soud trestní, Praha — Proces s Beranem a spol. — IV., 1946.

⁴⁸⁾ W. Foerster, c. d., str. 38; V. Dašičev ve sborníku „Proti falšování dějin druhé světové války,“ čes. překlad, Praha 1960, str. 280.

SNAHY NĚMECKÉ BURŽOAZIE O ROZDĚLENÍ ČECH NA SKLONKU 19. STOLETÍ

Jan Havránek

Druhá polovina 19. století je v českých zemích poznamenána vzestupem českého národního hnutí. V čele mu stála silící česká buržoazie, která se ve svém zápase proti národnostnímu útlaku a za získání většího vlivu na státní aparát dovolávala, a to zpravidla s úspěchem, podpory drobných výrobců městských i venkovských. Ani české dělnictvo, jež pocítovalo často přímo na sobě tíži skutečného národního útisku, zvláště pracovalo-li v pohraničí, nebylo lhostejné vůči národním požadavkům. Proto mohla na dělnickou třídu poměrně dosti významně zapůsobit národní hesla i nacionalistická demagogie buržoazních politiků. Právě v objektivní stránce národnostní otázky a ve faktu národního útisku, který se dotýkal — byť s různou intenzitou a v různých formách — všech tříd, spočívá jádro těžkostí, s nimiž se tehdejší ideově nepřilíš vyspělá sociální demokracie nebyla s to vypořádat.

Nebylo to však jen české národní hnutí, které se stalo objektivní historickou silou vcelku sice sloužící zájmům buržoazie, nicméně však tu více a onde méně se jí vymykající z rukou. Německá buržoazie v českých zemích ještě po polovině století plně ovládající nejvýznamnější odvětví průmyslová teprve během následujících desetiletí si začíná plně uvědomovat, že charakter jejího národního odporu se rychle mění. Poznávala dosti pomalu, že nemá již co činit s tím vysmívaným primitivním českým sedlákem, který jako „Der Böhm“ se stal oblíbenou směšnou figurkou, o níž si brousili svůj vtip vídeňští šansoniéři, a který nalezl svůj odraz také v Honzovi tehdejších českých divadelních kusů. Tento „Böhm“ však právě tak jako Honza v divadelních hrách se nakonec projevil jako schopný, chytrý a velmi zdatný soupeř.

Zatímco v šedesátých letech byla převaha německého jazyka ve státní správě ještě věcí nespornou a národní požadavky českých vzdělanců o uplatnění češtiny jako úřední řeči státního aparátu byly přezíravě odmítány, měnila se v osmdesátých letech situace velmi rychle. Ačkoliv spojenectví s reakčními velkostatkáři vázalo politickým představitelům české buržoazie ruce, byl hospodářský i politický vzestup český nespornou realitou, k níž showínavost Taffeho vlády — mluvit o podpoře by bylo, zdá se, nadsázkou — jistě poněkud přispěla, avšak nijak ji nezpůsobila ani

podstatně neurychlila. Za této situace vzrůstá neklid mezi představiteli německé buržoazie z českých zemí, který je zesilován také tím, že její politická reprezentantka, německá liberální strana je na čas vytlačena z vlády. Tento neklid je podporován také za kapitalismu nezbytně silící existenční nejistotou menších kapitalistů násobenou v Čechách ještě tím, že tehdy právě ta odvětví, která byla v rukou německých buržoazních majitelů domácích — textil, sklo, porcelán — se ve srovnání s jinými rozvíjela značně pomaleji, ba místy i přímo stagnovala. To vše přispívalo k tomu, že se v německých kruzích začala nejprve nesměle a potom stále silněji ozývat myšlenka vytvoření uzavřeného německého jazykového území v Čechách — „Deutschböhmen“.

Tato idea nebyla vůbec součástí starého programu německé liberální strany. V době, kdy byla tato strana u moci v šedesátých a sedmdesátých letech, neměla o nějaké dělení Čech žádný zájem, stejně jako neměla tehdy ani později zájem o dělení Moravy, Slezska, Štýrska podle jazykové hranice na několik oblastí. Vždyť ve všech třech těchto zemích měla německá buržoazie za podpory části velkostatkářské aristokracie rozhodující slovo. Měla ve svých rukou klíčové pozice nejen ve státním aparátě, ale i v zemské samosprávě. Měla převahu na zemských sněmech.

Němečtí liberálové v těchto zemích opírali své politické pozice na sněmu i v říšské radě nejen o hlasy vskutku německých měst a vesnic a o vládní podporu do roku 1879 zajišťovanou většinou ústavověrných mezi velkostatkáři, ale též o to, že města ve slovanských částech těchto zemí měla privilegované zastoupení na sněmech, jež velmi dlouho bylo využíváno na obhajobu zájmů nečetné vrstvy zámožných německých měšťanů, kteří ovládali radnice i poslanecké mandáty.

Avšak ani v Čechách německým liberálům rozdělení země nepřišlo na mysl ani v šedesátých, ani v sedmdesátých letech. Naopak idea zajištění práva obou národů rozdělením Čech podle národnosti byla vyslovena jedině ve fundamentálkách¹⁾ a tyto fundamentálky byly právě úsilím německých liberálů zmařeny. Tehdy ještě německá buržoazie věřila, že udrží ve svých rukou vládu v celých Čechách, že němečtí průmyslníci si uchovávají převahu v obchodních komorách a němečtí úředníci v politické i soudní správě. Situace se však v Čechách měnila. Čeští podnikatelé rozšiřovali své pozice. Bylo zřejmé, že v budoucnosti z nich vyrostou nebezpeční konkurenti. A proto se názory německé buržoazie na tuto věc během

¹⁾ V jednom z důležitých dokumentů v návrhu zákona na ochranu národnosti se praví mimo jiné:

§ 4 Okresy správní a k volení do zastupitelstev ustanovené rozděliti se mají tak, aby se skládaly pokud možná jen z obcí jedné a téže národnosti.

§ 10 Pro ochranu neporušitelnosti rovného práva obou národností rozdělí se sněm na kurie národnostní.

Viz Srb, Česká politika, 1. díl, str. 331—332.

osmdesátých let měnily. Již na jejich počátku ztratila německá buržoazie v Čechách své poslední pozice v samosprávných složkách ve vnitrozemí. Městské rady všech vnitrozemských měst — kromě jediných Českých Budějovic — byly již v sedmdesátých letech v českých rukou. Avšak až do voleb do zemského sněmu roku 1878 byli v Praze kromě šesti českých volení i čtyři němečtí poslanci (po dvou za Malou Stranu a za Josefov)²⁾ Měla tedy německá liberální strana ještě v této době nemalý počet svých stoupenců i v Praze, zvláště mezi státním úřednictvem a lidmi závislími na velkostatkářské aristokracii na Malé Straně a židovskou buržoazií, bydlící stále ještě v Josefově.³⁾

Postupně sílila česká buržoazie a svým hospodářským i kulturním nástupem strhovala na svou stranu i nacionálně kolísající skupiny, na příklad židy z jižních, východních i středních Čech. Byly to hlasy židovských obchodníků a průmyslníků, které rozhodly o počestění budějovické i pražské obchodní komory a ne náhodou se jeden z nich, Bohumil Bondy, stal presidentem pražské komory po vítězství české strany.

Roku 1883 při volbách do zemského sněmu, byli již v Praze zvoleni jenom čeští poslanci; o přechodu těžiště v zemském sněmu však rozhodlo vítězství konservativní „historické“ šlechtické strany v kurii velkostatkářské. To souviselo s celkovou změnou v politických poměrech v Rakousku, jak se vyvinuly po nastoupení Taaffeho vlády podporované konservativní koalicí „železného kruhu“.

Nejen politicky byla německá buržoazie v této době zatlačována, ale i hospodářsky pocítovala stále silněji českou konkurenci, a to tentokrát již přímo na poli průmyslové výroby. Ještě dříve než němečtí výrobci pocítili konkurenci přímo na odbytu a cenách svých výrobků, projevil se jejich strach, někdy až panika, z možné ztráty trhů, z konkurence méně náročných a výkonnějších českých výrobců. Nešlo však zatím ještě ani tak o vzájemnou konkurenci českých a německých továrníků, neboť první, kdo českou konkurenci přímo pocítili, první, kdo se s ní bezprostředně srazili, byli drobní řemeslníci a obchodníci. V Liberci radikální protičeský nacionalismus drobné buržoazie ponejprv nabyl svého politického výrazu v národně radikálním politickém hnutí vedeném Pradem, Schückrem a jinými. Zde to byli právě drobní živnostníci, kteří tvořili jádro nacionalistického voličstva, zatímco bohatší měšťané volili liberály. A nebylo to jistě náhodou, že ve dvou nejtypičtější malovýrobních odvětvích průmyslu, přehlahoval český podíl mezi libereckým obyvatelstvem daleko průměr. V oděvnictví tu pracovalo roku 1900, tedy po bouřlivých nacionalistických štvá-

²⁾ E. Plener, Erinnerungen, 2. Bd., str. 248, Srb, Česká politika, 1. díl, str. 622.

³⁾ Procento obyvatel Josefova hlásících se k německé národnosti (obcovací řeči) pokleslo z 38,7 % roku 1880 na 7,7 % roku 1900, přičemž se k židovskému náboženství přiznávala stále ještě čtvrtina obyvatel této městské čtvrti (Ottův slovník naučný, svazek XX., str. 488).

nících roku 1897, 89,1 % Němců, a 10,9 % Čechů a v truhlářství a ostatní dřevovýrobě 81,0 % Němců a 19,0 % Čechů. Celkový podíl Čechů mezi liberckým obyvatelstvem toho roku činil však podle téže statistiky 4,9 %.⁴⁾ I když v roce 1900 bylo v Liberci s okolím jen 151 Čechů samostatných podnikatelů v průmyslu, nebyl to přece tak malý podíl, aby u zbývajících 93,5 % německých podnikatelů, velkou většinou drobných živnostníků, nevyvolával pocit ohrožení. Tento pocit byl ovšem záměrně zveličován a politicky využíván a zneužíván nacionalistickou, zejména tiskovou, demagogií. To byl jeden z důvodů, proč právě v drobném živnostnictvu Liberce se vytvořila živná půda pro působení strany Pradeho, jejíž silící vliv byl jedním z neklamných příznaků stoupající vlny nacionalismu.

To nebyl jev nahodilý. Malovýroba hospodářsky upadala, hlavní příčinou jejího úpadku byla však konkurence továrního průmyslu. Nespokojenost živnostníků rostla. Žurnalistika, řečníci a vše, co ovlivňovalo veřejné mínění, se ze všech sil snažilo odvést jejich pozornost od skutečných viníků jinam. A tu se jim dobře hodilo poukazovat tak jako ve Vídni, na židovské přistěhovalce v Liberci na Čechy jako na zdánlivé viníky úpadku malovýroby. Češi vskutku byli nebezpečnými konkurenty místním německým živnostníkům kvalitou i láci svých výrobků, umožněnou zručnou a vytrvalou prací i nevelkou náročností v soukromém životě. Avšak skutečná příčina úpadku malovýroby ležela jinde. Když to však chtěla německá velká buržoazie zastrít a odvést pozornost, byla agitace proti české konkurenci nejvhodnější zbraní.

To však byla jen jedna složka této nové vlny nacionalismu, jež nebyla podmíněna jen vzestupem nacionalismu živnostníků. K nim se připojila i druhá složka — inteligence, zejména úřednictvo a učitelstvo. Ačkoliiv Stremayerova jazyková nařízení nebyla důsledně prováděna a zásada znalosti obou zemských jazyků u státního úřednictva zůstávala jen požadavkem Čechů, přece jen v osmdesátých letech stoupal podíl Čechů v nižších složkách státního aparátu.

To mělo dvě příčiny. Jednak trvalý příliv českého dělnictva a také drobného živnostnictva do pohraničních oblastí nutil státní úřady, zejména politické a soudní, aby alespoň některý z jejich úředníků uměl česky. Německých žadatelů, kteří uměli česky, bylo málo. A tak tato místa zaujímali čeští úředníci, kteří pochopitelně, chtěli-li se vůbec ucházet o místo ve státní službě, německy umět museli. To byla jistě hlavní příčina. Vždyť za té situace, když nikdo z úředníků na okresním hejtmanství česky neuměl, se mohl státní aparát někdy, třebaš při větším hnutí českého dělnictva, ocitnout v té situaci, že svou potlačovatelskou úlohu nemohl plně vykonávat. Např. při hornické generální stávce roku 1900 bylo nutno dočasně přikázat k okresním hejtmanstvím v severočeském hnědouhelném

⁴⁾ Rauchberg, Der nationale Besitzstand, 2. sv., str. 306—307.

revíru větší počet českých úředníků z vnitrozemských okresů — mj. známého pak Dr. Antonína Rozsypala z píseckého hejtmánství.

K otázce nacionální struktury státního aparátu v Čechách se podařilo nalézt velice zajímavý, původní materiál v pozůstalosti hraběte Franze Thuna ve Státním archivu v Děčíně. Jsou to údaje o národní příslušnosti úřednictva různých státních úřadů v Čechách, které si Thun nechal zjistit jako předseda vlády roku 1898. Tato šetření nejsou však všechna dělána z jednoho hlediska, některá odvětví státního aparátu zjišťovala národnost (obcovací řeč) úředníků a jiná znalost českého jazyka. Pro Moravu je mezi spisy, které si Thun ponechal ve svém osobním archivu, bohužel jen jediný údaj. Nejvíce zájmu bylo tehdy věnováno soudům. Pro ně máme též nejvýstižnější údaje o národnosti úředníků, jež uvádím v následující tabulce.

Národnostní složení soudního úřednictva v Čechách roku 1898.

(Počítání jsou jen konceptní úředníci, tj. radové, tajemníci a adjunkti.)

	Počet	
	Čechů	Němců
vrchní zemský soud Praha	23	20
vrchní státní návladnictví	1	2
zemský soud Praha (tj. pražský krajský soud)	64	32
státní návladnictví Praha	4	4
obchodní soud Praha	14	9
okresní soudy v obvodu z. s. Praha	83	6
krajský soud a státní návladnictví Česká Lípa	1	16
okresní soudy v obvodu k. s. Č. Lípa	7	16
k. s. a s. n. Most	3	19
o. s. v obvodu k. s. Most	13	31
k. s. a s. n. Č. Budějovice	8	9
o. s. — Č. Budějovice	19	8
k. s. a s. n. Chrudim	22	2
o. s. — Chrudim	38	3
k. s. a s. n. Cheb	—	21
o. s. — Cheb	9	41
k. s. a s. n. Jičín	16	4
o. s. — Jičín	33	11
k. s. a s. n. Mladá Boleslav	12	2
o. s. — Mladá Boleslav	23	—
k. s. a s. n. Hradec Králové	20	3
o. s. — Hradec Králové	42	5
k. s. a s. n. Kutná Hora	22	1
o. s. — Kutná Hora	38	2
k. s. a s. n. Litoměřice	2	21
o. s. — Litoměřice	8	28
k. s. a s. n. Plzeň	23	3
o. s. — Plzeň	34	8
k. s. a s. n. Písek	14	2
o. s. — Písek	35	2
k. s. a s. n. Liberec	3	20
o. s. — Liberec	5	12
k. s. a s. n. Tábor	16	3
o. s. — Tábor	39	3

	Počet		%	
	Čechů	Němců	Čechů	Němců
vrchní zemský soud a vrchní státní návladnictví	24	22	52,1	47,9
krajské soudy a státní návladnictví	244	171	58,8	41,2
okresní soudy	425	176	70,7	29,3
všechny soudy v Čechách	693	369	65,2	34,8

V Thunovském archivu je jmenný seznam všech úředníků s označením jejich hodností, funkce a národnosti. Z údajů tohoto seznamu je propočtena moje tabulka. Na první pohled by se mohlo zdát, že celkový počet úředníků obou národností odpovídal skoro přesně národnostnímu složení obyvatelstva Čech v této době — podle sčítání lidu 1890 byla tu 62,8 % Čechů a 37,2 % Němců; 1900 bylo 62,7 % Čechů a 37,3 % Němců. Zdálo by se, že je dokonce příznivější pro Čechy. To je možno vysvětlit velmi malým počtem německých úředníků na okresních soudech ve vnitrozemí Čech. Avšak u vyšších úřadů je obraz naprosto odlišný a u vrchního zemského soudu v Praze vidíme již takřka rovnováhu v počtu českých a německých úředníků. Čechů u okresních soudů v pohraničních oblastech bylo více než Němců na těchto soudech ve vnitrozemí, ale málokdy na místech okresních soudců, těmi byli jen ve dvou pohraničních soudních okresech: Hora sv. Kateřiny a Chvalšiny, tedy v místech, o něž sotva byl mezi německými uchazeči příliš velký zájem. Většina jich byla adjunkty. U okresních soudů v Ústí n. L., Karlových Varech, Teplicích či Děčíně nebyl ani jeden český úředník, ačkoliv v těchto okresech žily nemalé české menšiny. Není třeba snad dodávat, že o místa u těchto soudů bylo vždy zájemců dosti. Naproti tomu Němci v českých oblastech nebývali na podřízených místech. Presidenty krajských soudů v Ml. Boleslavi i Jičíně byli Němci a stejně německými soudci byla obsazena místa presidenta a obou vicepresidentů pražského zemského (tj. krajského) soudu. Podobné údaje jsou k dispozici i pro úředníky pošt a berní správy.

Národnostní složení úřednictva poštovní a finanční služby r. 1898.

	Počet		%	
	Čechů	Němců	Čechů	Němců
Čechy:				
P o š t a — úředníci	1318	441	74,9	25,1
z toho vrchní poštovní radové	14	16	46,7	53,3
vrchní poštovní kontroloři	10	11	47,7	52,3
diurnisté na místech úředníků	343	254	57,5	42,5
F i n a n č n í s l u ž b a	1979	993	66,5	33,5
Morava:				
F i n a n č n í s l u ž b a	474	509	48,1	51,9

Údaje pro poštovní službu jsou převzaty z celkových součtů obsažených ve zprávě, jen údaje pro dvě nejvyšší co do hodnosti skupiny úředníků jsou propočteny přímo ze soupisu úředníků s udáním národnosti. Celková zpráva je psána jasně z německo-nacionálního hlediska přednosti, který zprávu vypracovával. Například zdůrazňuje, že v „uzavřeném německém území“ je zaměstnáno na poštách vedle 540 německých úředníků a diurnistů na místech úředníků i 229 Čechů na těchto místech. V závěru uvádí však také počet žadatelů o podobná místa v současné době. Je mezi nimi 71 Čechů a jen 26 Němců. Celkové poměry v poštovní správě byly tedy obdobné jako v soudnictví, na nejvyšších místech stejný počet Čechů jako Němců, dokonce Němců o něco víc. Na nižších místech s plnou kvalifikací bylo však Čechů v poštovní službě poměrně ještě více, což bylo dáno větším zájmem českých kvalifikovaných žadatelů o tato místa. Naopak nequalifikovaných sil na úřednických místech bylo víc německých, protože kvalifikované německé síly měly jiné, lepší existenční možnosti než poštovní službu.

Údaje pro finanční službu jsou převzaty ze souhrnných údajů v Thunově archivu. Kromě národnosti byla zjišťována i znalost češtiny. Tak v Čechách umělo česky 2256 berních úředníků a 716 jich podle těchto údajů česky neumělo. Na Moravě (čísla o finanční službě jsou bohužel jediná čísla pro Moravu v tomto prameni) umělo česky mluvit úplně 645 úředníků, částečně 272 úředníci a neumělo 66 (2 úředníci tu byli Poláci). Český dovedlo psát zcela 539, zčásti 286 a psát česky nedovedlo 158.

I když rovněž v této nikterak zvlášť dobře placené oblasti státní služby byl podíl Čechů v Čechách poněkud vyšší než jejich podíl na celkovém počtu obyvatelstva, není tento rozdíl příliš veliký. Údaje o vyšších úřednících není z tohoto pramene bohužel možno zjistit. Údaje pro Moravu, zemi se 70,3 % českého obyvatelstva i podle sčítání 1890, ukazují, že se tu k české obcovací řeči přihlásilo pouze 48 % úředníků finanční služby, ačkoliv znalost češtiny u těch, kteří se hlásili za Němce, nebyla právě nejhorší. Jen u 6,7 % moravských úředníků bylo uvedeno, že česky neumějí. Soudím, že tento obrázek není netypický pro národní uvědomění moravského úřednictva v této době. U úředníků politické správy bylo šetření provedeno poněkud odlišně. Nebyla zjišťována jejich národnost, ale znalost češtiny. Znalost němčiny jako služebního jazyka byla samozřejmostí.

Znalost češtiny u úředníků politické správy v Čechách.

	úplně oba jazyky	rozumí českým spisům	částečně česky	jen. německy
viceprezident místopředsedství	1	—	—	—
dvorní rada místopředsedství	1	—	—	—
místopředsedství radové	14	3	2	—
okresní hejtmáni	65	11	7	7
sekretáři	17	1	—	1
komisaři	88	10	—	3
koncipisté	30	7	1	1
konceptní praktikanti	89	19	—	13
vlastní politická správa — konceptní úředníci celkem	305	51	10	25
státní stavební úředníci	82	—	10	1
účetní úředníci	49	32	8	5
zdravotníci včetně vrchních lékařů a veterinářů	153	—	15	17
lesní inspekce	8	—	1	—
kancelářské síly	101	—	12	12
celkový součet	698	83	56	60

Tabulka je v této formě ve spisech. U okresních hejtmánů je poznámka u těch, kteří česky neumějí, kde úřadují. Jsou to hejtmáni z Chebu, Chomutova, Ústí n. L., Děčína, Šluknova, Žlutic a Teplé. Částečnou znalost češtiny uvádějí okresní hejtmáni z Teplic, Jablonce n. N., Aše, Kadaně, Falknova, Plané a Frýdlantu. Celkový obraz národnostního složení, pokud lze maň z jazykových znalostí usuzovat, je obdobný jako u soudního úřednictva. Opět je zde znalost češtiny u nižšího konceptního úřednictva podstatně lepší než u vyššího a ovšem také než u účetního úřednictva a pomocných kancelářských sil. Tak z nižších konceptních úředníků (od hodnosti sekretáře dolů) patřilo ke dvěma skupinám s nejhorsí znalostí češtiny (částečně česky zní v originále „mangelhalft tschechisch“) jen 19, tj. 6,8 % a celkového počtu, zatím co z okresních hejtmánů a vyšších k nim patřilo 16 úředníků, tj. 14,4 %.⁵⁾

I když ze všeho uvedeného je na jedné straně patrné, že ještě koncem let devadesátých na rozhodujících místech státní správy v Čechách byli němečtí úředníci s českými buďto v početní rovnováze nebo nad nimi i co do počtu převažovali, není možno na druhé straně opomíjet nával

⁵⁾ Rozbor vypracován na základě materiálů uložených ve St A Děčín, pozůstatlost kn. Fr. Thuna, C I./II. č. 257.

plně kvalifikovaných českých uchazečů do státní služby, jenž jim zjednal v nižších kategoriích věkově mladších zaměstnanců větší podíl než mladým uchazečům německým, kteří měli daleko lepší možnosti uplatnění na lépe placených místech v kancelářích obchodních i průmyslových podniků.

I když tento materiál zajímavě osvětluje některé skutečnosti, není možno zapomínat, že rozhodující, klíčové pozice ve státním aparátě nebyla místa subalterních úředníků v Čechách, ale ministerstva ve Vídni, kde i nadále byla Čechů jen nevelká skupina, ostatně silně ovlivňovaná celým německým okolím, a v tak závažné oblasti, jako byla diplomatická služba, se Češi až do konce habsburské říše vůbec neuplatnili. Rovněž v důstojnickém sboru byla těch, kteří se hlásili ke svému češství, jen malá hrstka. Vše nasvědčovalo tomu, že ani určitý růst podílu Čechů mezi úřednictvem rakouského státu nebude moci nikterak změnit celkový ráz státního aparátu, vtiskovaný ostatně daleko více německými aristokraty, rychle postupujícími na nejvyšší místa, než úředníky občanského původu, jimž byla některá místa, např. vyslanecká, prakticky nedostupná.

Nicméně byl příliv mladých Čechů do státních úřadů skutečností, kterou bylo možno hlučně využívat při agitaci mezi německou úřednickou inteligencí a vysokoškolskými studenty, vrstvami, jejichž hlas ve veřejném mínění Němců z českého pohraničí byl z nejhluchnějších.

Nebylo by proto správné vysvětlovat nacionalismus maloburžoazie jen hospodářskou situací a konkurenčním bojem. To byl jeho hospodářský základ. Avšak i na živnostníky nemálo působily ideové vlivy, a ještě daleko větší význam mělo působení ideologie na nacionalismus inteligence. Učitelé a jiní jeho hlasatelé byli do hloubi duše přesvědčeni o „velikém dějinném poslání“ německého národa. Velmi silně tu působily také ideové vlivy ze sousedního Německa.

Živnostníci a drobná inteligence — to byli hlavní představitelé nové vlny německého nacionalismu v severních Čechách. Od představitelů tohoto nového německého nacionalismu, od skupiny Pradeho, vyšel první podnět k boji za utvoření „Deutschböhmen“.⁶⁾ Nezůstalo však při tom. Myšlenku tu, nejprve propagovanou německými maloburžoazními nacionalisty, převzala také vedoucí strana — němečtí liberálové, političtí představitelé německé průmyslové buržoazie. Jejich vůdčí politik Schmeykal prohlásil 6. 8. 1883 v českém sněmu, „že v obyvatelstvu německém myšlenka na rozdělení Čech nabývá stále více půdy.“⁷⁾ Posléze byl požadavek

⁶⁾ Plener, Erinnerungen, sv. 2., str. 252. K roku 1883 zde píše: „Unsere deutsche-nationale Landesgenossen... sonst oft geneigt waren, den Tschechen die tschechischen Bezirke völlig zu überlassen, wenn nur ihr Sprachgebiet rein deutsch bleibe.“

⁷⁾ Srb, Česká politika sv. 1., str. 623–624, Plener, Erinnerungen, sv. 2., str. 252.

vytvoření zvláštního německého jazykového území v Čechách vysloven i ve formě návrhu zákona, který byl podán 16. září 1884 Herbstem.⁸⁾

Tak němečtí liberálové v Čechách v předvečer říšských voleb roku 1885, kdy poprvé měli ukázat své smýšlení noví, „pětizlatkoví“ voliči, převzali hlavní agitační heslo libereckých nacionalistů za své. Pochopitelně i dříve byli němečtí liberálové buržoazními nacionalisty, ale hlavní třídní obsah jejich protičeského nacionalismu byl poněkud jiný než u maloburžoazních nacionalistů. Nejdůležitější jeho součástí byl boj průmyslové buržoazie německé proti zemědělské a se zemědělstvím spojené buržoazii české a s ní spjatým největším latifundistům. Tento boj byl veden o podíl na moci, který měl pro obě strany neocenitelný význam zvláště proto, že zajišťoval vliv na rozložení daňového břemene, na celní politiku státu i na věci ne tak všeobecně důležité, přesto však zdaleka ne bezvýznamné, jako byly státní zakázky. Na tomto základním rysu česko-německého nacionalistického zápasu v šedesátých a sedmdesátých letech nic nemění ani účast řady velkostatkářů v německé ústavověrné straně. Byli to převážnou většinou jen střední a menší velkostatkáři. Největší panské rody byly až na výjimky příslušníky strany „historické“, konservativní šlechty. Proto také ve volební skupině největších velkostatků, fideikomisních, nebylo o vítězství konservativců nikdy ani pochyb.⁹⁾ V osmdesátých letech, kdy česká průmyslová buržoazie sílila a kdy maloburžoazie se po rozšíření volebního práva daleko více podílela na politickém životě, hrály otázky vzájemné konkurence těchto tříd obou národů nemalou roli v nacionalistických rozporech.

Myšlenka vytvoření uzavřeného německého území v Čechách za situace, jaká se vytvořila v osmdesátých letech, nebyla již proti mysli ani německé průmyslové buržoazii, i když s sebou přinášela nebezpečí jistého oslabení jejího vlivu ve vnitrozemí. Toto nebezpečí mělo být z větší části paralyzováno uskutečněním další jejich zákonné předlohy — uzákoněním němčiny jako státního jazyka, což bylo jejich druhým hlavním volebním heslem a požadavkem v této době. Uzákonění této tehdy nesporné skutečnosti by samo ovšem mělo význam především manifestační, bylo by vlastně jen slavnostním potvrzením daného stavu.

Jak si němečtí liberálové představovali řešení jazykové otázky v Čechách, řekl jasně Plener: „V uzavřeném německém jazykovém území měla být všeobecným pravidlem němčina, v českém území měla být tato řeč pravidlem ve styku se stranami, přitom by ale musela mít také tam něm-

⁸⁾ Srb, str. 647 — 648.

⁹⁾ Roku 1883 se ústavověrní velkostatkáři ve skupině fideikomisního velkostatku vůbec nezúčastnili voleb, protože jejich postavení zde bylo zcela beznadějně, ač ve skupině alodiálního velkostatku se rozvinul úporný volební boj — Srb, sv. 1., str. 622.

čina vyhrazeno jako státní řeč přednostní postavení (Vorzugsstellung) jak ve vnitřní službě, tak i v určitých případech ve styku se stranami.“¹⁰⁾

Pro vedoucí liberální politiky byl boj o hlasy maloburžoazního voličstva velmi důležitou věcí. Po volbách 1885 došlo k rozkołu německých liberálních poslanců na dva kluby, německo-rakouský a německý, a aby od sebe a svého klubu odvrátil možnou výtku nacionální vlažnosti, podal vůdce umírněnějšího, německo-rakouského klubu Ernst Plener na českém zemském sněmu 5. prosince 1885 návrh na národnostní rozhraničení obvodů krajských soudů v Čechách.¹¹⁾ Eduard Grégr ho ihned ve sněmovní debatě právem obvinil, že tento návrh podal jen proto, aby obnovil svou popularitu.¹²⁾ Tento Plenerův návrh nebyl zemským sněmem přijat, Plener jej znovu podal roku 1886 po jeho okamžitém zamítnutí většinou na návrh Karla ml. Schwarzenberga opustili všichni němečtí občanství poslanci 22. prosince 1886 pražský zemský sněm.

Teprve po této události vstoupilo úsilí německých buržoazních politiků o rozdělení Čech do svého vrcholného stadia; německá liberální strana soustředila kolem sebe načas opět všechny odstěpence. Heslo vytvoření uzavřeného německého jazykové území, v němž by stále četnější české menšiny byly vydány na pospas naprosté německé libovůli, dalo této straně možnost rozvinout bouřlivou nacionalistickou kampaň a umlčet načas spory mezi otevřenými zastánci zájmů průmyslové buržoazie a politiky vystupujícími jako obhájci „malého člověka“. Boj vedený pod heslem původně maloměšťáckých radikálů na krátký čas ještě zachránil koncem osmdesátých let německým liberálům, mluvčím velké buržoazie, vedoucí úlohu v politickém životě českého pohraničí.

Osmdesátá léta byla předebranou a devadesátá pak prvním dějstvím ostrého nacionalistického tlaku německé buržoazie i maloburžoazie proti českým menšinám v pohraničí, jejichž jádrem byli vždy průmysloví dělníci. Požadavek uzavřeného německého území je měl vydat zcela na pospas poněmčování. K pokusu o násilnou likvidaci českých menšin v pohraničí pak vskutku došlo po Mnichově, v letech 1938—1945, avšak některé sociální i ideové kořeny tohoto pokusu je možno sledovat již od osmdesátých let 19. století.

¹⁰⁾ Plener, *Erinnerungen*, sv. 2., str. 272.

¹¹⁾ Srb, *Politické dějiny*, sv. 1., str. 666.

¹²⁾ Plener, *Erinnerungen*, sv. 2., str. 308.

Zdeněk Fiala

V prvním svazku svých Monumenta historica Boemiae nusquam antehac edita . . . vydal r. 1764 Gel. Dobner poprvé tiskem Jarlochův letopis.¹⁾ S ním se dostala do rukou historiků i Jarlochova charakteristika knížete Soběslava II.²⁾:

tradunt de eo, qui ipsum noverunt, quod optimus fuerit iudex, ecclesiis dei valde propitius, bonis bonus, et terror ejus super facientes mala. Curae sibi fuit semper liberare pauperem a potente et inopem, cui non erat adjutor; faciens judicium omnibus injuriam patientibus, omnique populo terrae, sine personarum acceptione. Quibus defendendis ita tradiderat cor suum, ut propter pauperes non vereretur offendere nobiles et appellabatur vulgo Princeps Rusticorum.³⁾ Quotiescunque immineret ei expeditio, cum primates sui essent hi in curribus et hi in equis, non confidebat, nisi et pauperes populi secum videret, alios super equis, alios pedestres; prout cujusque facultas fuisset. Quid multis immoror: omnis ejus intentio, tota mens erat, tueri pauperes et conservare terrae sua jura.

Od té doby až dodnes snad každé české vědecké historické dílo, zabývající se staršími českými dějinami, věnovalo pozornost i „seiskému knížeti“ a pokoušelo se o výklad Jarlochovy charakteristiky.⁴⁾

Dosavadní výklady však vesměs vycházely z nepřesného textu charakteristiky Soběslava II. jak u Dobnera tak také ve vydání Emlerově,⁵⁾ při čemž otisk Tauschinského a Pangerla,⁶⁾ který je správnější, nebyl brán

¹⁾ V I. svazku str. 79–129; do r. 1192 (str. 79–122) pod názvem Chronographus Siloensis, teprve pro léta 1193.–1198 jako letopis Jarlochův.

²⁾ Otisk je tu podán přesně podle otisku Dobnerova z důvodů, které budou dále zřejmé. České znění tohoto i dalších lat. citátů z Jarlocha v edici: Letopis Vincenciův a Jarlochův, Praha 1957 (přel. F. Heřmanský).

³⁾ V otisku Dobnerově (str. 85) jsou tato dvě slova vytištěna kursivou.

⁴⁾ Jen jako příklady uvádím: F. P a l a c k ý, Dějiny národu českého I. 2., 3. vydání 1877, str. 72–73; V. N o v o t n ý, České dějiny I. 2, 1913, str. 1010–1013 a I. 3 (1928), str. 40; F. G r a u s, Dějiny venkovského lidu v Čechách I., 1953, str. 210; srv. také český překlad Letopis Vincenciův a Jarlochův, Praha 1957, předmluva Z. F i a l y, str. 22–23.

⁵⁾ Fontes rerum bohemic. II., str. 468.

⁶⁾ Fontes rerum austriac. I. Abt. V. Bd., 1863, str. 146–147. Jarlochův letopis vyšel mimo to péčí W. W a t t e n b a c h a i v MGH. SS XVII, kde je charakteristika Soběslava II. na str. 687.

v úvahu. Účelem tohoto malého příspěvku je jednak dospěti k pokud možná správnému znění Jarlochovy charakteristiky, jednak se potom na jeho základě pokusit o její formální i obsahový rozbor. Je totiž třeba předeslat, jak je nyní možné s určitostí říci, že termín *princeps rusticorum* v této vyhraněné a přesné formě nevytvořil na počátku 13. stol. Jarloch, ale až v 18. stol. opisovač původního rukopisu jeho kroniky.

1. Rukopisná situace a edice.

Jak je známo, je původní rukopis, v němž je Jarlochův letopis zapsán, porušen na některých místech tím, že z něho byly asi na počátku 19. stol. vytrhány jednotlivé listy.⁷⁾ Tak se stalo, že i charakteristika Soběslava II. není už v původním textu k dispozici a badatelé jsou odkázáni na opisy z 18. stol., které byly našťastí pořízeny dříve, než k poškození rukopisu došlo. Když Dobner přistupoval k vydání Vincencia a Jarlocha, byl rukopis ještě nepoškozen, zato však nebyl v knihovně pražské kapituly k nalezení.⁸⁾ Proto musil Dobner založit své vydání Vincencia a Jarlocha jen na opise, který byl předtím pořízen pro pražského světícího biskupa Václ. Ant. Vokouna a nevyznačuje se právě přesností.⁹⁾ To zároveň znamená, že ani ve vydání Dobnerově ani ovšem v žádném novějším nebyla charakteristika Soběslava II. otiskána podle původního textu, nýbrž jen podle některého ze známých opisů. Vedle opisu Vokounova existuje ještě opis, který byl v rukou Bon. Pitra. Tento opis je pravděpodobně časově nejstarší a stejně jako opis Vokounův nepřesný.¹⁰⁾ Konečně třetí opis si pořídil plzeňský radní Fabián Stehlík z Čeňkova a Treustadtu pravděpo-

⁷⁾ Viz F. Palacký, Würdigung der alten böhm. Geschichtschreiber, Praha 1830, str. 69.

⁸⁾ O příčině toho podrobněji Miloslav Šváb v článku Opisy Fabiána Stehlíka, zvláště opis kroniky Vincenciovy a Jarlochovy, ve Sborníku prací filos. fak. brněnské univ., roč. IV., řady literárněvědné (D) č. 2, Brno 1955, str. 143–151. — Původní rukopis je dnes uložen v Památníku národního písemnictví v Praze.

⁹⁾ Vokounův opis se dostal do knihovny litoměřického biskupa Eman. Arnošta z Valdštejna, nyní je uložen ve St. archivu v Litoměřicích, sign. Valdštejnská sbírka BiF 430. — Srv. opravy Palackého k Dobnerovu vydání Jarlocha ve Würdigung... str. 83–86. Šváb v uv. článku oceňuje Vokounův opis jako přesnější; ovšem bez dostatečného důkazu, což proti shodnému úsudku Palackého a dalších editorů Vincencia a Jarlocha nestačí. Srv. k této otázce i dále.

¹⁰⁾ Srv. M. Šváb v uv. čl., str. 146 a v pozn. 23. — O „přesnosti“ tohoto opisu H. Tauschinski a M. Pangerl v úvodu ke své edici FRA I./V., str. XI. — XII.; při tom však oceňují tento opis mnohem výše než Vokounův; usuzovali tak ovšem jen podle Dobnerovy edice. Srv. vysoké hodnocení Pitrova opisu Palackým ve Würdigung..., str. 70 a 83. Emler ve svém vydání ve FRB II., str. 406 pokládal oba opisy za „oplývající chybami“ oproti původnímu rukopisu. Wattenbach se v úvodu ke svému vydání rovněž vyslovil velmi skepticky o přesnosti obou opisů (v uv. d. str. 657–8). Opis kdysi Berghauerův, později Pitrův, je dnes uložen ve St. archivu v Brně, sign. Rajhrad H a 17.

dobně v letech 1762—63.¹¹⁾ Tento třetí opis nebyl však obecně znám — kromě úzkého okruhu plzeňského¹²⁾ — a nebylo ho také při vydáních Vincencia a Jarlocha nikdy použito. Nověji uvedl tento opis v širší známost Miloslav Šváb v citovaném článku. Tím přibyl důležitý dokument, s jehož pomocí je možné stanovit původní přesné znění Jarlochova úsudku o Soběslavovi II.

Všechny tři opisy se totiž v podání Soběslavovy charakteristiky poněkud liší; vedle menších neshod, o nichž bude ještě pojednáno, je podstatný rozdíl právě na nejdůležitějším místě při epithetu Soběslava II. Zatímco opis Vokounův má *appellatur vulgo princeps rusticorum*, je v opisu Pitrově *appellatur vulgo Princeps magis rusticorum, quam Superiorum*.¹³⁾ V edicích Jarlochova letopisu se otisk příslušného místa různí podle toho, zda se jednotliví vydavatelé přiklonili ke znění opisu Vokounova nebo Pitrova (*Dobner* tu ovšem neměl na vybranou, protože se o existenci Pitrova opisu dověděl až po vyjití I. dílu Monument).¹⁴⁾

Jednoznačně vyhraněná formulace Vokounova opisu měla zřejmě suggestivní vliv a přetiskli ji i Wattenbach¹⁵⁾ i Emler;¹⁶⁾ tu tedy nedal Emler na Palackého, který ve Würdigung se o opisu Pitrově vyslovil velmi příznivě,¹⁷⁾ ačkoliv jinak následoval Palackého rady a pokyny téměř slepě. Tauschinski a Pangerl otiskli ve svém vydání formulaci Pitrova opisu, když jejich snahy o shlednutí opisu Vokounova vyšly naprázdno.¹⁸⁾

Dokud byly editorům známy jen dva opisy, nebylo ovšem možné rozhodnout, který z nich má správnější, tj. věrnější znění. Přibráním opisu Stehlíkova je však možné otázku rozřešit s pravděpodobností rovnou jistotě. Text opisu na příslušném místě zní:

apellatur vulgo princeps magis rusticorum, quam suppanorum,
shoduje se tedy až na variantu v posledním slově¹⁹⁾ zcela přesně s opisem

11) Š v á b v uv. čl., str. 146. Opis Stehlíkův je dnes uložen v městském archivu v Plzni, ve Stehlíkovské pozůstalosti, mezi rukopisy III. skupiny „o dějinách celé země“ jako č. 1. Viz i M. B ě l o h l á v e k, Městský archiv v Plzni, průvodce po archivu, Plzeň 1954, str. 176 a 178—179. Omyl s jménem Drachovský (správně Duchovský) vysvětlil Šváb v uv. čl.

12) Srv. J o s. S t r n a d, Fabian Stehlík z Čeňkova a Treustädu a jeho rukopisy, v ČCM LXIII, 1889, str. 421—438.

13) Přesný paleografický otisk.

14) Srv. Š v á b v uv. čl., pozn. č. 23.

15) MGH SS XVII, str. 687; znění opisu Pitrova je připojeno v poznámce.

16) FRB II., str. 468 i Emler připojuje v poznámce 5 formulaci opisu Pitrova, avšak stejně jako Wattenbach nezabývá se otázkou, která formulace je správnější.

17) Ve Würdigung, str. 70 lituje, že Dobner neměl při svém vydání Pitrovův opis k dispozici.

18) Ve FRA I./V. str. XII. uvádějí, že Vokounův opis nemohl být tehdy (1860—62?) v biskupské knihovně v Litoměřicích nalezen. Dnes jej má tamní státní archiv v přesné evidenci a na mou žádost mi jej okamžitě zapůjčil.

19) O rozdílu mezi superiorum X. suppanorum viz dále.

Pitrovým. Protože je známo, že všechny opisy vznikly zcela nezávisle na sobě přímo z originálu, je závěr z dosud řečeného jasný: téměř dokonalá shoda opisu Pitrova se Stehlikovým dokazuje, že vyhraněná stylizace *princeps rusticorum* je pouze libovolnou „opravou“ písaře Vokounova opisu, kterou Dobner ve svém vydání ještě více zdůraznil, zatímco původní Jarlochova formulace byla na daném místě jen nepřímá a podmíněná.²⁰⁾ Skutečný „autor“ proslulého epitheta žil tedy až v 18. století.²¹⁾

Opisy Pitřův a Stehlikův se odlišují jen v posledním slově uvedeného úryvku. Rozhodnutí, který výraz je tam správnější, je ztiženo tím, že žádný z užitých termínů jinak v Jarlochově letopisu vůbec nepřichází. Domnívám se však, i když jde jen o hypotézu, že je možné dát přednost tvaru *suppani* ve Stehlikově opisu. Toto slovo ve významu „knížecí nebo zemští úředníci, zemští předáci“ je u nás doloženo již v r. 1187 v listině knížete Fridricha pro Vyšehrad²²⁾ a od počátku 13. stol. bylo běžně užíváno pro české poměry²³⁾ i v listinách, listech a kronikách zahraničních původců.²⁴⁾ Jako protiklad pojmu *rustici* by na daném místě plně vyhovovalo, zatímco výraz *superiores* ve stejném významu knížecích (zemských) úředníků nebo vůbec vyšších činitelů mi není znám ani z kronik ani z úředních písemností příslušného období. Jeho užití v daném úryvku by bylo velmi vzácným zjevem.²⁵⁾

Z menších růzností je *traditur* na počátku Soběslavovy charakteristiky v opisu Pitrově zřejmý omyl opisovače. Opisy Vokounův a Stehlikův mají shodně *tradunt*, které také jediné vyhovuje smyslu. Na konci odstav-

20) Odborníkům filologům a historikům-medievalistům je jistě jasné, že při rozlišení obou formulací nedeje o stanovení pouhé formální nuance, nýbrž o opravdu podstatný rozdíl ve vyjádření věci.

21) Bylo by zajímavé zjistit, kdo byl opisovač a zda nebyl nějak ovlivněn některou lidovou či jinou pověstí o „selském králi“.

22) G. F r i e d r i c h, CDB I. č. 317, str. 289 ř. 20. Termínu tam bylo zcela jednoznačně použito jako souhrnného názvu pro knížecí úředníky. — Z cit. listiny je výraz převzat do falsa CDB I. č. 406 z počátku 13. stol.

23) To je důležité; jinak např. pro poměry jižních Slovanů byl výraz znám a užíván už od konce 11. stol.

24) CDB II. č. 35, str. 33 ř. 1, pap. list z 1203; tamt. č. 36, str. 33 ř. 15 — pap. list z 1203, XII. 12, adresovaný přímo „suppanis Boemie“; tamt. č. 128, str. 119, ř. 25, list. čís. Fridricha II. z 1216, X. 6.; tamt. č. 140, str. 131 ř. 1, list. arcib. mohučského z 1217, IV.—; tamt. č. 148, str. 138 ř. 25, rovněž list. arcib. mohučsk. z 1217, VIII.—. V kronikářském spisování je termínu použito v Chron. reg. Colon. (srv. MGH SS XVII, str. 826 ř. 10 [škol. vyd. str. 232]) a CDB II. č. 95, str. 91, ř. 35) k r. 1212. — V dokumentech domácího původu např. CDB II. č. 171, str. 159 ř. 25 z r. 1219, I.—; tamt. č. 227, str. 210 ř. 65 z 1222, III. 10; tamt. č. 234, str. 223 ř. 15 z 1222 — tamt. č. 309, str. 307 ř. 20 z 1228, II.—; tamt. č. 324, str. 328, ř. 20 z 1229 —, v transsumptu cizího vydavatele z r. 1421, v němž je text listiny dochován, je *suppanus* porušeno na *supparius* — není tu možná analogie k *superiorum* Pitrova opisu?; tamt. č. 325, str. 329 ř. 35 a str. 330 ř. 5 —.

25) To platí ovšem jen o pramenech českého původu.

ce má Pitřův opis *conservare terrae suae iura*, V. a S. *terrae sua iura*. Podle smyslu tu mnohem lépe vyhovuje první forma, a proto jí dávám přednost i před shodným tvarem obou opisů. Ostatní bezvýznamná různocetení odkazují do poznámky.²⁶⁾

V otisku místa, které bylo podáno na počátku příspěvku podle Dobnera, je tedy třeba vypustit *appellabatur vulgo princeps rusticorum* a nahradit správnou původní formulací Jarlochovou „*appellaretur vulgo princeps magis rusticorum quam suppanorum*“ a na konci „*terrae sua iura*“ změnit na „*terrae suae iura*“.

2. Rozbor širší souvislosti.

Jarlochova charakteristika Soběslava II. není — až na jeho přízvisko — příliš původní; byla složena většinou z biblických obrátů, ať už jde o „postrach těch, kteří činí zlo“,²⁷⁾ o „ochranu chudého, který neměl spomocníka, před mocným“,²⁸⁾ o „vykonávání soudu těm, kdož trpí křivdu“,²⁹⁾ a to „bez přijímání osob.“³⁰⁾ Z těchto formulací není tedy možné mnoho vyvozovat, je však jisté, že Jarloch měl k Soběslavovi II. dosti značné osobní sympatie. Užil totiž část své charakteristiky i pro jiného svého oblíbence, knížete — biskupa Jindřicha Břetislava³¹⁾ a velmi jasně se jeho příznivé stanovisko jeví i tam, kde srovnává Soběslava s jeho hlavním soupeřem, knížetem Fridrichem.³²⁾ Jarloch tam také uvedl důvod pro své hledisko: Soběslav byl více nakloněn církvi a klášterům než jeho nástupce. Je nesporné, že to bylo pro Jarlocha, který byl rozhodným straníkem církevních zájmů a církevního programu emancipace z „područí“ světských feudálů, právě rozhodující a v zásadě určovalo jeho příznivou základní charakteristiku Soběslava II.³³⁾ Označení „kníže spíše sedláků než županů“ bylo však ve středověku jasně potupné. Ještě potupněji by znělo přímé „kníže selský“, a proto je velmi pravděpodobné, že Jarloch při svém zá-

²⁶⁾ „qui in psum noverunt — V, S — eum P; non confidebat, nisi et pauperes populi secum videret — V, S — ut P.

²⁷⁾ Žalm 33, 17 — „vultus autem domini super facientes mala“, i I. Petr 3, 12.

²⁸⁾ Žalm 71, 12 — quia liberabit pauperem a potente: et pauperem, cui non erat adiutor“.

²⁹⁾ Žalm 145, 7 — „facit iudicium iniuriarum patientibus“.

³⁰⁾ I. Petr 1, 17 — „qui sine acceptione personarum iudicat“.

³¹⁾ O Jindřichu Břetislavovi: „porro pauperibus defendendis ita tradiderat corpus, ut pro eorum defensione non vereretur incurrere offensam primatum terrae, FRB II., str. 479.

³²⁾ Srv. FRB II., str. 473.

³³⁾ Jde tu ovšem právě jen o základní stanovisko. Jarloch jinak nebyl žádným velebitelem Soběslava a neváhal vytýkati mu v některých případech i „nejlživější“ oklamání (při zajetí bratra uhersk. krále) nebo ukrutnosti při vpádech do Rakous. Největší chválou zahrnul Jarloch z knížat své doby Jindřicha Břetislava, což souviselo s jeho církevním hlediskem a i s osobními vztahy obou.

sadně příznivém hodnocení Soběslava volil svou nepřímou formulaci úmyslně. Její použití v kronice však zároveň zaručuje, že nějaké označení toho druhu pro Soběslava existovalo, že je však Jarloch sám nevytvořil a nevytvořili je určitě ani jiní církevní představitelé, jimž byl Soběslav příznivě nakloněn.³⁴⁾

Původce potupné přezdívky je třeba nesporně hledat mezi těmi, jimž Soběslav podle výslovného Jarlochova tvrzení nedůvěřoval, a to byli právě předáci resp. župani — primates a suppani, kteří u Jarlocha jsou v protikladu k pauperes populi a rustici. Zatímco výrazy, označující feudální velmože, jsou více méně jasné,³⁵⁾ není tomu tak ani zdaleka u jejich protikladů. Je třeba se pokusit zjistit, koho vlastně mínil Jarloch svými rustici a pauperes populi.

Výraz *rustici* přichází v kronice celkem třikrát. Vedle místa v Soběslavově charakteristice užil ho Jarloch ještě při vypravování o vpádech do Rakous, když chtěl naznačit neobvyklou velikost českého vojska, které Soběslav II. a znějenský Konrád Ota sebrali: *congregantes omnem populum ditioni suae subiectum Bohemos scilicet et Moravos nobiles et ignobiles, milites et rusticos.*³⁶⁾ A potřetí přichází tento výraz při líčení Soběslavova boje s Fridrichem: *Soběslav preoccupat introitum terrae cum tanta multitudinē militum et rusticorum, quanta in uno loco diu stare non posset.*³⁷⁾ Je jistě pozoruhodné, že zkoumaný výraz přichází u kronikáře jen pro období Soběslavovy vlády, což podle mého soudu do značné míry zaručuje pravdivost Jarlochových zpráv o Soběslavově výjimečném vztahu k těm, kteří byli jako rustici označováni. Na obou právě uvedených místech tvoří sice tito rustici součást vojska, jsou však odlišeni od milites. Domnívám se, že tím měla být jejich účast při vojenské výpravě naznačena jako něco mimořádného, neobvyklého, což se konečně shoduje i s líčením Soběslavovy nedůvěry k feudálním předákům v jeho základní charakteristice. Na obou uvedených místech odlišuje však Jarloch jen podle „zaměstnání“, nikoliv podle sociálního postavení. Rustici jsou mimořádnou součástí vojska, na rozdíl od milites, bojovníků, tj. vycvičených nebo „z povolání“ (ani u nich není možné blíže charakterizovat jejich sociální postavení). Podle tohoto děličního měřítka zbývá pak jen všeobecné rovnítko rustici = ti, kteří se zaměstnávají zemědělstvím, zemědělci, aniž by bylo nějak dotčeno jejich zvláštní (hlavně sociální) postavení, příp. rozvrstvení. O mnoho více neříká ani protiklad rustici X suppani v Soběslavově epithetu. Jde tu sice o protiklad přímo společenský, ale jen zcela

³⁴⁾ Mnich sázavský např. charakterizuje Soběslava II. *princeps egregiae probitatis*, FRB II., str. 268.

³⁵⁾ Označují určitě vyšší vrstvu světských feudálů.

³⁶⁾ FRB II., str. 471.

³⁷⁾ FRB II., str. 472–3.

obecný.³⁸⁾ Je jisté, že župani, knížecí úředníci, předáci a členové knížecí družiny, hradští správčové, tj. prostě přední feudálové, jejichž reprezentantem kníže byl, se zemědělstvím přímo „nezaměstnávali“, je dále jisté, že jejich postavení bylo zemědělcům vysoce nadřazeno, ale přímo o sociálním postavení těchto zemědělců (nemluvíc ani o jejich rozvrstvení) zmínka nic podrobnějšího neříká. Ani srovnání s jinými prameny, v nichž se termín *rusticus* vyskytuje, nemůže pro podrobnější určení pomoci.³⁹⁾

Ale ani *pauperes populi*, stavění do protikladu k *primates* nebo *nobiles*, příliš mnoho o sobě neprozradí. V doslovném významu „chudáků“ je nelze brát, protože opravdoví chudáci 12. stol. za žádných podmínek nemohli mít koně, s nimiž by konali válečnou službu.⁴⁰⁾ Jarloch sám naznačuje svým vysvětlujícím dodatkem, že někteří konali službu jízdně, jiní pěší, podle toho, jak to bylo každému možno, že nemá na mysli sociálně jednolitou skupinu, nýbrž širší, obecnější pojem. Pak je však téměř jisté, že *pauperes* znamená u Jarlocha prostě poddané (poddaný lid) v nejširším smyslu, jak bylo slova nejčastěji užíváno ve 13.—15. stol., při čemž obvykle nešlo o označení skutečné chudobnosti. K utvrzení tohoto úsudku je možné připojit ještě jedno upozornění ze samého textu letopisu. Výše byl citován úryvek, v němž termín *populus* zahrnuje pro Jarlocha jasně všechn „lid“, tj. veškeré obyvatelstvo, jemuž kníže vládne, urozené i neurozené, bojovníky i zemědělce, Čechy i Moravany.⁴¹⁾ Částí tohoto „lidu“ jsou i *pauperes* a výraz *pauperes populi* by byl pak vlastním Jarlochovým termínem pro poddanské obyvatelstvo, pro poddaný lid, aniž by tím bylo nějak přesněji vystiženo zvláštní postavení jednotlivých poddaných.

Není tedy možné zjistit nic podrobnějšího o těchto „nižších“ společenských skupinách, jimž dával Soběslav II. přednost před předními feudály a je třeba zůstatí jen u obecných konstatování. Uniká-li možnost konkrétního stanovení menších okruhů osob, na něž by se vztahovala Soběslavova přízeň, zůstává přece významná základní skutečnost, že Soběslav II. byl jediný středověký český panovník, který hledal oporu u poddaného lidu

³⁸⁾ Na obecnosti protikladu se nic nezmění, i kdyby se místo županů uvažovali *superiores*, protože by zahrnovali stejnou skupinu osob.

³⁹⁾ Srv. i rozbor termínu *rusticus* u Grause v uv. d., str. 250.

⁴⁰⁾ Je však třeba mít na paměti, že *pauperes* někdy má i doslovný význam chudáků, že nejde o jednoznačné slovo. V Jarlochově hodnocení Soběslava by doslovný význam přicházel v úvahu v biblickém obratu z Žalmu 71, 12, nikoliv však na dalších třech místech, kde je slova užito.

⁴¹⁾ FRB II., str. 471, kde Jarloch podává jakýsi vlastní výklad slova *populus*. K svému pojetí mohl dojít podle staré a velmi časté formulace „tam a clerо quam a populo“ (např. FRB II., str. 467) nebo podle jejich obměn (např. „electio cleri, principum assensus, votum universale populi“, FRB II., str. 478), kde *populus* znamená veškeré světské obyvatelstvo, všechn „lid“, na rozdíl od duchovenstva.

a nikoli u feudálních předáků, kteří se mu za jeho postoj odměnili potupnou přezdívkou. A zbývá ještě otázka, proč to byl právě Soběslav II. a ne někdo jiný. Na tuto otázku lze odpovědět s dosti velkou pravděpodobností, jestliže se vezmou v úvahu některé širší souvislosti.

Soběslav II. byl druhorozený syn Soběslava I., narozený snad r. 1128.⁴²⁾ Jeho starší bratr Vladislav byl určen k nástupnictví po otci a kdyby se byl podařil zvláštní postup, který zvolil jeho otec k tomu, aby mu nástupnictví ještě za svého života zajistil,⁴³⁾ byl by se Soběslav II. pravděpodobně stal vladařem nějakého údělného knížectví. Avšak pokus Soběslava I. o zajištění vlády synu Vladislavovi ztroskotat na odporu českých předáků a jeho nástupcem se stal jiný Vladislav, syn Vladislava I. (1109—1125), pozdější druhý český král (1140—1173, od 1158 králem). Potomci Soběslava I. (Vladislav, Soběslav II., Oldřich a Václav) se po smrti svého otce uchýlili do ciziny a trávili tam léta vyhnanství.⁴⁴⁾ Soběslav sám se již v r. 1147 pokusil o svržení Vladislava II., avšak s naprostým neúspěchem. Byl zajat a uvězněn v tuhém žaláři na Přimdě. Zůstal ve vězení tři léta a r. 1150 se mu podařilo uprchnout. Následujících 11 let prožil opět v cizině, až r. 1161 se znovu pokusil o své štěstí. Převapujícím útokem dobyl Olomouce a ovládl ji, pokusil se o dohodu s Vladislavem, který ho však odporným způsobem podvedl a znovu vsadil do vězení na Přimdě. Tam ztrávil tentokrátě plných 13 let a teprve v létě r. 1173 byl přičiněním svého mladšího bratra Oldřicha a na naléhání císaře Fridricha I. osvobozen a zanedlouho poté se stal z moci císařovy českým knížetem.⁴⁵⁾

Již tento stručný přehled životních osudů Soběslava II. předtím, než se stal knížetem českým, říká mnoho. Plných 15 let prožil v těžkém žaláři a zbytek v trpkém exilu. Žádný jiný český panovník z rodu Přemyslova neměl podobné životní „zkušenosti“ z doby před nastoupením vlády jako právě on. Již z toho důvodu je možné pochopit jeho vybočení z obvyklého nazírání mocných feudálů a sympatie k poddanému lidu. Nebyl to ostatně vztah jednostranný; nejen u Jarlocha, nýbrž i v listinách existují náznaky toho, že se i jemu dostávalo zvláštních sympatií lidu,⁴⁶⁾ které jsou opět

⁴²⁾ Kanov. vyšehrad. FRB II., str. 205. Soběslav tu není sice jmenován, ale o prvního syna Vladislava jít nemohlo, křest dalšího se uvádí k r. 1134 (tamt., str. 219) a křtiny nejmladšího Václava k r. 1137 (tamt., str. 228). Protože Oldřich byl mladší než Soběslav, týkají se křtiny r. 1134 jeho a na Soběslava pak zbývá zmínka k r. 1128.

⁴³⁾ O tom viz dále v textu.

⁴⁴⁾ Podle Vincencia — FRB II., str. 418 — zůstával Soběslav někde v Němcích.

⁴⁵⁾ Srv. V. N o v o t n ý, ČD I. 2, str. 830—1011.

⁴⁶⁾ Při jeho druhém propuštění z Přimdy a příchodu na pražský hrad Jarloch praví: „que minus veniente revelantur iam ex multis cordibus cogitationes; concursu enim et concursu multorum excipitur; FRB II., str. 466. Stylistice není sice úplně jasná, ale oni multi, kteří Soběslava vítali, nemohli být feudální předáci (pro ně by bylo užito jiného názvu). Dále je třeba upozornit na pozoruhodnou promulgaci a naraci Soběslavovy listiny pro klášter

plně pochopitelné, uváží-li se jeho osud před nastoupením vlády. Je také jasné, že musil nedůvěřovat hlavně svým vládnoucím příbuzným, Vladislavovi a jeho synu Fridrichovi, s jejichž jednáním měl nejhorší zkušenost. Pokud pak jde o české předáky, byl vztah mezi nimi a Soběslavem komplikován některými důležitými zjevy společenského i politického vývoje té doby.

Nezbytnou podmínkou „právoplatné“ vlády českého panovníka v 11. až 12. stol. bylo jeho přijetí (schválení) domácím volebním shromážděním. Účastníci takového shromáždění nebyli přesně vymezeni, v praxi však rozhodovali o přijetí nového knížete předáci a členové knížecí družiny, příp. dalších družin, správci knížecích hradů, držitelé výsluh a konečně hlavní činitelé domácí církve. Byla to tedy záležitost čelných feudálů světských i církevních, ačkoliv ani účast lidu, hlavně bojovníků, nebyla vyloučena. Byla však omezena jen na konečný akt přijetí, na slavnostní provolání zvoleného. Vlastní jednání před konečným provoláním vedli jen feudální předáci. Svolání volebního shromáždění nebylo v moci vládnoucího knížete, nebylo tedy možné, aby byl např. přijat za budoucího panovníka syn ještě za života otceva. Teprve po smrti knížete vyslovalo volební shromáždění svůj názor.⁴⁷⁾

Soběslav I. se r. 1138 pokusil zajistit nástupnictví svému synu Vladislavovi tím, že požádal na sjezdu v Bamberku krále Konráda III., aby mu udělil vládu nad českým státem v léno. Konrád vyhověl a přítomní čeští předáci, tj. ovšem stranici Soběslavovi, přísahali, že budoucímu knížeti zachovají věrnost.⁴⁸⁾

Tato přísaha byla o něco později opakována na sjezdu v Sadské.⁴⁹⁾ Ze

v Kladrubech z r. 1177, v níž se praví „quod quando divina clementia me liberavit de carceris angustia, facultates non habui, sicut honorem principalem deceret, et tamen pro pecunia premere populum non volui, qui longa expectatione dominationem meam desiderabiliter expectaverunt“, G. Friedrich, CDB I. č. 279, str. 245, ř. 5–10. I když diplomatik nemůže souhlasit s názorem, že citované věty „slyšíme z jeho vlastních úst“, jak to uvádí Novotný (ČD I. 2, str. 1010), je přece jeho listina velmi důležitým doplňkem k Jarlochově charakteristice a svědectvím výjimečného Soběslavova chápání úlohy knížete. V žádné listině jiných knížat by se nic podobného nemohlo objevit, i když jde o zdůvodnění půjčky, kterou učinil u kladrubského kláštera.

⁴⁷⁾ K tomu a dalšímu textu srv. Z. d. Fiala, Vztah českého státu k německé říši do počátku 13. stol., Sborník historický VI., 1959, zvl. str. 64–72.

⁴⁸⁾ „Cui (Vladislavovi) licet puero vexillum presente patre a rege traditum est ad quod confirmandum omnes Bohemi proceres super reliquias sanctorum coram rege sacramenta fecerunt,“ kan. vyšehr. FRB II., str. 229. Připomínám, že „omnes Bohemi proceres“ mohli být přirozeně jen ti, kteří byli v Bamberku se Soběslavem I., tedy především předáci jeho družiny.

⁴⁹⁾ Kan. vyšehr., FRB II., str. 229. I účast na sjezdu v Sadské nařídil Soběslav I. „primi et secundi ordinis militibus suis“, tedy šlo vlastně opět o sjezd jeho družiníků.

zpráv pramenů je jasné, že šlo jen o členy Soběslavovy družiny, nikoliv o „všechny“ Čechy, takže Soběslavův postup, který objektivně znamenal pokus o zavedení primogenitury z vlastní rodiny — s vyloučením ostatních větví a členů rodu Přemyslova — určitě narazil na odpor u velké části českých feudálů. Jakmile totiž Soběslav I. zemřel, nebylo nikde ani řeči o tom, že by jeho syn Vladislav měl být českým knížetem a čeští feudálové si zvolili Vladislava, syna Vladislava I.⁵⁰⁾

Král Vladislav ku konci své vlády (1172) však znovu opakoval pokus, aby zajistil nástupnictví svému synu Fridrichovi ještě za svého života. Tentokráte se tak mělo stát formou abdikace starého krále ve prospěch syna. Ani tento pokus se nepodařil, a to opět pro odpor českých předáků. Jenže situace, která tím vznikla, nepřinesla jejich stanovisku úspěch, protože do jednání zasáhl násilným způsobem císař Fridrich I. Odvolává se nejdříve na to, že nastolení Fridrichovo nebylo provedeno „obvyklým“ způsobem, tj. přijetím na českém volebním shromáždění, obeslal císař krále Vladislava i Fridricha před svůj „soud“ a zároveň nařídil propuštění Soběslava ze žaláře na Přimdě. To se stalo, avšak Soběslav, obávaje se nějakého opětovného násilí se strany svých vládnoucích příbuzných, utekl na císařův dvůr, kde už dlouhou dobu trávil jeho bratr Oldřich, který se o jeho propuštění nejvíce u císaře zasloužil. Na sjezdu v Hermsdorfu byli Vladislav i Fridrich sesazeni a císař Fridrich I. „udělil“ vládu nad Čechami v léno Oldřichovi, jistě jako „odměnu“ za četné služby, které mu Oldřich během svého dlouhého pobytu na císařském dvoře prokazoval. Oldřich však ustoupil Soběslavovi jako staršímu a tak se stal Soběslav II. v září r. 1173 českým knížetem; zatímco Fridrich byl sesazen s odůvodněním, že nebyl přijat volebním českým shromážděním, byl císařem dosazen jiný, avšak opět bez domácí volby. Je třeba zdůraznit, že Soběslav II. byl vůbec *první* český kníže, který byl císařem přímo dosazen, aniž by předtím prošel domácí volbou.⁵¹⁾

Zásadně vyjádřil názor českých předáků mnich sázavský, pišící právě v době Soběslavovy vlády.⁵²⁾ Ve fiktivním líčení událostí, které prý předcházely bitvě u Chlumce (r. 1126), odpovídají čeští poslové na názor Lotarův, že se nikdy nestalo a nesmí stát, aby byl volen český kníže bez souhlasu a dokonce podnětu císaře, takto: volba knížete českého, jak jsme

⁵⁰⁾ Kan. vyšehr., FRB II., str. 231–234. O dva roky později (1142) se čeští předáci proti „svému“ zvolenému knížeti vzbouřili, ale ani tehdy nepomysleli na mladého syna Soběslava I., nýbrž věnovali své sympatie znojenskému Konrádovi Otovi.

⁵¹⁾ O událostech od Vladislavovy abdikace do nastoupení Soběslava Jarloch, FRB II., str. 464–467.

⁵²⁾ O době sepsání kroniky sázavské srv. J. E m l e r v úvodu k vydání ve FRB II., str. 238, V á l e k, Kronika Sázavská a zpráva její k r. 1126, Čas. Mat. mor. XVII, str. 238 n., N o v o t n ý v MlÖG XXIV, str. 560 n. a ve Věstníku uč. spol. 1910, č. V.

zvěděli od našich předků, nikdy nebyla na vůli císaře, nýbrž vždy českých velmožů; v moci císaře je pouhé potvrzení volby.⁵³⁾ Je téměř jisté, že sázavský kronikář tu měl na mysli právě události let 1172—3 a nikoliv poměry první poloviny 12. stol., protože tehdejší skutečná situace se s udánlivými nároky císařovými úplně rozcházela.⁵⁴⁾ Ke skutečnému jejich uplatnění došlo poprvé právě r. 1173.

Již z faktu, že Soběslav II. se jako první stal knížetem českým, aniž prošel domácí volbou, se dá do značné míry vysvětlit, proč právě on českým feudálům nedůvěřoval. Nemůže být sporu o tom, že feudálové jen čekali na vhodnou příležitost, aby se jeho vlády zbavili a další události to plně potvrzují. Na jejich vyličení tu není místo, stačí jen říci, že se čeští předáci nakonec domohli toho, že právě říše závazně jejich stanovisko uznala a potvrdila. Stalo se to v nezachované listině krále Filipa z r. 1198, jejíž hlavní články byly pojaty v r. 1212 do tzv. Zlaté buly sicilské císaře Fridricha II.⁵⁵⁾

K vyličenému rozporu přistupovaly ještě další věci. Když se Soběslav v r. 1161 po dobytí Olomouce pokusil uzavřít s Vladislavem II. dohodu v tom smyslu, že mu bude poskytnut nějaký úděl, zaručili se čeští předáci za Vladislava, že dohoda bude dodržena. Cenu této záruky poznal Soběslav II. velmi brzy, když byl zrádně zajat a vsazen do vězení na Přimďě.⁵⁶⁾ A konečně je třeba vzít v úvahu i úsilí českých feudálů o získání dědičnosti lén, které se rovněž v době Soběslavově blížilo k svému vyvrcholení. I když není přímých zpráv o stanovisku Soběslava II. v této věci, zdá se být více než pravděpodobné, že i ona hrála úlohu v jeho vztahu k českým velmožům.⁵⁷⁾

3. Závěr a hodnocení.

Pokud jde o Jarlochovu charakteristiku Soběslava II. jako „knížete spíše zemědělců než županů“, podařilo se s přihlédnutím k opisu Stehlíkovu

⁵³⁾ „Discretionem tuam, bone imperator, scire convenit, quod electio ducis Boemiae, sicut ab antecessoribus nostris accepimus, nunquam in imperatoris semper autem in Boemiae principum constitit arbitrio, in tua vero potestate electionis sola confirmatio. Sine causa novae legis iugo nos constringere conaris.“ FRB II., str. 255.

⁵⁴⁾ K tomu srv. Fiala ve Sborníku histor. VI., str. 63—69.

⁵⁵⁾ Jarloch k r. 1198 uvádí, že Filip „pegigit fedus amicitiae cum rege nostro Primizl, tunc duce, nec non et cum Boemisis“ (FRB II., str. 516). K tomu srv. ustanovení o volbě českého krále ve Zlaté bule sic.: . . . ; „volentes, ut quicumque ab ipsis in regem electus fuerit, ad nos vel successores nostros accedat, regalia debito modo recepturus“, CDB II., č. 96, str. 93 ř. 16—17. — O vývoji volební otázky je možné se přesvědčit u Jarlocha při každé z četných změn na trůně v l. 1173—1197 resp. při pokusech o změnu vládců, vzbouřených českých předáků apod.

⁵⁶⁾ Mnich sázavský, FRB II., str. 268.

⁵⁷⁾ Svého cíle dosáhli, jak známo, při vydání statut Konráda Oty r. 1189. Srv. závěr listiny Otovy z r. 1189, CDB I. č. 323, str. 297 ř. 27.

ukázat, že původní byla právě tato formulace, zatímco vyhraněná forma „kníže selský“ vznikla až v 18. stol.

Provéřením všech míst z pramenů, která mají k věci co říci, se dále ukázalo, že Jarlochova charakteristika je hodnověrná (potvrzuje ji i listina pro klášter v Kladrubech) a že Soběslav II. byl opravdu jediný středověký panovník český, o němž je doloženo, že se snažil opřít při své vládě o poddaný lid a „nedůvěřoval“ feudálním velmožům.⁵⁸⁾ Domnívám se, že se mi také podařilo ukázat na příčiny tohoto výjimečného počínání, že to bylo způsobeno především jeho trpkými životními osudy před nastoupením vlády, osudy, které ho nutně musily rozvádět jak s jeho vládnoucími příbuznými, tak i s českými předáky. K těmto „osobním“ motivům však přistoupila i nenávisť se strany předních feudálů, protože Soběslav II. se jako první český kníže dostal na český trůn bez domácí volby, na pouhý „rozkaz“ císaře Fridricha I. Nelze zapomenout na skutečnost, že nastoupením Soběslava II. začíná období nejhlubšího ponížení mezinárodního postavení českého středověkého státu, zvláště ve vztahu k říši a nelze si tajit, že v těchto věcech bylo správné stanovisko českých „županů“, které také nakonec zvítězilo.

Vztah Soběslava II. k poddaným, jeho nedůvěra k feudálním předákům — a ovšem také potom jeho brzký pád — je jedním z konkrétních dokladů o známé zákonitosti feudalismu, že kníže musil být reprezentantem feudálů, měl-li úspěšně vládnout; postavil-li se na opačné stanovisko, neuspěl. Jindřich IV. se, jak známo, opíral proti předním feudálům o nižší a drobnou šlechtu a skončil v Canosse. Tím spíše musil ztroskotat Soběslav, který se snažil opřít se dokonce o poddaný lid.

⁵⁸⁾ Podle terminologického rozboru nelze pochybovat, že Soběslav se opíral o poddané, ne např. o drobné feudály jako Jindřich IV.

Z DĚJIN CÍRKEVNÍHO SOUDNICTVÍ DOBY PŘEDHUSITSKÉ

(Soudní agenda pražského arcibiskupství)

Zdeňka Hledíková

V souvislosti s vládnoucím postavením církve ve 14. století dospěla církevní správa i soudnictví k vyššímu stupni organizovanosti, než tomu bylo u institucí světských feudálů. Především pražské arcibiskupství se v té době rozrostlo v mohutný úřad s členitou kanceláří, z níž vycházelo značné množství písemností. Arcibiskupova pravomoc se rozvinula do té míry, že již nemohl vykonávat všechny své funkce sám a byl nucen svěřovat některé úseky agendy svým úředníkům. Prvním z nich byl oficiál, kterému byla svěřena pravomoc soudní, zahrnující celou diecési.

Úřad biskupského oficiála pocházel zřejmě z Francie z konce druhé třetiny 12. století, odkud se během 13. věku velmi rychle rozšířil po celém Německu, kde na jihu vytlačil instituci delegovaných soudců, zřízenou původně podle kuriálních vzorů.¹⁾ V počátcích úřadu stála snaha biskupova mít zástupce na něm plně závislého, který by se neopíral o vlastní moc (jako tomu bylo často u arcijáhna), a potřeba právního vzdělání soudcov. Předpokladem vzniku byla určitá vyspělost a samostatnost církevní provincie. Proto se s ním v Čechách setkáváme až na konci 13. století za Řehoře z Valdeka, ale tehdy ještě v nevyvinuté formě: oficiál byl pouze dočasný, v náhlé potřebě dosazený zástupce biskupův. Teprve nutnost zabezpečení církevního soudnictví, vyvolaná dlouhým pobytem Jana z Dražic v Avignoně, změnila už trvale oficiála ve stálého úředníka vedoucího biskupův soud, jak se s ním setkáváme i dále ve 14. století. Ani po zřízení arcibiskupství v Praze nedošlo k žádným změnám, spíše naopak k upevnění a zakotvení zřejmě již existujících zvyklostí v organizaci soudu, když Arnošt z Pardubic vydal jako součást své zákonodárné činnosti r. 1356 i obsáhlé nařízení pro pražský oficiálát.²⁾

V něm se hovořilo o rozsáhlém, přesně organizovaném církevním soudu, v jehož čele stál oficiál a jemuž podléhali advokáti, prokurátoři a písaři. Samozřejmě, že takový soud musel vést písemné záznamy o projednává-

1) O oficiálátě viz podrobnou studii Boženy Kubíčkové, K počátkům pražského oficiálátu, Sborník příspěvků k dějinám hl. m. Prahy, Praha 1932, V, kde je uváděna i další literatura.

2) Vydal Ferdinand Menčík, Několik statutů a nařízení arcibiskupů pražských Arnošta a Jana I. 1355–1377, Pojednání KČSN řada VI. d. 11, Praha 1882.

ných věcech.³⁾ V nařízení se ustanovovalo, že oficiál má mít dva stále veřejné notáře, kteří mají všechna jednání soudu jasně a podstatně zapsat do manuálu a odtud pak přepisovat do register, která mají mít trvalou platnost a mají sloužit k eventuálním výpisům požadovaným stranami.⁴⁾ Z těchto dvojmo vedených záznamů oficiálů soudu, jež by mohly být ideálním základem pro studium oficialátu, nezachovalo se však téměř nic; řada soudních akt, chovaná v archivu pražské metropolitní kapituly, pochází z činnosti generálních vikářů.⁵⁾

Tento fakt bývá v běžné historické literatuře většinou opomíjen,⁶⁾ a pojem pražského oficialátu a zachovaných soudních akt jsou navzájem řazeny do poměru církevního soudu a jeho písemné produkce. Takový názor není zcela bez opodstatnění, neboť středověký církevní zákoník, *Corpus iuris canonici*, užívá termínu officialis a vicarius generalis pro jediného biskupova pomocníka.⁷⁾ V našich zemích se ustálilo užívání titulu officialis pro původně jediného biskupova zástupce v soudních věcech.

Existence generálních vikářů je u nás rovněž staršího data, z počátku 14. stol., avšak ještě za episkopátu Arnoštova byla jejich pravomoc omezena na věci správní a svou kompetenci in spiritualibus zřetelně odlišena od funkce oficialovy. Od roku 1373 však vystupují v úloze arcibiskupových soudců, tedy tam, kde bychom čekali pravomoc oficialovu. Na otázku, kterak k této změně došlo, nemohou prameny odpovědět: musíme vyloučit, že by stav zavedený u nás rokem 1373 bylo pouhé následování nějakého obecného církevního ustanovení, neboť papežská nařízení z této doby shrnutá ve sbírkách *Extravagant* se této otázky nedotýkají. Vysvětlení nového postavení generálních vikářů je třeba hledat pouze v domácích církevních pramenech, neboť ustanovení nového soudce záviselo plně na vůli ordinářově. Můžeme-li předpokládat, že takový důležitý správní akt v nějaké písemnosti zákonodárné povahy zachycen byl, pak to mohlo být nejspíše snesení říjnové synody z roku 1372, které však není známo. Můžeme najít jediné příčinu, která k tomuto přenesení soudního mandátu

³⁾ Obecně tuto zásadu stanovil už IV. lateránský koncil roku 1215 a ustanovení pak bylo převzato i do *Liber extra: iudex debeat habere notarium vel duos viros idoneos, qui scribant acta iudicii* . . . (X, 2, 19, 11).

⁴⁾ Viz Menčík, *Několik statutů* . . .

⁵⁾ Vydal Ferd. Tadra, *Soudní akta konsistoře pražské, I. – VII.*, Česká akademie věd 1893–1901. Jelikož je provenience soudních akt z kanceláře generálních vikářů nesporná, užívám pro ně označení soudní akta generálních vikářů a nikoliv soudní akta konsistoře, aby se předešlo možnému zaměňování s oficialátem, jehož soud v pramenech soudní povahy spíše bývá tímto termínem, jinak pro předhusitskou dobu nedostatečně vysvětleným, označován.

⁶⁾ Tak uvádí ještě F. M. Bartoš, *Čechy v době Husově, Praha 1947*, str. 455. Správně je tato otázka řešena ve speciálních studiích, v úvodě k Tatrově edici soudních akt a u Kubičkové, *K počátkům oficialátu*.

⁷⁾ Viz *Liber sextus*, zvl. c. 2, 3 de officio vicarii I. 13, c. 3 de temporibus ordinationum I. 9, c. 1 de officio ordinarii I. 16.

na dosud správného úředníka Jana Očka z Vlašimi zřejmě vedla: byla to pravděpodobně přetíženost soudu oficiálova.

Do roku 1373 je tedy nepochybná existence soudu oficiálova a od roku 1373 soudu generálních vikářů. Otázkou, jejíž kladné řešení prozatím předpokládáme, zůstává, zda i po vzniku druhého soudu téže instance existoval oficiálát samostatně dál a druhou, jaké bylo kompetenční rozdělení činnosti obou soudů. Jelikož se nám z činnosti generálních vikářů jako soudců zachovala řada devíti úplných knih, je možno na základě jejich studia prozkoumat poměry jak generálního vikariátu, tak i eventuálního oficiálátu. Avšak otázka jejich skutečné samostatné koexistence se stává složitější tím, že počínaje oficiálem Jencem, proboštem kostela sv. Kříže ve Vratislavi, byli všichni pražští oficiálové s výjimkou Václava Nosa z Olomouce (1404—1406) a Mikuláše Zeiselmeistera (1407—1411) současně i generálními vikáři. Projdeme-li si však všechny svazky soudních akt generálních vikářů a zjistíme-li si jména osob, které tomuto soudu předsedaly, vidíme, že to byl vždy některý jiný z generálních vikářů (kteří byli dva až tři), než který byl současně oficiálem. A již z toho faktu, že v zachovaných soudních aktech nedocházeli pražští oficiálové k žádnému uplatnění své funkce, vyplývá předpoklad, že vyskytuje-li se tento titul dále musíme oficiálovu činnost hledat jinde, že museli oficiálové i nadále mít samostatný soud rozdílný od soudu generálních vikářů. Na něj a jeho záznamy se odvolávají a odkazují ne sice příliš časté, ale přesto dostatečně průkazné zápisy v soudních aktech. Např. zápis z r. 1392 „causa . . . non spectat ad examen dominorum vicariorum sed ad examen domini officialis“;⁸⁾ roku 1397 se jmenují vedle sebe „acta presencia“ a „acta domini officialis“;⁹⁾ roku 1402 „juxta obligationem in actis domini officialis Pragensis contentam et descriptam“.¹⁰⁾

Existovaly tedy od roku 1373 v Praze dva samostatné církevní soudy téže instance, místně oddělené,¹¹⁾ v jejichž čele stáli jiní lidé, soudy, z nichž každý měl samostatnou kancelář, v níž písaři, pro každý soud rozdílní, vedli samostatné záznamy. Společný měly oba jediný zdroj právní moci — pražského arcibiskupa, který mohl oficiála i generálního vikáře teoreticky zcela libovolně ustanovit i sesadit.

Príslušnost písařů k oběma soudům není v literatuře rozlišována, stejně jako není rozlišována rozdílnost obou soudů, přestože i titulace písařů je rozdílná. Naposledy v tomto směru se o otázce vyjádřil Nuhliček.¹²⁾

⁸⁾ Tadra, Soudní akta III. str. 42, č. 170.

⁹⁾ S. a. III. str. 238, č. 54.

¹⁰⁾ S. a. IV. str. 18, č. 85.

¹¹⁾ Soud generálních vikářů zasedal v arcibiskupském dvoře, in curia archiepiscopalis, soud oficiálův v oficiálově domě na Malé Straně.

¹²⁾ Veřejní notáři v českých městech, zvláště v městech pražských, Praha 1940, str. 41.

V části o písařích a hodnostářích církevních úřadů říká: „Na soudě arcibiskupském neboli konsistorním byla vedena soudní akta . . . Z písařů akt se připomíná Jan Maříkův z Luštěnic, actorum curie archiepiscopalis iuratus notarius, 1361, Petr Michalův z Prahy k roku 1366, Jan Velfinův z Pomuka z r. 1373, Hensl z Lišova, scriba causarum consistorii curie archiepiscopalis Pragensis, 1384, Petr Jindřichův ze Žlutic, vicariorum in spiritualibus generalium et causarum coram ipsis scriba (1385—1392), Mikuláš Martinův z Hajné, scriba causarum consistorii Pragensis iuratus 1390, Frana ze Soběslavě (1392—1407), Matěj Kozdras 1392, Petr z Mokrska (1404—1409), Valentin ze Sádku (1405—1415), Mikuláš z Třeboně (1405 až 1416) atd.“

Všimneme-li si blíže titulace, s níž jsou písaři uváděni, můžeme je rozdělit na dvě skupiny: první z nich mají titul notarius (scriba) causarum nebo actorum consistorii (curie). Sem patří Jan Maříkův z Luštěnic, Hensl z Lišova, Mikuláš z Hajnova; druzí jsou uváděni jako notarii dominorum vicariorum in spiritualibus, u Nuhlička tak pouze Petr ze Žlutic. U mnohých dalších najdeme titulace v pramenech. Tak Jan z Pomuka je „publicus officii vicariatus prothonotarius“¹³⁾ nebo „notarius cancellarie dominorum vicariorum curie archiepiscopalis Pragensis.“¹⁴⁾ Petr Polák z Mokrska je „notarius cancellarie“¹⁵⁾ Valentin ze Sádku je „scriptor dominorum vicariorum“¹⁶⁾ později též „notarius cancellarie“¹⁷⁾ Mikuláš z Třeboně „cancellarie curie archiepiscopalis Pragensis notarius“¹⁸⁾ Frána ze Soběslavi, notarius domini officialis,¹⁹⁾ byl Kubíčkovou určen jako pozdější „notarius actorum“. Petr Michalův z Prahy, který je uváděn k roku 1366, podle data musí patřit též do kanceláře soudu oficiálova.

Je důležité, že žádný z písařů, který má titul notarius actorum, nepíše v zachovaných soudních aktech. Naopak, zde píšou pouze ti písaři, jejichž titul zní notarius cancellarie, a pro devadesátá léta je známe již všechny jménem. Kromě uvedených sem psali ještě další, Jan z Dohalic, Jan z Dubé atd.,²⁰⁾ kteří všichni mají titul písařů kanceláře.

Je tedy možné na základě paleografického rozboru soudních akt určit, že rozlišení písařů oficiálské a vikářské kanceláře se odráží i v jejich rozdílné titulaci, že titul notarii actorum (causarum) consistorii, a je příznačné, že do roku 1373 se vyskytuje pouze tento titul, charakterizuje pí-

13) Viz úvodní zápis k druhému manuálu soudních akt.

14) S. a. I. 228, č. 267.

15) S. a. V. s. 209, č. 284 uvedeni tak společně Dominik z Budějovic, Petr Polák a Valentin ze Sádku.

16) S. a. V. s. 209, č. 284.

17) S. a. II. s. 148, č. 109.

18) Tak uvádí Nuhliček k roku 1417.

19) S. a. II, s. 234, č. 189.

20) Po celou dobu trvání soudních akt píše v nich porůznu 19 písařů. Podrobný paleografický rozbor zde není možno uvádět.

saře oficiálový a titul notarii cancellarie nebo notarii dominorum vicariorum písaře vikářovy kanceláře. Zbývající Matěj Kozdras patří zřejmě spíše do první skupiny, neboť se v soudních aktech generálních vikářů nevyskytuje.

Z oficiálových listin je v letech 1371 znám veřejný notář Michal Petrův z Prahy,²¹⁾ který byl nejspíše syn Nuhličkem uváděného Petra Michalového z Prahy. Sám Petr Michalův z Prahy byl písařem rozsudku oficiála Jindřicha z 13. února 1349.²²⁾ 21. prosince 1358 vyhotovil transsumpt oficiála Petra Jan Maříkův z Luštěnic.²³⁾ Mikuláš Martinův z Hajnova, krom toho, že jsou známa jeho „acta Nicolai“, je písař tří listin z let 1372—1376.²⁴⁾

Dříve než se podíváme blíže na běžné zápisy oficiálova soudu, bude zajímavé a nutné všimnout si, bylo-li nějaké a jaké rozlišení kompetence obou úřadů. Rozhodnout tuto otázku je vzhledem k nedostatku pramenů z kanceláře oficiálový a k celkové nejasnosti někdy pramenů ostatních velmi nesnadné. Jeví se asi takto:

Původní správní působnost generálních vikářů je základem jejich činnosti stále. Charakterizují ji dvojí knihy jimi vedené, konfirmační a erekční. K ní přistupuje roku 1373 i pravomoc soudní: ve sporných věcech drobné soukromoprávní spory, tj. spory rázu majetkového a ublížení na těle se vzrůstající převahou sporů o beneficia; k tomu v letech 1373—1378 patří i okruh později doložené působnosti korektorovy. V nesporných věcech se jedná především o věci zajišťující majetek církevních institucí, řádné nebo nájemné držení jednotlivých úřadů a běžné majetkové věci jednotlivých kleriků.

Z písemností oficiálových se jeví jeho jurisdikce jako značně se překrývající s mandátem generálních vikářů. Ve zlomcích sporných zápisů, pokud ovšem je možno všude určit podstatu sporu, přicházejí různé majetkoprávní věci, v nichž alespoň jedna strana byl klerik, mezi nimi i řídice spory o beneficia, tedy vesměs záležitosti stejné, jako měl generální vikář. Proti němu navíc má oficiál jen manželské záležitosti. Je možné, že spory o beneficia, které narůstaly u generálních vikářů do téměř výlučného postavení, byly tam postupně přesunovány z agendy oficiálový. Na to ovšem zachované zlomky nestačí s určitostí odpovědět.

Ale něco podobného můžeme pozorovat u nesporné agendy, kde se sice vyskytnou nájemná držení úřadů, ale v daleko menší míře než u generálních vikářů. Řádná obsazování úřadů zde ovšem zapisována nebyla, neboť souvisela se správní funkcí, která byla vyhrazena pouze generálním vikářům. Ostatní oblasti nesporné agendy se opět překrývaly u oficiála i ge-

21) Uvádí Kubíčková v seznamu listin oficiálových.

22) tamtéž.

23) Viz Kubíčková v seznamu. Orig. kapituly pražské 270 XII. 19.

24) 22. VI. 1372 (rkp. I XL 2 fol 19 v přípis); 27. IV. 1373 (orig. arch. kl. maltéz. v Praze); 6. IX. 1376 (not. instr. SÚA sign. L IV RB sv. Jiří 72).

nerálního vikáře. Takže zřejmě jedině, co měl oficiál navíc proti vikáři, bylo rozsuzovat spory manželské, a naopak generální vikář měl navíc celou agendu diecéšní správy spolu s příslušným odrazem v nesporném soudnictví. Jestli a jak platilo nějaké rozlišení i ve společné agendě, není možno rozeznat. Jisté je jen tolik, že u obou soudů najdeme pouze drobnější záležitosti, že důležitější spory a samozřejmě spory, v nichž byl sám delegovaným soudcem, měl arcibiskup vyhrazeny pro sebe. Někdy bývaly tyto věci zapisovány přímo do soudních aktů.

Souvisí to s tím, že byly vedeny v kanceláři zvané „cancellaria dominorum vicariorum“, jež byla zřejmě vlastní kanceláří pražského arcibiskupa. Alespoň od roku 1384²⁵⁾ byla tato kancelář jednotná pro záležitosti sporné i nesporné, a byly v ní pravidelně vedeny přinejmenším²⁶⁾ všechny tři řady knih, konfirmační, erekční a soudní akta, týmiž písaři. Proto v těchto knihách také můžeme zvláště od této doby zřetelně pozorovat vzájemné ovlivňování a prolínání, jež je nejnápadnější stupňujícím se přizpůsobením obsahu i formy zápisů u pozdějších svazků erekčních knih a soudních aktů. Od této vlastní arcibiskupské kanceláře byly odděleny a existovaly samostatně kanceláře dalších arcibiskupských úředníků, především oficiála, které však byly všechny dohromady spojeny osobou arcibiskupa jako ordináře všech těchto úředníků. Vraťme se však ještě k vzájemnému poměru a samostatnosti generálního vikariátu a oficiálátu.

Až do roku 1408 podle soudních aktů jsou doloženy oba soudy vedle sebe. Od této doby již pramen není zachován,²⁷⁾ ale vnější události jistě nedaly žádný podnět k tomu, aby jejich agenda byla sloučena; vývoj událostí byl dosud uzavřen v ustálených formách správy. Ta však byla vystavena prudkému nárazu při vypuknutí husitských bouří a zvláště po přechodu Konráda z Vechty na kališnickou stranu a po ustanovení žitavských administrátorů. Při tak významné změně v postavení dosud centrálního církevního úřadu musíme předpokládat, že došlo i k podstatnému zmenšení jeho správního aparátu, který by v dosavadní rozvětvené soustavě zdaleka neodpovídal novým, skromným možnostem svého uplatnění. Zde se omežím jen na otázku, jestli i v Žitavě najdeme pokračování dosavadního soudu a úřadu oficiála a generálních vikářů v samostatné formě, nebo zdali došlo k jejich splnutí.

²⁵⁾ Přibližně v tomto roce došlo k určitým reformám kanceláře, jež se projevily jak ve vedení soudních aktů, tak i erekčních knih. Blíže se touto otázkou, ostatně dosti nejasnou, zabývat není zde možno.

²⁶⁾ Pravidelně byly zřejmě vedeny ještě obšírné protokoly o sporné agendě paralelně k soudním aktům, jak z nich máme pozůstatek z pozdější doby v části Cod. arch. IV.-14.

²⁷⁾ Existuje zlomek svazku z let 1414–1415; jde o první list manuálu, kam byla obvykle zapsána přísaha plebánů a dále některé drobné poznámky, na reversu několik drobných zápisů z uvedených let. List je vložen do Cod. IV.-9 jako 19. pagina.

Naštěstí se z počátku dvacátých let zachoval 21. svazek soudních akt, zvaný podle místa, kde většina zápisů byla učiněna, Žitavská akta. Zvláště zajímavý je z nich první sešitek manuálickového tvaru, do knihy volně vložený, který je označován pag. 1—15.²⁸⁾ Obsahuje 12 normálních zápisů (zbývající dva vykazují paleograficky, obsahově i formálně značnou odchylnost) od června 1421 do dubna 1422. Všechny jsou psány týmž písařem, kterého je možno ztotožnit s písařem hlavní části knihy, jímž byl veřejný notář Václav z Prahy. Zápisy obsahují pouze nesporné věci, především dlužní doznání a narovnání stran. Jsou stylizovány subjektivně s úvodní formulí „constitutus personaliter coram nobis Johanne de Duba administratore et actis nostris...“ Tím vším poněkud připomínají typ nesporné agendy oficiálovy, jak o ní bude pojednáno v následující části.

Jan z Dubé jako administrátor spojoval ve své osobě úřad oficiála i generálního vikáře. Takové personální spojení bývalo ovšem již dříve běžné, avšak jediný kolega Jana z Dubé v úřadu administrátora, Jan z Kralovic, se i v dalších letech mnohem méně vyskytuje v celých aktech, takže většina soudní agendy spočívala zřejmě v ruce Jana z Dubé. Byly tedy vytvořeny, vezmeme-li v úvahu i značné zúžení okruhu působnosti, ty nejlepší podmínky ke skutečnému splynutí obou funkcí a jejich agendy.

Na pag. 25—32²⁹⁾ hlavní části knihy jsou podle paleografie nepochybně sem přepsány zápisy z jediného soudního oboru, totiž manželské spory. Ty, jak jsme viděli, byly v předhusitské době vyhrzeny pouze oficiáloví. Tadra se domnívá³⁰⁾ zcela oprávněně, že zpočátku byly tyto spory o manželství zapisovány zvláště, sem dodatečně přepsány a od té doby se všechny věci začaly zapisovat dohromady.

Matrimonialia byla do knihy přepsána v dubnu r. 1422. V tu dobu též končily zápisy v sešitku nesporné agendy, který však nebyl přepisován, ale byl do nové knihy vložen. Jelikož nebyl ještě ani z poloviny popsán, bylo ho později užito k přehlednému sepsání dluhů kancelářů za léta 1424, 1425, 1427 a 1428. Domnívám se, že v tomto sešitku máme co dělat se samostatně vedenou nespornou agendou oficiálovou, ovšem ve značně zmenšené míře, než tomu bylo dříve; že byla samostatně vedena i sporná agenda, dokazují z ní přepsané manželské spory.

Dosavadní samostatnost agendy generálních vikářů dokazují zápisy v hlavní části Žitavských akt do dubna 1422 a pak samostatný kvartový sešitek od listopadu 1420, kam písař Martin Hes z Chýše zapisoval běžná soudní, většinou sporná, jednání kanceláře během cesty do Žitavy před generálním vikářem Šimonem z Nymburka.

V dubnu 1422 pak došlo ke sloučení obou agend. Jsou nadále spojeny a zcela promíchány spolu věci sporné včetně matrimoniálních, i nesporné, že

²⁸⁾ Podle nově provedené paginace.

²⁹⁾ S. a. VII. s. 9—20, č. 18—33.

³⁰⁾ Úvod k VII. svazku edice.

není možno rozeznat, který zápis byl učiněn na základě kompetence oficiálov a který generálního vikáře. Prolíná se nadále i objektivní a subjektivní stylizace záznamů.

Jestliže tedy oficialát i generální vikariát byly v předhusitské době po všech stránkách navzájem samostatné instituce a známá soudní akta pocházejí z kanceláře vikářské, pokusíme se v této druhé části sebrat alespoň všechny zlomky úřední agendy oficialovy. Z pramenů víme o existenci dvojích „register“, jež se podle písařů — autorů nazývala „acta Nicolai“³¹⁾ a „acta Gregorii“.³²⁾ Nemáme je však přímo zachovány, proto s nimi nemůžeme počítat. Známé zlomky se pokusíme srovnat s akty vikářskými, přičemž nás bude zvláště zajímat, v čem se po formální a stylistické stránce liší nebo shodují. Tyto znaky budou také kritériem při určení dosud nezařazených písemností.

Většina známých zlomků obsahuje zápisy sporného soudnictví. V důsledku zachovávání Arnoštova nařízení o manuálních a registrech můžeme je rozdělit ve dvě skupiny: manuálníky jsou obsáhlejší zlomky z roku 1377 a dva menší o dvou dvojlístech asi z let 1380 a 1389. Byly vedeny chronologicky současně při jednání, data jednotlivých soudních dnů byla nadepisována uprostřed před zápisy, často minuskulním nebo aspoň výrazným písmem. Vedle data bylo nadepisováno jméno předsedajícího soudu, buď pouze „officialis“, byl-li jím řádný oficiál, nebo vlastní jméno oficiálova zástupce „Drusso“. Nad zápisy bývá někdy poznámka „ad relationem bidelli“ většinou ve zkrácené formě a po stranách udáván obsah zápisů.

Hlavní náplní jsou nikoliv obsahy sporů, ale zaznamenávání procesního stadia, právního aktu, který se udal na soudě. Chybí tím také většina zmínek o těch stadiích, která se dala výměnou soudních spisů mezi stranami, tzn. že chybí vlastní žaloby, výpovědi stran, výslechy svědků a rozsudky. Záznamy jsou jen stručné údaje informativního charakteru pro kancelář o v minulosti vykonaném nebo v budoucnu se konajícím (určení příštího termínu) stání.

Podle těchto stručných zápisů opisovali písaři záležitosti do register, při čemž připojovali všechny věci na soudě předložené, a opisovali patřičné písemnosti, žaloby, odpovědi, výslechy, které bychom v manuálních marně hledali. O těchto registrech si můžeme udělat určitou představu jen podle několika opisů podle nich pořizovaných.³³⁾

Nejsporné záležitosti před oficiálem projednávané musely tedy být zapisovány zvlášť. Tyto svazky byly nazývány „acta obligatoria“, jak je

³¹⁾ Mikuláš z Hajnova.

³²⁾ Řehoř ze Žabovřesk.

³³⁾ Vyličení sporu běhařského faráře Štěpána s křižovníky zderazkými ukončeného 1334, z r. 1320 rozepře o patronátní právo ke kostelu týnskému, spor kláštera sv. Jiří na Pražském hradě (po 1368).

známo z různých odvolání stran. Jediný doklad nesporné agendy je list se šesti zápisy z roku 1384 vložený dnes do sedmého svazku soudních akt generálních vikářů. Je to list papíru bez filigránu o rozměrech 20,5 X 28 cm, přičemž vnější okraj listu je značně otrhán a písmo jde až na samotný kraj, takže pravděpodobně šířka byla o něco větší. Na reversní straně je současným písmem vyznačena foliace: první slovo je zcela nečitelné a medá se o něm říci, zda patřilo k foliaci nebo k zápisu. Pak přibližně ve stejné výši je vypsáno „folium XXXIII“. List obsahuje šest zápisů, tři na aversu a tři na reversu. Psali je tři písaři, ten, který psal nejběžnějším písmem, napsal zápis druhý, třetí a čtvrtý, písař, mající písmo poněkud těžkopádné, zápis první a pátý. Šestý zápis byl psán o něco později drobným a kostrbatým písmem.

Všech šest zápisů je stylizováno subjektivně s dvojím typem úvodu: *constitus personaliter coram nobis Nicolao Puchnik . . . officiali et actis nostris* (1., 2., 3., 6. zápis) nebo *quia vos XY recogniscitis coram nobis Nicolao Puchnik officiali Pragensi . . .* S výjimkou nejstručnějšího čtvrtého zápisu všechny mají v datovací formulí udán letopočet. Svým obsahem je první zápis přiznání knihy dekretálií s příslibem jejího vrácení původnímu majiteli, 2., 4., 5., 6. zápisy jsou přiznání dluhů a třetí je slib smíru mezi Jindřichem, opatem břevnovským, a mnichem Divišem, farářem v Nezaslycích.

Při bližším zkoumání najdeme v soudních aktech generálních vikářů dosti odlišnou situaci. Především v nich byla sporná i nesporná agenda zapisována průběžně chronologicky v jediném svazku. Záznamy jsou mezi sebou zcela nepravidelně promíchány tím, že byly zapisovány prostě v pořadí, jak byly na soudě projednávány. Teprve od roku 1400 došlo k určitému oddělení: zápisy sporného soudnictví začali psát zvláštní písaři, v určité době vždy jeden, jejichž činnost nenajdeme v žádné jiné knize. Přitom bývají zápisy řazeny do menších časových skupin, takže v knize je vždy pohromadě několik zápisů sporných a několik nesporných. K založení zvláštních knih pro každou agendu nedošlo nikdy.

Zápisy sporného soudnictví v knihách vikářů stejně jako oficiálních zachycují narativní formou procesní stadia, liší se jen drobnými kancelářskými zvyklostmi: data jsou nadepisována pouze někdy u sporných zápisů, u ostatních tvoří přímo součást jednotlivých zápisů; rovněž nebývá nadepisováno jméno předsedajícího soudu, poznámka *ad relacionem bidelli* se nevyskytuje nikdy.

Podstatnější jsou rozdíly u nesporné agendy, kde můžeme sledovat i stylizaci zápisů. Právě tak je ve vikářských knihách zásadně odlišná: zápisy v typické stručné aktové formě jsou důsledně stylizovány objektivně s krátkou úvodní formulí *constitus personaliter in iudicio* nebo častěji *constitutus personaliter coram domino vicario*. Obsáhlé datování i s letopočtem se v soudních aktech generálních vikářů vyskytuje pouze v zápi-

sech listinné povahy, při běžných nesporných záznamech je udáváno pouze denní datum podle svátků a pořadí dne v měsíci, případně jen odkaz na předcházející zápis. V pozdějších svazcích se u nesporných zápisů stírá rozdíl mezi stylizací v erekcčních knihách a soudních aktech, takže převažuje nakonec listinná formulace, která připomíná vikářovu confirmaci určitého projednání. Např. pronájem farních důchodů je stylizován tak, že se před vikáře dostavil plebán, pronajal svou faru a pak různými způsoby je odkázáno na bližší uvedení podmínek v listině, jejíž doslovný opis většinou následuje. Tyto zápisy mívají dvojitý datum, jedno pouze denní, v záhlaví, druhé, uvedené formulí actum, udávající i rok, v závěru listiny; denní data se shodují. Po obsahové stránce najdeme v soudních aktech generálních vikářů z nesporné agendy záznamy doznání dluhů, kvitance, sliby božího míru, resignace far a jejich obsazování, výměny farních beneficí, ustanovení prokurátora za tím účelem, presentace, donace, výměny statků kostelních, darování a postoupení patronátního práva, smlouvy, zvl. o pronájmu farních důchodů.

Z vnějších znaků je v soudních aktech generálních vikářů odchylný starý způsob foliace, který s výjimkou druhé knihy, kde původní foliace vůbec chybí, je stejný ve všech těchto knihách i knihách erekcčních. Foliace byla prováděna po napsání knihy a obsahovala pouze popsaná folia. Označovalo se písmeny abecedy a—x s označením číslic od jedné výše, přičemž jedna značka, zapsaná na aversní straně, platila i pro revers dnešního předcházejícího folia. Konečně důležitý je i poznatek z paleografického rozboru obou skupin, že totiž ruka žádného písaře ze soudních akt generálních vikářů a erekcčních knih nevyskytuje se ve zlomcích oficiálních.

S těmito poznatky přistoupíme nyní ke zkoumání rukopisu archivu pražské metropolitní kapituly, Cod. arch. II.-12 z konce roku 1393 až 1400. Byl, jak je zřejmo ze signatury, považován za erekcční knihu. Tomuto zařazení pomohlo zřejmě označení na původní desce knihy: Hoc manuale librorum erectionum invenit pater Joanner Tomas Berghauer... anno 1712 die 4 Decembris. První pochybnosti o správnosti tohoto zařazení vyslovil veřejně Frant. Graus,³⁴⁾ který tuto knihu prohlásil za ztracený desátý manuálek soudních akt generálních vikářů. Avšak formální zvyklosti při vedení této knihy, její paleografická stránka i věcný obsah zápisů jsou natolik odlišné od všech těchto složek v soudních aktech generálních vikářů, že je třeba tuto knihu podrobně prozkoumat v souvislosti jak s těmito knihami, tak i oficiálními zlomky.

Cod. II.-12 má pozdější vazbu v dřevěných deskách potažených bílou kůží, podobnou, jako mají opisy erekcčních knih z konce 15. stol. Svými rozměry je o něco nižší než soudní akta generálních vikářů, která od

³⁴⁾ Dějiny venkovského lidu II., str. 21, pozn. 80.

4. svazku mají jednotný formát cca 29×21 cm a jednotnou vazbu v tuhém jen na jedné straně opracovaném pergameni, ve hřbetě zesílenou asi 3 mm silným pruhem zdobené hnědé kůže. Do Cod. II.-12 byla vevázána též původní deska z měkkého pergameni, popsaná rozličnými poznámkami. Do knihy zapisovalo v nepravidelném střídání více písařů, z nichž pouze rukopis jediného, písíciho výjimečně na konci knihy, můžeme najít v pozdějších dobách v erekčních knihách. Všechny ostatní písařské ruce se v erekčních knihách ani soudních aktech nevyskytují.³⁵⁾

Ale jednoho písaře, písíciho zběžným písmem značně často na počátku knihy, je myslím možno ztotožnit s prvním písařem oficiálského zlomku z r. 1384. Má s ním zcela shodné písmeno *A*, *g*, skupinu *ffi* ve slově *oficiál*, celé psaní datovací formule. Písmo je značně kursivní, roztažené do šířky, skloněné vpravo. Některé odchylky ovšem najdeme, tak písař v knize píše zkracovací znaménko jedním tahem s posledním písmenem, kdežto ve zlomku je většinou nasazeno zvlášť, rozdílné je velké *T*, ale všechny tyto změny jsou změnami zjednodušujícími tvary a pomáhajícími rychlejšímu psaní a tak, vezmeme-li v úvahu, že srovnávaný materiál je od sebe časově vzdálen 10 let, je zcela pochopitelné, že ruka téhož písaře je v knize vypanějšší než ve zlomku.

Kniha byla vázána až dodatečně; na fol. 301, 302, 303 je seříznuta část písma při dolním okraji. Rovněž jsou přeházeny některé stránky, především rejstřík.

Tato kniha má totiž sestaven velmi důkladný rejstřík z doby svého vzniku. Každé folium bylo nadepsáno písmenem abecedy a pak na příslušnou stránku zaznamenal písař vždy odkaz na právě jím učiněný zápis. Písmena rejstříku *a—n* jsou na začátku, písmeno *j* kromě normálního zařazení ještě jednou po třech foliích běžných záznamů, od písmene *o* do konce abecedy je rejstřík vevázán až na konci knihy.

Způsob současně s psaním abecedně sestavovaného rejstříku je zcela odlišný od rejstříků, které najdeme v 1., 4a, 6., 8. svazku soudních akt generálních vikářů, které byly sestavovány chronologicky jedním písařem po skončení celé knihy a obsahovaly pouze z hlediska církevní organizace nejdůležitější záznamy, označované jménem kostela a příslušným foliem.

Rozdílná je rovněž foliace. Zatímco u erekčních knih i soudních akt je běžná foliace pomocí písmen abecedy a arabských číslic na aversní straně, tato kniha označuje folia na reversu, a to zkratkou *f*, fol nebo *ffol* a řím-

³⁵⁾ Paleografickým rozborem je možno zjistit, že v 90. letech zapisovali do soudních akt generálních vikářů, nepočítáme-li dva ojedinělé přípisy Ondřeje z Prahy, celkem čtyři písaři a jejich ruce je možno identifikovat. Jsou to Petr Jindřichův zv. Apothekář ze Žlutic, který již v l. 1393—4 umírá, dále Jan Frenlínův z Dubé, Dominik z Českých Budějovic a Valentin zv. Kanček ze Sádku.

skou číslicí. Foliace byla rovněž prováděna současně s psaním zápisů, jak už vyplývá z jejího užívání v rejstříku, krom toho nezahrnuje později vložené a dnes ovšem normálně vevázané listy (20, 21).

Pro tyto drobné vnější odchylnosti však není ještě možno popírat totožnost Cod. II.-12 s 10. svazkem soudních akt generálních vikářů. Mohou nanejvýš vzbudit pochybnosti o tom, zda tato kniha vyšla z činnosti těže kanceláře jako soudní akta, erekční knihy a konfirmační knihy, u nichž je zřetelně možno pozorovat blízkou podobnost a vzájemné ovlivňování. Rozhodující je samozřejmě, stejně jako i pro rozdíl jednotlivých knih arcibiskupské kanceláře, rozbor obsahu a formy neurčené knihy. Následující část je postavena na sondovém průzkumu knihy, který však poskytuje možnost dostatečně pravděpodobného závěru a pro daný účel vyhovuje.

Po obsahové stránce poskytuje kniha mnohem méně pestrý obraz než soudní akta generálních vikářů. Její obsah je zhruba omezen pouze na záznamy nesporného soudnictví, mezi nimiž je možno najít i nepřilíš časté opisy listin. Rozhodně v celé knize není ani jediný zápis ze sporné agendy. Zápisy jsou většinou současné záznamy jednání, listiny jsou opisovány, podobně jako je tomu u příslušných skupin soudních akt generálních vikářů. Zvyk nadepisovat datum jednání před zápis, který i v soudních aktech platí jen pro spornou agendu, v této knize se nevyskytuje vůbec. Zato je někdy po straně zápisů udáván jejich obsah (convencio, compositio, concordia). K bližšímu osvětlení obsahu knihy může sloužit podrobný rozbor folia 15a—30b,³⁶⁾ který zhruba platí pro celou knihu, neboť vzájemný poměr zápisů se ani později nijak podstatněji nemění.

Nejpočetnější skupina zápisů jsou přiznání dluhů, jichž je na prvních patnácti foliích devatenáct. Samostatných kvitančních zápisů je zde, podobně jako v soudních aktech vikářských, rovněž málo, pouze dva. Častějším způsobem likvidace dluhu bylo i zde stejně jako v soudních aktech škrtnutí dlužního zápisu, případně připsání slůvka solvit, solvit totum apod.

Početně druhá skupina jsou záznamy ustanovování nebo výroků rozhodčích, jichž je dvanáct, a k nim je třeba přiřadit ještě dva zápisy, v nichž se strany rozhodčímu výroku podřizují. Jeden zápis je nájemní smlouva; v jednom zápise strany slibují zachovávat boží mír. Tři zápisy jsou výpovědi o koupi ročních platů bez podrobnějších údajů, které by opravňovaly k domněnce, že zde jde o listinnou platnost. Tu mají pouze čtyři zápisy, z nichž dva jsou prosté opisy notářského instrumentu o pronájmu polí a instrumentu, v němž kněz Václav kvituje rodičům vyplacení dědičského podílu. Pouze ke dvěma listinám, o koupi jedné kopy platu ve Viskeři, a k listině břevnovského opata Diviše z 23. října 1393, která ale na žádost strany byla škrtnuta, je připojena potvrzovací úřední formule.

³⁶⁾ Na fol. 1—14 je rejstřík.

Svým obsahem jsou to všechno zápisy nesporného soudnictví. Nejasné je pouze, zda je možno do této skupiny počítat i záznamy o ustanovení a výroku rozhodčích. V posledních svazcích soudních akt generálních vikářů byly takové zápisy psány písařem sporné agendy, tedy v jistém smyslu byly počítány ke sporným záležitostem. Ale určitý rozdíl zde přece byl, neboť to byly záznamy nikoli z normálního průběhu kanonického procesu. Je pravděpodobné, že v tomto případě převládl druhý moment, řadící mezi spornou agendu, snad i hodně z čistě praktického hlediska, pouze záznamy z kanonického procesu a tím se rozhodčí urovnání sporů octla v této knize nesporné agendy.

Po stránce formy se jednotlivé záznamy zcela shodují s odpovídajícím typem záznamů v soudních aktech generálních vikářů. Tak doznání dluhu má tu i tam totéž schema: *constitutus . . . non compulsus . . . sed sponte . . . confessus est et recognovit, se teneri et debitorie obligari . . . sexag. gros . . . domino . . .* a podobně je tomu i ostatních druhů. A přece v rozboru formy tkví jeden z vážných důvodů pro to, aby Cod. II.-12 nebyl ztotožňován se soudními akty generálních vikářů. Ti užívali při skladbě svých zápisů výhradně objektivní stylizace po formální stránce dosti jednoduché, a subjektivní forma je vždy výjimečná a určena zvláštními okolnostmi. Zde je tomu zcela jinak. Zde všechny zápisy bez výjimky i ty nejstručnější jsou stylizovány subjektivně a poměrně obsáhle vypisují intulaci. Jen zřídka užije písař místo vypsání zkratku etc. A rovněž všechny i nejstručnější zápisy končí datovací formulí vypisující i rok předcházejícího zápisu, zatímco u soudních akt generálních vikářů je letopočet uváděn pouze u některých listinných zápisů.

Schema intulace je jednotné pro všechny typy zápisů s výjimkou prostého opisu listin. Zní: *constitutus personaliter coram nobis Johanne Kbel officiali et actis nostris obligatoriis . . .* Uváděná osoba, její titul a termín „*acta obligatoria*“ jsou rozdílné od soudních akt generálních vikářů³⁷⁾ a současně dávají první bezpečně vodítko pro určení svazku. Uvedme si více příkladů. Zápisy z počátku knihy až do folia 27b, tj. do 13. února 1394 začínají formulí *constitutus personaliter coram nobis Nicolao Puchnik officiali et actis nostris obligatoriis*. Počínaje 29. únorem t. r. jsou už všechna jednání před Janem Kbelem.

Od uvedeného schematu jsou možné drobné odchylky: *constitutus personaliter coram nobis officiali et actis nostris obligatoriis*,³⁸⁾ nebo *consti-*

³⁷⁾ Odkazuje-li písař v soudních aktech generálních vikářů na své knihy, označuje je obvykle jako „*acta iudiciaria*“, jde-li o záležitost spornou, nebo „*acta cancellarie*“, jde-li o věc nespornou, především o listinu; zhusta je v obou případech užito též pouze „*acta presencia*“. Výjimečně se objeví i jiný název: „*acta obligatoria*“ (S. a. V. s. 53 č. 219), „*tabulle cancellarie*“ (S. a. III. 168, 38), „*registra cancellarie*“.

³⁸⁾ fol. 76a, 1. a 3. zápis.

tutus personaliter coram nobis Johanne Kbel decretorum doctore officiali et actis etc³⁹⁾ ap.

Dovoluje důsledná titulace Jana Kbel jako oficiála soudit, že jde o knihu z agendy oficiálovy? Ano, to podporují i další formulace. Ve své nepřítomnosti si mohl zřejmě Jan Kbel ustanovit svého zástupce. Stávalo se to častěji v letech 1395—1397, zástupcem byl vždy Jiří Bora a takový zápis je uváděn pak intitulací: *constitutus personaliter coram nobis Georgio Bora decretorum doctore locumtenente in officiolatu domini Johannis Kbel officialis et actis obligatoriis.*⁴⁰⁾ Ještě obšírnější je intitulace listiny: *Nos Georgius de Bora, licenciatus in decretis, rector ecclesie parrochialis in Christoklach, locumenens in officialatu venerabilis viri domini Johannis Kbel, decretorum doctoris, curie archiepiscopalis Pragensis et apostolice sedis legati officialis. Notum facimus tenore presencium universis quia constitutus personaliter coram nobis et actis obligatoriis ipsius domini officialis . . .*⁴¹⁾

V datovací formulí bývá jen zřídka uváděno místo jednání. Ale je-li uvedeno, je to vždy dům oficiálův na Malé Straně a nikoliv arcibiskupský dvůr, kde bylo sídlo soudu generálních vikářů. Např.: *Acti sunt hec anno domini 1395 die 19 m. Junii hora terciarum in domo domini officialis.*⁴²⁾ *actum . . . in domo officialatus,*⁴³⁾ *actum . . . in domo habitacionis domini officialis predicti,*⁴⁴⁾ *actum in domo habitacionis nostre.*⁴⁵⁾

Ve svědečných formulích se vyskytuje opět, kromě více méně náhodně přítomných lidí, ustálený okruh osob, o kterých můžeme předpokládat, že byly v úzkém vztahu k instituci, při níž vznikala zkoumaná kniha. Jsou to veřejní notáři Mikuláš Chalupa z Drahobudic, Ondřej Benak z Bíliny, Martin Helias, Jan z Lubina, Václav z Prahy, Petr z Písku, Vanira z Olešné a Ondřej z Lomnice. Téměř všechna tato jména jsou celkem neznáma ze svědečných formulí soudních akt generálních vikářů. Výjimku tvoří pouze Václav z Prahy a Ondřej z Lomnice, jejichž jména přeci, i když ne příliš často, ve vikářských aktech najdeme. Poslední z nich je uváděn jako sigilifer.⁴⁶⁾ Z jiných pramenů víme, že Ondřej z Lomnice byl pečetníkem oficiálovým.⁴⁷⁾

³⁹⁾ fol. 224b, 1. zápis z 12. července 1398.

⁴⁰⁾ fol. 77b, zápis z 6. května 1397.

⁴¹⁾ fol. 63b.

⁴²⁾ fol. 73b, 2. zápis.

⁴³⁾ fol. 65a, 1. zápis z 19. dubna 1395.

⁴⁴⁾ fol. 67a, 1. zápis z 23. dubna 1395.

⁴⁵⁾ fol. 224b, 1. zápis z 12. července 1398.

⁴⁶⁾ *presentibus Andrea de Lomnicz sigillifero fol. 186a, 2. zápis z 2. října 1397, presentibus Andrea sigillifero . . . fol 208a, 1. zápis, presentibus: . . . Andrea sigillifero canonici melnicensis . . . z 3. listopadu 1399.*

⁴⁷⁾ *Viz S. a. III. 238, 53 Andreas sigillifer domini officialis (26. března 1397), stejně je uvedeno i k 31. lednu 1398 (S. a. III. 318, 31) a k 30. dubnu 1398 (S. a. III. 389, 254).*

Kdybychom chtěli shrnout, tedy to, co mohlo být na agendě dvou církevních soudů postavených na stejné úrovni různé, totiž osoba soudce a okruh lidí při soudě vystupujících, místo konání soudu a formální zvyklosti při vedení písemností, je u Cod. II.-12 a soudních akt generálních vikářů různé. Soudce i místo konání soudů ukazují na to, že jde o agendu oficiálovu. Blížší určení osob uváděných v knize, zda se totiž skutečně jedná o osoby z okruhu oficiálova, je velmi nesnadné vzhledem k téměř naprostému nedostatku oficiálových písemností z této doby. Ale jako se málo měnily formální zvyklosti při vedení soudních akt generálních vikářů, můžeme totéž předpokládat i u soudu oficiálova, a proto je možné srovnání i s časově vzdálenými zlomky, hlavně s nesporným zlomkem z r. 1384, neboť, jak jsme viděli, obsahuje Cod. II.-12 pouze nespornou agendu.

Srovnání obsahu nám může něco říci jen pokud, že čtyři ze šesti zápisů zlomku jsou přiznání dluhů a stejně tak největší počet zápisů knihy má tento charakter. Nápadná je shodná forma zápisů v obou případech, tj. subjektivní stylizace, uvádění jména osoby, která v tu dobu byla oficiálem, s titulem officialis, obširné datování s udáním roku. Shodné jsou i zvyklosti při vedení zápisů, pokud se ovšem mohly na jediném foliu dostatečně projevit: zápisy psané bez předlohy přímo při jednání, zapisování nebylo pouze záležitostí jediného písaře, ruka jednoho písaře je stejná ve zlomku i knize, stejný způsob staré foliace.

K těmto důkazům vzatým přímo z knihy přistupuje ještě úvaha spíše teoretického charakteru. Soudní akta generálních vikářů byla vedena v přísném chronologickém pořádku a pouze v jediné řadě.⁴⁸⁾ Cod. II.-12 začíná rokem 1393 a pak chronologicky postupuje až do konce r. 1400. Znamená to, že by se jako kniha soudních akt vikářských překrýval časově se zlomkem 10. manuálu ze září až prosince 1394 a s celým manuálem 12 z let 1396—1398, které jsou bezpečně knihy vlastní řady; při poznání charakteru této řady je taková výjimka velmi nepravděpodobná. Ale současně časový začátek Cod. II.-12 rokem 1394 byl zřejmě příčinou toho, že kniha byla již v téměř současné době zařazena do řady soudních akt generálních vikářů na místo tehdy již zřejmě neexistujícího svazku 10., takže pak tvořila zdánlivě nerušené pokračování 9. manuálu z let 1392—1393. Stalo se to tím, že na původní pergamenovou desku bylo napsáno zběžnou minuskulou X manuále, tak jak byly označovány i ostatní svazky vikářských akt. Ale z těchto několika písmen nelze zjistit, zda byla napsána skutečně v letech vzniku knihy nebo až o padesát let později, kdy byly pořádány písemnosti kanceláře arcibiskupa a jednotlivých jeho pomocníků,

⁴⁸⁾ Přehled knih soudních akt generálních vikářů viz Ant. Podlaha, *Catalogus codicum manuscriptorum, qui in archivio capituli metropolitani Pragensis asservantur*, Editiones archivi et bibliothecae . . . XVII, Pragae 1923, kde je třeba doplnit Cod. arch. IV.-4b, z let 1392—1393, který byl původně v arcibiskupském archivu a do kapitulního byl vrácen až po vydání katalogu.

které přečkaly cestu do Žitavy a na jiná místa, kde po dobu husitského hnutí byly uschovány. Zdá se mi toto vysvětlení nadpisu knihy pravděpodobným.

Z toho všeho, co zde bylo řečeno,⁴⁹⁾ vyplývá, že Cod. II.-12 není kniha z vlastní arcibiskupské kanceláře v užším smyslu, tedy ani kniha erekční⁵⁰⁾ ani kniha soudních akt, ale že je vzhledem k těmto samostatná a v úplnosti zachovaná jediná originální kniha nesporné agendy pražského oficiála.

Většina oficiálových písemných záznamů byla zřejmě zničena při vplenění Malé Strany v listopadu 1419. Že se zrovna tento jeden svazek zachoval není možné si vysvětlit jinak než pouhou domněnkou, že v tu dobu nebyl na svém místě v oficiálově domě. Snad už tehdy mohl být v arcibiskupském dvoře, jistě byl však vzat spolu s ostatními písemnostmi arcibiskupské kanceláře do Žitavy a zůstal s nimi pohromadě již trvale po sloučení úřadu a agend pražského oficiála a generálních vikářů. Když se pak po polovině století začaly uplatňovat snahy o revizi starších písemností, jejichž nejobsáhlejším produktem jsou tzv. opisy erekčních knih, byly pochopitelně do toho zahrnuty i tyto zbytky oficiálské agendy. Přitom už v této době je najdeme spojované se soudními akty generálních vikářů.

Je tomu tak především v Cod. III.-8, který býval považován za opis 12. knihy erekční. V něm jsou opsány důležité zápisy z 1.—4b knihy soudních akt a současně s nimi ohromné množství zápisů, které zcela svým obsahem, formou a stylizací odpovídají zápisům v Cod. II.-12. Skutečně také jejich část od fol. 127 a až do konce svazku je opis příslušných zápisů této nesporné oficiálské knihy, které tvoří většinu kodexu a daly mu i název. Avšak na fol. 22a—97b jsou zápisy zcela stejného charakteru, které časově přecházejí zápisům Cod. II.-12 a jsou z poloviny roku 1387 — začátek listopadu 1393. Oficiálem je v nich jmenován Mikuláš Puchník, ostatní formulace zcela odpovídají těm, které byly popsány výše. Obsahem jsou to zápisy donační, o patronátním právu atd., které jediné byly do opisů přejímány. Je zřejmé, že se tu na fol. 22a—97b setkáváme s částečným opisem dnes již v originále neznámé knihy nesporné agendy praž-

⁴⁹⁾ Možno připojit ještě jeden drobný důkaz: Tadra ve IV. svazku Soudních akt na str. IX. otiskuje zápis z 5. října 1400 z kapitulního rukopisu III. — 7 fol 287, v němž se ustanovuje úrok 6 kop pro studujícího na pražské universitě; poznamenává, avšak bez bližšího vysvětlení, že zápis pochází z akt oficiálových. Originál tohoto zápisu najdeme v Cod. II.-12 na fol. 301.

⁵⁰⁾ Pro to, že Cod. II.-12 není erekční knihou, platí zčásti stejné důkazy jako pro to, že není svazkem soudních akt. Erekční knihy vycházely ze stejné kanceláře jako soudní akta, psali do nich stejní písaři a uplatňovaly se v nich stejné zvyky. Ale erekční knihy jako speciální registra obsahují listiny a zápisy mající hodnotu listin a zápisy jiného charakteru se do nich dostaly jen výjimečně. Naopak v Cod. II.-12 je poměr z hlediska platnosti záznamů obrácen a stejně tak z obsahové stránky jsou zde na čelném místě záznamy menší důležitosti.

ského oficiála, na niž chronologicky navazovala stejným způsobem vedená kniha výše popsaná, Cod. II.-12.

Oba tyto prameny, úplná originální kniha z konce roku 1393—1400 a částečný opis jí předcházející knihy z let 1387—1393 tvoří již dostatečný základ pro hlubší poznání nesporného soudnictví pražského oficiála a všeho okruhu lidí při tom zúčastněných v předhusitské době i pro bližší prozkoumání poměru oficialátu k vlastní arcibiskupské kanceláři.

TAJNÁ JEDNÁNÍ O NÁVRHU NA ZRUŠENÍ
NEVOLNICTVÍ A PODDANSTVÍ V ČECHÁCH
A NA MORAVĚ ROKU 1742

Jaroslav Kašpar

Marie Terezie musela na počátku své vlády svádět tuhé boje se sousedními státy o zachování státní celistvosti ovládaných zemí. V prosinci roku 1740 vtrhl do Slezska pruský král Fridrich s téměř čtvrtmilionovou armádou, na jaře roku 1741 přitáhla do Čech vojska bavorského kurfiřta Karla Alberta, který si činil nárok na český trůn; vpádu se účastnilo i Sasko, usilující získat Moravu.

Postup Karla Alberta do Čech byl celkem snadný. Značná část šlechty se postavila na jeho stranu a ani nevolníci se nechovali k okupantům nepřátelsky, neboť uvěřili kurfiřtovým slibům o náboženské svobodě a o zrušení robot. Cizí vojska obsadila hladce velkou část země a Karel Albert se dal v prosinci roku 1741 korunovat v Praze na českého krále.

Avšak nadšení pro novou vládu v zemi netrvalo dlouho. Zklamání byli hlavně nevolníci, kteří marně čekali na slibované osvobození od robot. Jejich nespokojenost se projevila zprvu tím, že přestali robotovat, později se jejich odpor rozrostl v mohutné povstání, které donutilo okupační vládu vyhlásit v zemi stanné právo a potlačit odbojně hnutí nevolníků vojskem.¹⁾

Nespokojenosti českých a moravských nevolníků chtěl využít pro své cíle vídeňský dvůr. V přísně tajných jednáních, konaných na počátku roku 1742, se uvažovalo o tom, zda by bylo možno získat nevolníky k podpoře vojenských akcí rakouské armády proti okupantům. Při tom byl podán návrh, aby byl pro Čechy a Moravu vyhlášen patent o zrušení nevolnictví a poddanství, který měl povzbudit nevolníky k aktivnějšímu boji proti cizím vojskům.

O těchto jednáních nenajdeme nikde v literatuře podrobnějších zpráv. Pouze A. Arneth se zmiňuje ve svých dějinách prvních let vlády Marie Terezie o tom, že již před vydáním známého ediktu Karla Alberta z 5. VII. 1742 (v němž bylo nevolníkům slibováno zrušení nevolnictví, povstanou-li proti rakouské armádě), rakouská vláda projednávala podobný návrh.²⁾

1) Viz M. Lišková, Mimořádný trestní soud po bavorské okupaci Čech, SAP VI/2 Praha 1956, str. 39—98. — Doklady o povstání jsou uloženy ve SÚA SM B 1/56 a B 1/114.

2) Alfred Arneth, Maria Theresia erste Regierungsjahre II. (1742—44), Wien 1864. Zmínka o ediktu Karla Alberta je na str. 110—111 a v pozn. č. 41.

V novější bohaté literatuře zabývající se vládou Marie Terezie není nikde o podobných jednáních ani zmínky. Tím cennější je náhodný nález tří dosud nepublikovaných dokladů, týkajících se této záležitosti ve Státním ústředním archivu v Praze.

Nejdůležitější je opis podrobné zprávy Johanna Christopha Bartensteina, sekretáře tajné konference a důvěrného rádce Marie Terezie, o průběhu jednání tajné konference.³⁾ Z Bartensteinovy zprávy, datované 17. II. 1742 vyplývá, že tajná konference se sešla 14. února 1742 v domě presidenta dvorské komory hraběte Tomáše Starhemberga a z rozkazu panovnice se zabývala návrhem na zrušení nevolnictví a poddanství v Čechách a na Moravě. Jednání se zúčastnili vedle Tomáše Starhemberga polní maršál hrabě Christian Moritz Königsegg, nejvyšší purkrabí hrabě Jan Arnošt Šafgöc, president dvorské válečné rady hrabě Josef Harrach, generální válečný komisař hrabě Neselrode, nejvyšší kancléř hrabě Josef Filip Kinský, dvorský kancléř hrabě Anton Uhlefeld a sekretář tajné konference Johann Christof Bartenstein.

Na schůzi byl nejprve přečten referát o návrhu na zrušení nevolnictví a poddanství a potom následovala diskuse. Účastníci porady souhlasně dokazovali, že nevolnictví nelze zrušit, neboť poddaní nemohou prý žít bez pánů a tak radikální opatření by přineslo zemi velké škody. Poukazovali na to, že již pouhé poskytnutí úlev nevolníkům patentem z roku 1738 vyvolalo v zemi téměř všeobecné povstání a upozorňovali, že publikování navrhovaného patentu v době války by mělo ještě horší důsledky a že by jich využil nepřítel. Na poradě bylo rozhodnuto doporučit Marii Terezii, aby po zahájení ofensivy rakouských vojsk byl vydán v Čechách patent slibující svobodu pouze těm nevolníkům, kteří si odslouží nejméně 6 let v armádě.

Z relace Bartensteinovy bezpečně zjišťujeme, že byla vedena vážná jednání o zrušení nevolnictví a poddanství v Čechách a na Moravě, nedovídáme se ale nic o vlastním návrhu na zrušení nevolnictví a o jeho autoru. O charakteru referátu, který byl čten účastníkům konference si však můžeme učinit přibližnou představu. Bartenstein ve své zprávě na jednom místě píše: bylo by zbytečné utrácení času uvádět důvody, které potvrzují oprávněnost námitek proti zrušení poddanství; jsou již obsaženy v referátu... Z těchto několika slov můžeme usoudit, že referát, který byl účastníkům tajné konference čten před vlastním jednáním, nebyl zdůvodněný návrh na zrušení poddanství a nevolnictví, ale naopak byla to zpráva, která se stavěla k návrhům zamítavě a přinášela již řadu námitek, které tajná konference jen potvrdila a rozšířila.

Stanovisko Marie Terezie k návrhům tajné konference poznáváme z poznámky připojené na zadní straně Bartensteinovy relace, která zní: „Ich approbiere den Vorschlag die Patenten zu projektieren und mir sehen zu lassen, in den anderen aber wäre viel zu erinnern, welches bis auf meine

³⁾ Zpráva je uložena ve SÚA SM U 12/2.

weitere Resolution verbleiben kann. Maria Theresia.“ Panovnice tedy sice souhlasila s návrhem na přípravu patentu, který by poskytl svobodu pouze nevolníkům dobrovolně se hlásícím do armády, ale k výhradám svých rádců proti původnímu plánu měla mnoho připomínek.

Obraťme nyní pozornost k druhému z nalezených dokladů. Je jím obšírný výklad názorů nejvyššího kancléře hraběte Josefa Filipa Kinského na poddanskou otázku, který byl rovněž adresován panovnici.⁴⁾ Nejvyšší kancléř se zabýval nejprve vznikem a původem českého poddanství, v druhé části uvažoval o eventuelních důsledcích zrušení poddanství a ve třetí dal odpověď na otázku, co by bylo třeba učinit ve prospěch venkovského lidu, aby byl získán pro boj proti okupantům.

Po důkladném přehledu vzniku a vývoje poddanství v Evropě a v Čechách snažil se hrabě Kinský dokazovat, že nevolnictví nebylo v Čechách zavedeno Habsburky jako trest za odbojné hnutí. České poddanství považoval za odvěkou „conditio rusticorum“; o jeho vzniku není prý známo nic více, než že je přinesli do země Slované. Podstatu poddanství viděl v tom, že rolník není vlastníkem půdy, na níž pracuje a že za její propůjčení musí platit pánovi poplatek, odevzdávat dávky a robotovat. Přiznával, že v Čechách je roboty velmi těžká a že vrchnosti zacházejí se svými poddanými neobyčejně krutě. Na „obhajobu“ feudálů však uváděl, že český poddaný je od přírody velmi líný, mrzutý a vzpurný a proto prý se s ním musí zacházet tvrdě.

Druhý bod přináší důkazy, že není možno nevolnictví a poddanství zrušit. Nevolníci by prý neuměli žít bez pánů, bylo by nutno odebrat statky vrchnostem a dát je sedlákům, nebylo by zajištěno placení daní apod. Poddanství prý také brání náboženské emigraci. Obava ze změny náboženství byla podle Kinského jednou z hlavních příčin, proč již dříve nebylo usku- tečně navrhované zrušení poddanství.⁵⁾

V odpovědi na třetí otázku — co dělat k získání českých nevolníků — doporučuje Kinský vydat patent o udělení svobod vojenským dobrovolníkům po splnění tříleté služby.

Závěry a doporučení nejvyššího kancléře se nápadně podobají stanovisku, které k problému zaujala tajná konference. Nejvyšší kancléř se účastnil jednání tajné konference a přece se o ní v referátě nikde ani slůvkem nezmiňuje. Lze předpokládat, že nedatovaný elaborát Kinského vznikl před 14. únorem 1742 (kdy se konala tajná konference) a že sloužil jako

⁴⁾ Opis elaborátu je uložen ve SÚA SM U 12/2.

⁵⁾ Hrabě Kinský měl zde na mysli patrně rok 1620, kdy i císařská strana uvažovala pravděpodobně o tom, jak podobným slibem získat na svou stranu nevolníky. Viz K. Krofta, Dějiny selského stavu, II. vyd. Praha 1949, str. 177. J. Kočí, Boje venkovského lidu v období temna, Praha 1953, str. 25, Přehled československých dějin I (Maketa) Praha 1958, str. 392–393, J. Polišenský, Třicetiletá válka a český národ, Praha 1960, str. 109–110.

referát, který byl čten před jednáním tajné konference, jak se o tom zmiňuje Bartenstein.

Přestože se k návrhu postavili zamítavě jak nejvyšší kancléř, tak tajná konference, přece se Marie Terezie vrátila k celé záležitosti ještě jednou v březnu. Poznáváme to z listku, který byl vložen do opisu původního referátu hraběte Kinského, na němž je vlastní rukou Marie Terezie napsáno: „Schicke ihme dieses in Geheim ob der was darbei zu erinnern, morgen abends muss ich es haben. 24. Marti 1742.“ Na druhé straně listku je napsáno jinou rukou: Von der Königin“. I když nelze zjistit, komu byl spis hr. Kinského zaslán k připomínce, je pozoruhodné, že panovnice obnovila 24. března jednání o záležitosti již dvakrát zamítnuté.

Třetím dokladem týkajícím se návrhu na zrušení nevolnictví, který se dochoval ve SÚA, je nový spis nejvyššího kancléře hr. Kinského o poddanské otázce.⁶⁾ Vznikl pravděpodobně jako výsledek jednání obnovených 24. března.

Uspořádání tohoto elaborátu nasvědčuje tomu, že byly nejvyššímu kancléři položeny otázky, na něž měl odpovídat. Z otázek je patrné, že přes dvojí rozhodné zamítnutí návrhu na zrušení nevolnictví a poddanství se stále ještě o této možnosti uvažovalo. Na příklad otázka čtvrtá zněla: Jaké by to mělo následky, kdyby se vyhovělo nárokům poddaných na osvobození od robot? Je pochopitelné, že nejvyšší kancléř opět široce dokazoval, že bez vrchnosti by na venkově nebyl život vůbec možný. V odpovědi na jinou otázku — jak by bylo možno získat nevolníky — opakoval Kinský svůj návrh na udělení svobody vojenským dobrovolníkům. Původní návrh však zůžil a doporučoval, aby z poddanství byli propuštěni toliko bezzemci. Kromě toho ještě navrhoval, aby nevolníkům byly prominuty berní nedoplatky. Poskytování větších úlev nevolníkům zatím nedoporučoval, neboť se obával, že by mohlo dát podnět k nepokojům.

Na základě připomínek hraběte Kinského a jiných rádců Marie Terezie byl potom připraven a 29. dubna vydán patent, kterým Marie Terezie oznamovala obyvatelům Čech, že rakouská vojska připravují osvobození země a vyzývala obyvatelstvo k aktivní podpoře vojáků.⁷⁾ Žádala, aby se všichni bojeschopní muži hlásili u komisařů, kteří jim opatří zbraně, munici, dosadí do jejich oddílů velitele a zorganizují odboj proti okupantům. Těm, kteří se účastní bojů se slibovalo, že jim budou prominuty berní nedoplatky a že budou zbaveni povinnosti vyživovat vojsko. Za každého zajatého nepřítele se nevolníkům sliboval zlatý dukát. Mohli si také ponechat vojen-

⁶⁾ Opis je uložen ve SÚA SM U 12/2. Byl pořízen touž rukou, která opisovala zprávu sekretáře tajné konference ze 14. února 1742. Další opis zprávy je součástí šestého svazku svázaných úředních dokladů, které shromažďoval pro svou potřebu hr. Kinský. Celý soubor těchto dokladů je nyní uložen ve SÚA V zatím bez signatury.

⁷⁾ Patent je uložen ve SÚA Pt 1742 29. IV.

skou kořist, nikoliv však z vojenských skladů. Kromě slibů obsahoval patent také hrozby nejvyššími tresty těm, kteří by použili zbraní k jinému účelu než k boji proti nepříteli.

Tento patent přijal pouze jednu ze základních myšlenek původního návrhu — využití nevolníků v Čechách k boji proti okupantům. Jako odměnu za pomoc nesliboval však zrušení nevolnictví, ale jen anulaci berních nedoplatků a zvláštní odměny za zajatce.

K provádění patentu byla vydána instrukce.⁸⁾ V ní se nejprve podrobněji zdůvodňovalo, proč byl patent vydán: země Česká byla ve vrcholném nebezpečí a za dané situace nebylo jiné možnosti jak ji osvobodit než vyvoláním všeobecného lidového povstání proti okupantům. To byla základní myšlenka původního návrhu, kterou však rádci M. Terezie zamítli. Odboj měl být organizován a řízen zvláštní komisí, v jejíž čelo byl postaven královský podkomoří Václav Kazimír Netolický z Eisenberka jako generální válečný zemský komisař pro Čechy. Jeho povinností bylo rozeslat patent do všech krajů, sepsat tajně všechny bojeschopné muže, kteří umějí zacházet se zbraní, rozdělit je do oddílů a postavit jim v čelo důstojníky. Zvláště bylo zdůrazněno, že tato milice nesmí nic podnikat bez vědomí generálního válečného komisaře a všechny jejich akce musí být koordinovány s plány regulérní armády. Znepokojování domácího obyvatelstva se trestalo smrtí.

Patent z 29. dubna se patrně nesetkal s velkým ohlasem u nevolníků, neboť velmi mnoho žádal a málo poskytoval. Proto byl asi o měsíc později (28. května) vydán nový patent, který sliboval svobodu (propuštění z člověčenství) všem nevolníkům, kteří se přihlásí do armády a budou alespoň tři roky bojovat.⁹⁾ Toto ustanovení je opět radikálnější než návrh feudálů, kteří, jak již bylo uvedeno, jednou kladli jako podmínku pro osvobození nevolníka 6—7letou vojenskou službu, podruhé měli zase námítky proti tomu, aby osvobození od poddanství se týkalo i držitelů gruntů. Oba patenty obsahovaly tedy taková ustanovení, která nebyla jistě příjemná feudálům. V prvním to bylo ozbrojení nevolníků, v druhém udělení svobody všem nevolníkům, i hospodářům, po tříleté vojenské službě. Není divu, že feudálové usilovali o zrušení nebo alespoň o omezení platnosti obou patentů. To se jim brzy podařilo.

Význam patentu z 28. května byl značně omezen rozkazem Marie Terezie, zaslaným 9. června 1742 moravským stavům, o jehož vydání se jistě zasloužili hlavně feudálové. V něm se nařizovalo stavům, aby do tří týdnů postavili 2.700 rekrutů, protože dobrovolné verbování podle ustanovení patentu z 28. května nepokračuje příliš rychle.¹⁰⁾ Tímto rozkazem se formálně platnost patentu z 28. května nerušila, ale jeho výhod mohli využívat

⁸⁾ SÚA ČDK VII C 3.

⁹⁾ Patent je uložen ve SÚA Pt 1742 28. V. Otištěn je v AČ XXIV str. 244—5.

¹⁰⁾ SÚA ML 1742.

nadále pouze ti nevolníci, kteří se přihlásili do armády u své vrchnosti dobrovolně a nevztahoval se na nevolníky, kteří byli na vojnu svou vrchností posláni. Vrchnosti mohly stanovené kvóty rekrutů splnit tím, že poslaly do armády lidi volně se stěhující z panství na panství, mohly poslat válečné zběhy, kteří se přihlásili, konečně mohly donutit i své poddané k odchodu do vojenské služby a nikoho nemusely propouštět z poddanství. O dobrovolnicích rozhodovaly opět vrchnosti, které je buď nemusely přijmout, nebo je mohly označit za rekruty řádné, na něž se výhody patentu nevztahovaly. Skutečně dobrovolníky potom také měly vést v evidenci pouze vrchnosti a jejich úkolem bylo také postarat se o jejich uvolnění. Je pravděpodobné, že vrchnosti využívaly této téměř neomezené moci zásahu do plnění patentu ve svůj prospěch a příliš mnoho dobrovolníků nehlásily.

Také platnost patentu z 29. dubna byla brzy zrušena. Reskriptem ze dne 19. června 1742 nařídila Marie Terezie generálnímu válečnému komisaři v Čechách Václavu Kazimírovi Netolickému, aby po dohodě s princem Karlem Lotrinským odzbrojil zemskou milici a nevolníky propustil domů, protože další vojenské akce proti nepříteli povede pouze pravidelná armáda.¹¹⁾ Své rozhodnutí vysvětluje panovnice tím, že byl uzavřen mír s Pruskem a že pravidelná armáda bude moci sama splnit všechny úkoly. V pozadí i tohoto rozhodnutí můžeme vidět obavu feudálů z ozbrojených nevolníků.

Feudální reakci se tedy ještě podařilo zcela sprovdit ze světa jak revoluční návrh na zrušení nevolnictví a poddanství v Čechách a na Moravě, tak i jeho velmi okleštěné modifikace v podobě patentů o výhodách slibovaných vojenským dobrovolníkům. Ale i tak zasluhuje návrh pozornosti, neboť je první předzvěstí pozdějšího reformního úsilí Marie Terezie a Josefa II., které přispívalo k řešení prohlubujících se rozporů v odumírající již feudální společnosti.

Otázka, kdo byl autorem návrhu na zrušení nevolnictví a poddanství, zůstává otevřená. Pro nedostatek archivních dokladů nemůžeme zatím činit definitivní závěry o tomto problému. Lze jen vyslovit domněnku, že iniciátorem tohoto jednání byl někdo z nejbližších spolupracovníků Marie Terezie. Bezpečně však můžeme konstatovat, že panovnice se stavěla zprvu k návrhu příznivě a usilovala o jeho projednávání ve vládnoucích vídeňských kruzích. Toto její příznivé stanovisko k návrhu jistě nevyplývalo ze snahy pomoci nevolníkům. Spíše to byl důsledek reálného pohledu na skutečnost. Panovnice byla dobře informována svými zvědy, kteří jí podávali zprávu z týlu nepřítelů, o tužbách a snahách venkovského lidu v Čechách, uvědomovala si zároveň těžkou situaci monarchie. Udržení Čech a Moravy v rakouském soustátí bylo pro ni v daném okamžiku nejdůležitějším úkolem, jemuž byla ochotna podřídit vše a snad by byla dala i souhlas

¹¹⁾ SÚA ML 1742.

k uskutečnění návrhu na zrušení poddanství a nevolnictví, kdyby se nebyla setkala s tak jednotným a ostrým odporem feudálů. Postupně, jak se zlepšovala situace habsburských vojsk, klonila se však Marie Terezie stále více ke stanovisku feudálů a nakonec vydáním prováděcích nařízení k patentům prakticky zlikvidovala vše, co kladného zbylo v publikovaných patentech z původního návrhu.

K PROBLEMATICE VÝVOJE FEUDÁLNÍ RENTY V OBDOBÍ POZDŇÍHO FEUDALISMU

Marie Vávrová

Na sklonku 18. století procházela česká zemědělská výroba značnými proměnami. Na mnohých panstvích narušila feudální výrobní způsob i změna formy té části feudální renty, která byla do té doby realizována v úkonech. Převedení většiny robotních povinností poddaných na peněžní plat bylo totiž zpravidla spojeno buď s parcelací dvorů, nebo se zaměstnáváním námezdních pracovních sil na šlechtických velkostatkách.

K reduci roboty, jak již bylo poukázáno,¹⁾ vedla feudály především snaha dosáhnout co největšího zisku. Ta je spolu se vzrůstajícím odporem poddaných proti robotě přiměla k odstranění některých překážek rozvoje zemědělství a k zvyšování vykořisťování poddaných pomocí peněžní renty a nucené práce za nízkou mzdu. Šlechta se pochopitelně vždy snažila provádět reformy tak, aby na nich získala. Otázku rozšíření peněžní formy feudální renty je však také nutno sledovat v souvislosti s rozsahem a způsobem vrchnostenského hospodaření, s hospodářskými a společenskými poměry poddaných a s jejich třídním bojem.

Pokusíme se sledovat z těchto hledisek otázku robotní reduce na jednom z významných středočeských panství v nížinné obilnářské oblasti Čech, na panství Kostelec n. Č. 1.²⁾ Liechtensteinské panství Kostelec n. Č. 1., ležící nedaleko na východ u Prahy, bylo podle josefského katastru šestým z nejvýnosnějších panství v Čechách. Mělo 13.946 obyvatel v 72 vesnicích a dvou městečkách. Z celkové plochy 50.806 jiter půdy tvořila orná půda téměř dvě třetiny (60,4 %) a lesy zaujímaly asi jednu čtvrtinu (24,8 %). Pastvin a luk mělo panství málo, jen 9,8 %. Přírodní podmínky, zejména dosti úrodná půda v severní části dominia, kam zasahovala svým okrajem ještě nížina polabská, ovlivňovaly charakter hospodářského života na panství.

1) Především v těchto studiích: J. Kočí, Příspěvek k rolnické otázce v Čechách, ČsČH V, 1597, s. 77; J. Svoboda, Ke studiu sociálního rozvrstvení venkovského lidu v Čechách v druhé polovině 18. stol. ČsČH V, 1957, s. 470; J. Kočí, Hnutí nevolného lidu na některých severočeských panstvích v létě 1775, ČsČH VIII, 1960, s. 658.

2) Rozbor hospodářských a sociálních poměrů na černokosteleckém panství je založen na studiu archivního materiálu z tohoto panství, který je chován jako depositum StA Praha v OA Český Brod. Jmenovitě uvádíme jen důležitější materiál.

Režijní vrchnostenské hospodaření, na panství černokosteleckém značně rozsáhlé, bylo zaměřeno především na zemědělskou výrobu. Vrchnostenská zemědělská výroba se soustřeďovala na 23 dvorech, které obhospodařovaly 3023 ha orné půdy, tj. téměř jednu šestinu orné půdy, a to převážně v severní, úrodnější části panství. Ze zemědělské výroby dosahovala také vrchnost nejvyššího příjmu. Částky za prodané obilí tvořily plných 30 % vrchnostenských příjmů a spolu s příjmem za živočišné výrobky znamenaly téměř polovinu celkového příjmu a více než polovinu veškerého příjmu vrchnosti z vlastní výroby. Průmyslovému podnikání nevěnovala černokostelecká vrchnost téměř pozornost. Zůstávala jen u nejčastější složky vrchnostenského podnikání, pivovaru. K nezemědělským výrobnám náležely tři pronajaté panské vinopalny a tři flusárny.³⁾

Také u poddanského obyvatelstva byla hlavním zdrojem obživy zemědělská výroba. 50,6 % poddaných vlastnilo půdu. Největší část z usedlých poddaných (63,0 %) měla usedlosti ve výměře od 5—20 ha, větší výměru mělo 22,2 % sedláků a jen 14,8 % poddaných vlastnícih půdu, mělo méně než 5 ha.⁴⁾ Ale i druhá polovina poddaných — bezzemci — hledala svůj výdělek především v zemědělství. Jen 15 % z celkového počtu domkářů a podruhů bylo řemeslníky.⁵⁾ Ostatní byli odkázáni na námezdní práci u poddaných rolníků, protože jiných pracovních příležitostí na panství téměř nebylo.

Způsob i výnos zemědělské výroby u černokosteleckém panství odpovídal obvyklému průměru. Vrchnost dosahovala na svých dvorech průměrné zrnovosti čtyři, pět a nejvýše šest zrn. Můžeme odůvodněně předpokládat, že ani na poddanských usedlostech nebyly výsledky hospodaření horší. Podle gruntovních výnosů, vypočítávaných pro urbaniální smlouvy, se možný příjem dvou třetin poddaných z vlastních hospodářství, vlastně jen z rostlinné výroby, pohyboval ročně od 60—200 zl., u 29,6 % poddaných byl vyšší a jen u 3,7 % se počítalo s ročním výnosem menším než 60 zl.⁶⁾

Zatížení poddaných nejrůznějšími povinnostmi ovšem značně snižovalo částku, která poddaným z tohoto vcelku příznivého výnosu zbyvala. Úhrn peněžních povinností poddanských nebyl vysoký. Mnohem větším a nerovnoměrnějším břemenem byla další forma feudální renty — renta v úkonech. Předpokládané výdaje na robotu u poddaných s větší rozlohou půdy a s půdou úrodnější činily jen šestinu až dvanáctinu gruntovního výnosu, ale u poddaných s výměrou do 50 jiter a s půdou horší jakostí, kte-

³⁾ Pokud není jinak uvedeno jsou údaje o vrchnostenském hospodaření založeny na rozboru hlavních peněžních účtů 1779—1788, fond Vs Kostelec n. Č. l., sg. B III 1 a, č. 1443—1452.

⁴⁾ Urbánní hlášení z roku 1772, Vs Kostelec n. Č. l., sg. B I 1, č. 2731.

⁵⁾ Rejstříky platů domkářů a podruhů 1796, Vs Kostelec n. Č. l., sg. B III 3f, č. 1843—1844.

⁶⁾ Údaje o výnosech z gruntu v protokolu o pronájmu roboty 1793, Vs Kostelec n. Č. l., sg. dom. 260.

rych bylo asi 87 %, znamenaly plnou třetinu gruntovního výnosu. Přitom robota nejenom snižovala dosavadní příjem poddaného, ale zabráňovala mu i dosáhnout lepšího postavení ať už rozšířením zemědělské výroby zboží, či jiným způsobem, protože mu odnímala čas i finanční prostředky k tomu nutné.⁷⁾

Poddaní na panství černokosteleckém bojovali za zrušení roboty nebo alespoň za její zmírnění nejprve za povstání v roce 1775. O pět let později se pokusili znovu dosáhnout úlev, avšak i tentokrát bylo proti nim vysláno vojsko, které odboj potlačilo. Mnozí poddaní se potom alespoň snažili o změnu roboty v peněžní dávku. Ani na tyto požadavky však vrchnost nepřistoupila, protože byla ochotna reluovat jen ty roboty, které nemohla využít ve svém hospodářství.

V režijním vrchnostenském hospodářství byly robotou vykonávány dvě třetiny potažní a tři čtvrtiny ruční práce. Náklady na mzdy, které tvořily jednu z nejmenších položek vrchnostenských vydání (činily jen 12,3 % z celkových průměrných ročních výdajů), se přitom zdály vrchnosti ještě příliš vysoké. Nařizovala proto snížit počet námezdních pracovníků na nejmenší míru a trvala na tom, aby pokud možno všechna práce byla vykonána robotou.⁸⁾ Ani úsilí o zlepšení zemědělské výroby, které se začalo objevovat na konci 18. století, ji nevedlo k tomu, aby se zaměřila na využití námezdní práce. Nedostatky robotní práce chtěla vrchnost odstranit pečlivějším dohledem. Rozhodující pro ni bylo to, že značnou část nákladů na vlastní hospodaření mohla přenést na poddané.

V r. 1790 však poddaní černokosteleckého panství odmítli vykonávat jakékoliv robotní povinnosti.⁹⁾ Protože se této stávky účastnili všichni robotníci a protože ani státní úřady — z obavy, aby nevyprovokovaly velké povstání — nespěchaly s vysláním vojenské asistence, byla vrchnost v létě r. 1790 donucena nabídnout sedlákům úplnou robotní reluiici. Ztrátu naturálních robot se snažila vrchnost vynahradit poměrně vysokými reluičními sazbami. Za jeden potažní den s párem koní žádala 30 kr. a za jeden ruční den měli platiti sedláci 15 a chalupníci 10 kr.

Poddaní ovšem nebyli ochotni přistupovat na tyto vysoké peněžní poplatky a vrchnosti odevzdávali jen to, co jí příslušelo podle urbaniálních smluv. Teprve vojenská exekuce, vyslaná na panství po několika vyšetřovacích komisích až v únoru následujícího roku donutila poddané, aby se vzdali svého boje za návrat odvolané urbaniální reformy. Státní úřady však zároveň uznaly i oprávněnost stížností na příliš vysoké požadavky vrchnosti.

⁷⁾ Podrobnější rozbor viz M. Vávrová, Význam roboty pro poddanské hospodářství na konci 18. stol., Vědecká práce ČSAZV, Praha 1959, s. 193—196.

⁸⁾ Kniha cirkulářů 1779—1786, p. 114—115, Vs Kostelec n. Č. l., sg. B II 4, č. 1208.

⁹⁾ Materiál ke sporu poddaných s vrchností je uložen ve SÚA Praha, fond ČG, Diatale 1786—1795, fasc. 8/23.

Guberniální komise, která měla rozhodnout spor vrchnosti a poddaných, vyměřila peněžní plat za robotu mnohem nižší než byl původní požadavek, stanovený vrchnostenskými úředníky podle směrnic A. J. Liechtensteina. Konečná výše robotní reluce podle guberniálního provisoria, zavedeného v roce 1794, činila 32 000 zl. a byla o 18 % nižší než suma požadovaná vrchností. Byla také spravedlivěji rozdělena. Peněžní plat za robotu neplatili nyní poddaní podle nerovnoměrně rozděleného počtu robotních dní, ale podle daňového zatížení. Na 1 zl. připadalo 1 zl. 31 kr. peněžního platu za robotu. Platnost guberniálního provisoria byla dlouhodobá. Byla stanovena do doby, pokud nebude vydáno všeobecné ustanovení o urbaniálních povinnostech poddaných nebo pokud se poddaní nedohodnou s vrchností jinak. Povolena však byla robotní reluce jen rustikálním sedlákům a chalupníkům, a to bez jakýchkoli závazků k nucené práci.

Změna formy odváděných povinností, kterou si poddaní vymohli, nemusela ovšem ještě pro ně znamenat snížení feudální renty. Pro to byl rozhodující poměr mezi hodnotou robotní práce a jejím peněžním oceněním. Hodnotu robotní práce nemůžeme určit přímo, ale na panství černokosteleckém máme podklady pro srovnání robotní reluce s předpokládanými výdaji poddaných na robotu. Z těch vyplývá, že reluční poplatek žádaný vrchností se nejen výdajům na robotu vyrovnal, ale někdy je i dost značně převyšil. Poddaný, pro kterého robota znamenala výdaje ve výši 45 zl., měl za ní platit 52 zl. a poddaný, který předtím vynaložil na pracovní síly, potah a nářadí pro vrchnost 75 zl., odváděl 96 zl. A. J. Liechtensteinovi se však nepodařilo takto zvýšit vykořisťování poddaných. Poměr mezi robotou a jejím peněžním ekvivalentem byl po skončení činnosti guberniální komise od roku 1794 zcela jiný. Jestliže robota představovala pro poddaného vydání ve výši 45 zl., na reluci nyní odvedl 24—30 zl. Sedlák s robotou peněžně oceněnou na 75 zl. zaplatil 42—50 zl. A protože poddaní nebyli vázáni k práci za mzdu, která byla obvykle nižší, nemohla si vrchnost vynahradit ztrátu ani tímto způsobem.¹⁰⁾

Reluce roboty znamenala tedy pro poddané na panství černokosteleckém značné ulehčení a zmenšení jejich povinností. Výhodnost peněžní dávky před vykonáváním roboty se pak pro poddané ještě na konci devadesátých let a na počátku 19. století stupňovala. Znehodnocování měny způsobilo, že se reálná hodnota reluce snižovala.

Přeměna renty v úkonech v rentu peněžní nepřinesla však výhody jen poddaným, ale ovlivnila i způsob zemědělské výroby zvláště na pozemcích obdělávaných ve vlastní režii feudála. Vrchnost byla donucena zaměstnávat námezdní pracovní síly, které byly jednou z hlavních podmínek zvýšení zemědělské produkce, zejména obilnářské. Na panských dvorech se v devadesátých letech osmnáctého století setkáváme sice ještě se všemi

¹⁰⁾ Výpočty jsou provedeny na základě statistických údajů o nákladech poddaných na robotu, Vs Kostelec n. Č. l., sg. dom. 543/15.

třemi typy pracovníků — robotníky, čeledí a námezdními pracovníky. Jejich poměr se však proti předchozímu období změnil. Po roce 1790 a zejména po roce 1794, kdy je reluována všechna robota rustikalistů, je podíl robotníků na úhrnu vykonané práce ve vrchnostenském hospodářství nepatrný. Počet robotních dní domkářů a podruhů byl malý a dále se snižoval s klesajícím počtem bezzemků. Většinu práce, více než jednu třetinu potažní a téměř veškerou práci ruční, vykonávali vrchnosti poddaní za mzdu. Zavedení námezdní práce však, jak se zdá, nevedlo ke zvýšení zemědělské produkce.¹¹⁾ Význam zavedení námezdní práce pro zvýšení produktivity práce na černokosteleckém panství nelze zjistit. Rozdíl mezi kvalitou a výkonností robotní a námezdní práce ovšem existoval, ale na panství ještě nebyly vytvořeny takové podmínky, aby se jednoznačně projevil.

Nebylo zde totiž dost pracovních sil ochotných a nucených pracovat vrchnosti za jakýchkoli podmínek. Počet bezzemků se tu na konci 90. let a zejména na počátku 19. století značně snížil, jen počet podruhů klesl asi o dvě třetiny. Jestliže v roce 1777 žilo na panství Černokosteleckém 650 podruhů, v roce 1809 jich tam bylo již jen 243. Podruzi se snad částečně přesunovali v letech 80. a na počátku 90. do vrstvy domkářů. V roce 1796 byl počet obecních, selských a kostelních domkářů o 158 větší než v roce 1777. Ale i tak se jejich vzestup nevyrovnal poklesu počtu podruhů. A v následujících letech nezaznamenali domkáři patrnější vzestup, zatím co množství podruhů se neustále zmenšovalo.¹²⁾ Největší úbytek počtu podruhů byl na počátku let 80. a na sklonku 80. a na počátku 90. let. Na tento pokles mělo zřejmě vliv zrušení nevolnictví v roce 1781. Protože se ani nezvyšoval počet rustikalistů, jak je v této době samozřejmé, a ani nedošlo k rozmnožení dominikalistů, jediná možná příčina tohoto poklesu počtu podruhů kromě částečného přesunu do vrstvy domkářů je odchod bezzemků z panství.

Nevíme, kam a do jakých výrobních odvětví tito poddaní odcházeli. Pro některé náznaky a pro blízkost a přitažlivost Prahy se naskytá domněnka, že právě do Prahy odcházeli poddaní nejčastěji. Doložen máme i odchod na některá blízká panství a přestěhování do ciziny. Na začátku 19. století působila na snižování počtu bezzemků i válka. Mnozí z domkářů a podruhů se stali vojáky nebo sloužili u domobrany. Příčinou zmenšujícího se počtu podruhů, byla asi především snaha těchto poddaných naléztí snadnější a hlavně snad také stálejší možnost obživy, protože, jak vrchnost zdůrazňovala, příležitosti k práci bylo na panství dostatek. Poddaní však měli zřejmou mechuť k práci na panském, která způsobovala, že po-

11) Průzkum obilních účtů ukázal, že poměr výsevku a sklizně se v letech 1776 až 1818 podstatněji nezměnil, obroční účty 1776–1818, Vs Kostelec n. Č. l., sg. B IV 1 a, č. 2068–2121.

12) Rejstříky platů domkářů a podruhů mezerovitě 1777–1809, Vs Kostelec n. Č. l., sg. B III 3 f, č. 1840–1854.

užívali každé příležitosti, která jim poskytla práci jinde. Došlo i k takové kritické situaci, že vrchnost v čase nejpilnějších zemědělských prací ve žních v roce 1792, v době, kdy poddaní vedli svůj boj proti robotě a odmítali pracovat na panském z robotní povinnosti, neměla na svých dvorech téměř žádného pracovníka. Přitom se chtěla orientovat na námezdní pracovní síly a podle svého soudu stanovila velmi vysoké mzdy 20 kr. za den a 1 zl. za strych posečeného obilí. Tyto mzdy byly skutečně vyšší než v jiných letech; v roce 1794 se platilo např. 15 kr. se stravou, 20 kr. bez stravy za 1 den a za 1 strych posečeného obilí 34 a 37 kr. Poddaní však raději pracovali na opravě silnice, kde při stejné mzdě byla lehčí práce. A tak ačkoli obilí na panském již dozrávalo, přišlo na panský dvůr jen osm nebo pět pracovníků a nejvyšší počet poddaných, kteří přišli do dvora na práci, byl patnáct. Nakonec řešila vrchnost situaci povoláním vojska.¹³⁾

Avšak ani později se situace na pracovním trhu pro vrchnost nezlepšila do té míry, aby mohla snadno získat dobré pracovníky. Mnohé hospodářské zprávy do Vídně ohlašovaly, že domácí lidé nechtěli na panství pracovat, že nejdříve posekali své vlastní pozemky, pak splnili své povinnosti u sedláků a teprve na konec hledali práci u vrchnosti. V roce 1797 si vrchnostenští úředníci stěžovali, že nemohou ve žních dostat kvalitní pracovníky, ani z domácích poddaných, ani z těch, kteří přicházejí na žně z Tábořska, neboť poddaní jim dávali vyšší mzdu i lepší stravu.¹⁴⁾

Poněkud lépe alespoň v 90. letech na tom byla vrchnost s prací potažní. Zde nebyla na námezdní práci poddaných závislá v takové míře a na druhé straně alespoň část poddaných byla nucena jet na výdělek, aby si mohli opatřit peníze na zaplacení robotní reluce. I osedlí poddaní využívali raději možnosti práce jinde, pokud se naskytla. Poměr poddaných k práci na panském charakterizuje příklad z roku 1816, kdy sice již bylo znovu zavedena robota, ale při kosteleckém dvoře nestačila ani přidělená robota, ani vlastní potahy na zvládnutí veškeré práce. Hospodářský úřad proto nařídil svrabovskému rychtáři, aby poddaní jeli na kostelecký dvůr vyvážet chlévskou mrvu, a přesto, že postavení Svrabovských bylo podle soudu hospodářských úředníků v důsledku neúrody velmi špatné, neboť nebyli ani schopni platit vrchnosti dávky, svrabovští poddaní odmítli jet pracovat za mzdu. Při výslechu na vrchnostenském kanceláři se vymlouvali, že měli svou vlastní práci setí a otavy. A že to byla jen výmluva, dosvědčuje námítka hospodářských úředníků, že v tomto týdnu dělali svrabovští poddaní různou práci černokosteleckým měšťanům.¹⁵⁾

Více však než jiná příležitost k práci za mzdu působila na nedostatek

¹³⁾ Viz pozn. č. 9.

¹⁴⁾ K. Bednařík, Srp a hrabice, Středočeský sborník historický I, 1957, s. 122 až 123.

¹⁵⁾ Protokol výslechu poddaných ze Svrabova ze 16. října 1816, Vs Kostelec n. Č. l., sg. dom. 612/44.

potažní práce, který se začíná objevovat na počátku 19. století, tendence zvyšování cen obilí. Jejich vzestup způsobil, že poddaní získali teď dostatečné množství peněz potřebných na zaplacení všech dávek prodejem obilí a nemusili jezdit na výdělky. Vrchnost, aby čelila nedostatku pracovních sil uzavírala s poddanými smlouvy na práci. Smlouvy byly kolektivní, vždy s celou vesnicí, byly uzavírány na tři léta a poddaní se v nich zavazovali dobře zorat a uvláčet určitou výměru panských polí k jarnímu i zimnímu setí, a to v době, kdy jim hospodářský úřad nařídí.¹⁶⁾

Feudální systém dával vrchnosti právo nutit poddané k práci rozmanitým mimoekonomickým způsobem. Charakter práce za mzdu ovšem tyto možnosti velmi omezoval. Sami vrchnostenská úředníci na černokosteleckém panství poukázali na to, že s poddanými po zlém nic nesvedou a že musí být rádi, když jim vůbec pracují.

Vrchnost byla nucena zajistit si finanční zisky jinými prostředky. Především se pokusila rolníkům práci zúkolovat. Očekávaný výsledek se však nedostavil. Poddaní nepracovali pro šlechtu příliš kvalitně a pokud možno používali při práci různých „fortelů“. Např. při orání vždy jednu brázdou vynechávali a podobně si počínali i při vláčení. Ve smlouvách, které vrchnost později uzavírala s poddanými, kladla na dobrou práci mimořádný důraz. Všichni poddaní se musili zaručit, že pole budou dobře obdělána a jestliže by jeden z nich pracoval špatně, musí ostatní práci opravit a nebo vrchnost ji dá udělat lépe na jejich náklady.

Také práci ruční vrchnost úkolovala, ale zdaleka ne v té míře jako práci potažní. Někdy byla stejná práce na jednom dvoře placena úkolovou, jindy denní mzdou. Ani při ruční práci neměla však vrchnost zaručenou kvalitu práce. Nedostatek kvalitních pracovníků byl takový, že bránil i úplnému zavedení kos při sečení obilí, jež mělo být dalším prostředkem k zvýšení produktivity práce na vrchnostenských dvorech. Zlepšení finanční situace ve vrchnostenském hospodaření nastalo ani na počátku 19. stol. Liechtensteinové proto využili změněných politických poměrů a již v r. 1815—1820 vymohli návrat k robotě.¹⁷⁾

Na vylíčené reformě robotních povinností na Černokostelecku není důležité především to, že se nakonec ukázala pro vrchnost nerentabilní. Vrchnost totiž nedokázala provést reformu důsledně až dokonce. Nezměnila zaostalou feudální techniku a nebyla ochotna do svého hospodářství investovat. Význam reformy je především v tom, že byla výsledkem boje poddaných, kteří donutili vrchnost k hledání nových pokrokovějších způsobů hospodaření, jež přinesly některé důležité změny ve výrobních vztazích i v sociálně-ekonomickém postavení poddaných.

¹⁶⁾ Smlouva obce kozojedské a obce dobropůlské z roku 1811, Vs Koštelec n. Č. l., sg. dom. 592/22—23.

¹⁷⁾ Spisy o znovuzavádění roboty ve SÚA Praha, fond ČG, Contributionale 1816 až 1825, fasc. 1/71.

JEDNA Z OTÁZEK ČESKÉ SFRAGISTIKY

Rostislav Nový

Vznik, resp. první použití pečeti kterékoliv instituce nebo osoby v období raného feudalismu bývá zpravidla nejdiskutovanější otázkou. Nezabýváme se ovšem dnes těmito problémy z nějakých formálních nebo staržitnických důvodů, ale především proto, že pečeť je studována, obecně řečeno, jednak jako projev a jednak jako atribut vzrůstajícího společenského postavení jejího původce nebo nositele v rámci feudálního státu. Obírá-li se v následujících řádcích otázkou vzniku první biskupské pečeti v Čechách, jde mi tu tedy především o postizení postavení pražského biskupa vůči českému panovníkovi ve 12. stol., a to s využitím pramenů sfragistické povahy. Podnětem k této diskusní úvaze mi byl nedávno vydaný článek J. Pražáka „Nejstarší listina pražského kostela“.¹⁾

Než přistoupím k přehlednutí dosud známých pramenů a zmínek o biskupské pečeti, stručně zrekapituluji indicie, na jejichž základě J. Pražák připouští existenci biskupské pečeti v době biskupa Heřmana (1099—1122). Za nejstarší listinu pražského kostela pokládá Pražák jakési písemné svědectví o daru několika vsí pražskému kostelu pražským kanovníkem a boleslavským proboštem Zbudkem asi r. 1098. Písemnost se ovšem nedochovala ani v originálu ani v opisu; pamět o ní je zachycena toliko ve stručném regestu inventáře písemností pražského kostela, jež pořídil v 80. letech 15. stol. Jan z Krumlova.²⁾ Inventární záznam sám je velmi stručný; vyjmenovávají se tu tři vesnice, darované kapitule, poznamenává se tu exkomuniakční formule v obvyklé narrativní formě písaře inventáře a konečně písař regestu udává i ověření písemností: *Sigillum Brzetislai ducis Bohemie, Hermannii episcopi Pragensis. Anno 1098*. Termín *sigillum* přichází tu pouze jednou a je opatřen rozštěpcem, k jehož jednomu rameni je připojeno: *Brzetislai ducis Bohemie*, k druhému pak: *Hermannii episcopi Pragensis*.

Z tohoto grafického sestavení odvozuje Pražák, že snad šlo o pečeť sdruzenou, totiž tak, že existovala toliko jedna pečeť, jejíž avers mohla tvořit pečeť Břetislava II., revers pak biskupská pečeť Heřmanova. Závě-

¹⁾ SAP X./1, 1960, str. 215—229.

²⁾ KAP cod. XXII, fol. 102r. Text vydán u Pražáka, l. c., str. 216.

rem pak konstatuje, že jde patrně o první doklad existence knížecí pečeti Břetislava II. a biskupské pečeti vůbec.³⁾

Otázkou vzniku pražské biskupské pečeti jsem se zabýval na jiném místě a kladu její vznik do doby episkopátu Daniela I. (1148—68) na rozdíl od staršího odchylného mínění Mendlova.⁴⁾ Domnívám se, že ani zmínka o Heřmanově pečeti nemůže zatím mé závěry změnit.

Z doby téměř dvousetleté existence pražského biskupství (cca 973 — pol. 12. stol.) máme doloženo pouze několik písemností, které však nemají listinný charakter. Je to jednak list biskupa Šebíře, jímž se přimlouvá u kurie za kajícího se kněze, pocházející asi z polovice 11. stol.⁵⁾ a potom až v polovině 12. stol. ověřovací autentiky Daniele I.⁶⁾ V prvním případě se o pečeti nedovidáme nic (a je vůbec nesnadno povědět, jakým způsobem byl list Šebířův ověřen), ve druhém pak máme doloženu už existenci okrouhlé pečeti, která nese opis: *Daniel (dei) gra. Pra(gensis) Episcopus.*⁷⁾ V odborné literatuře je však tradováno několik zmínek o pečetech pražských biskupů, které se vztahují, či lépe řečeno, jsou připisovány některým biskupům, působícím v uvedeném mezidobí. Jde tu celkem o tři doklady (včetně Pražákova), vztahující se k biskupu Heřmanovi (1099—1122), Janu I. (1134—39) a Otovi (1140—48). Poslední dva uvedl B. Mendl ve své práci o „Znamé-neznámé listině z Friedrichova Kodexu“ v r. 1931.⁸⁾ Obratme se tedy nejprve k těmto dvěma. Doklad o existenci pečeti biskupa Oty nalézá Mendl v koroboraci zakládací listiny kláštera sedleckého z let 1142—48, kde je jeho pečeť oznámena spolu s pečetí knížecí a olomouckého biskupa Jindřicha Zdika.⁹⁾ Pokud jde o pečeť Jana I., odvolává se Mendl na V. Novotného, jenž soudí, že pečeť, jíž byla opatřena schránka s autentikou, nalezená v kostele v Křenovicích na Sázavě, je pečetí Jana I. a klade

³⁾ J. P r a ž á k, l. c., str. 226, 228.

⁴⁾ Pečeti pražských a olomouckých biskupů. *SAP X./1*, str. 203, pozn. 109. V uvedeném článku je třeba provést opravu nemilého nedopatření (na které bude jistě upozornováno), které se objevilo při popisu sekretu Řehoře z Valdeka, ib., str. 189. Opravuji: jde o okrouhlou pečeť o průměru asi 22 mm; v pečetním poli je zobrazena mužská hlava s knížecí čepicí, nad ní drobným písmem vysvětlující legenda: S. Wenceslaus. Opis v perlovci zní: + *Sigillum secreti mei*. Srv. např. RBM II. 1768; netištěný orig. arch. kap. vyšehrad., sign. I. 14.

⁵⁾ *CDB I. 59*. Friedrich datuje list 1031—67.

⁶⁾ *CDB I. 182, 228, 229, 230*. Srv. též M. P a v l í k o v á, *O oltářních autentikách biskupa Daniela I.* VKČSN 1951, II.

⁷⁾ *Pečeti pražských a olomouckých biskupů*, l. c., str. 206.

⁸⁾ *Sborník prací věnovaných G. Friedrichovi k šedesátým narozeninám*. Praha 1931, str. 266.

⁹⁾ *CDB I. 155*: Ut autem hec constitutionis et privilegii pagina rata permanens omni ambiguitate careat, iam sepius dicti fideles servi Christi, dux videlicet et venerabiles patres episcopi sigillorum suorum notis confirmaverunt.

založení kostela do 12. stol.¹⁰⁾ V tomto směru se už Novotný rozchází s autorem nálezové zprávy — A. N. Vlasákem, jenž kladl nedochovanou autentiku a pečeť do doby episkopátu Jana II., tj. do let 1227—36,¹¹⁾ a přiřazuje se mínění A. Sedláčka a Lehnera. Sedláček v Místopisném slovníku však uvádí založení kostela bez jakéhokoliv bližšího komentáře, takže nelze brát toto stanovisko jako argument. O Lehnerovi je pak známo, že je naprosto nekritický a přináší řadu omylů.¹²⁾ Novější literatura dějin umění definitivně, myslím, pohřbila názor, že křenovický kostel pochází z 12. stol. a plně se kloní ke stanovisku, opřenému o architektonický rozbor, že jde o stavbu až z počátku 13. stol.¹³⁾ Přesněji tedy, z doby Jana II. Tedy pečeť, která tu byla nalezena na ostatkové skřínce, musela být naprosto bezpečně pečeti Jana II. a nikoliv Jana I. Vraťme se nyní k sedlecké zakládací listině. Zmiňoval jsem se, že v koroboraci je Otova pečeť ohlášena. Přehlédneme-li však dochovaný originál, zjistíme, že tu jsou jen dvě pečeti — knížecí a Jindřicha Zdíka. Po Otově pečetě tu není sebemenší stopy a nic nenasvědčuje tomu, že vůbec kdy byla přitištěna. Na tuto skutečnost upozornil ostatně už Friedrich v ediční poznámce v Kodexu.¹⁴⁾ Rozpor mezi skutečným stavem a zněním listiny jsem vykládal neznalostí písaře, který pravděpodobně o neexistenci pečeti pražského biskupa nevěděl, ale předpokládal ji.¹⁵⁾ Můžeme tedy konstatovat, že oba dva „doklady“ spočívají na určité nekritičnosti a mütuo ji tedy anulovat. Ovšem nyní je třeba zaujmout stanovisko vůči naprosto ojedinělé a izolované zmínce o pečetě biskupa Heřmana, která byla uvedena do literatury právě studií J. Pražáka.

Dříve nežli se budu obírat tímto dokladem, je nutné, abychom si ujasnili funkci pražského biskupa v rámci českého raně feudálního státu a jeho poměr k panovníkovi. Protože právě v zodpovězení této otázky leží logické hodnocení existence či neexistence biskupské pečeti a historicky podmíněné možnosti jejího užívání. Všechny prameny 10.—12. stol. shodně vy-

¹⁰⁾ ČD I. 2, str. 720, pozn. 7.

¹¹⁾ A. N. Vlasák, *Ledeč n. Sázavou a jeho okolí* (Chřenovice). PAM V., str. 279.

¹²⁾ Srv. např. K. Guth, *České rotundy*. PAM XXXIV., str. 113 n.

¹³⁾ V. Richter, *O účelu československých rotund*. ČČH XLII, 1936, str. 473 s odvoláním na V. Birnbaum, *Dějiny výtvarného umění v Čechách I.*, str. 104.

¹⁴⁾ CDB I., str. 157: *Otonis episcopi Pragensis sigillum, quod sub instrumenti finem indicatur, abest, neque in membrana vestigium ullum restat id aliquando appositum fuisse.*

¹⁵⁾ V souvislosti s biskupem Otou je nutno vyložit i znění záznamu, dochovaném v listině kl. ostrovského-falsu z r. 1205, CDB I. 154 (zmiňuje též V. Hrubý, *Tři studie k české diplomacie*, Brno 1936, str. 37): *Hoc quoque scripto sanctivit... Je tu mýněna toliko sankce daru, nikoliv, jak se domnívá V. Hrubý, zpečetěná listina. Termínem scriptum je vyjádřen zjevně jen aktový záznam v nějaké knize či na pergamentu, kladený snad na oltář ve smyslu středověké donační symboliky.*

mezují funkci biskupů ve dvou oblastech; jednak jako přímé kaplany, tj. služebníky panujícího rodu Přemyslovců, pověřované buď nejrůznějšími službami diplomatickými nebo (jak ukazují listiny) vyžádané k provádění tzv. *firmatio* — vyhlášení sankce nad právními pořízeními panovníků (srv. též i hnězdenská statuta) a jednak jako světitelé kostelů, zakládaných v Čechách. Jejich postavení můžeme tedy charakterizovat jako zcela závislé na panovnících, které se téměř v ničem nedá srovnávat se stavem např. 13. stol. Za takových okolností bylo jistě těžko, aby biskup, který byl pouhým služebníkem, mohl nějaké listiny vydávat a ověřovat je vlastní biskupskou pečeti ve smyslu pečeti autentické. První soubornější řadou písemností, vyšlých z biskupova okolí, jsou převážně autentiky Daniela I. po několik kostelů v zemi. Jde ovšem o písemnosti ryze liturgického rázu, které s listinou — podle obvyklé definice — nemají naprosto nic společného. Jsou pouhým pamětním zápisem o svěcení kostela, uložení ostatků a oznámení osob, svěcení přítomných. Připomenutá pečeť Danielova pak uzavírá ve všech těchto případech schránku, v níž vedle této autentiky jsou ještě příslušné ostatky. Ověření se tedy vztahuje na ostatky a nikoliv na písemnost, která má charakter aktu v diplomatickém slova smyslu.¹⁶⁾ Z následujícího období pak nemáme, až do episkopátu Jindřicha Břetislava (1182—97), dochovánu jedinou listinu, opatřenou pečeti pražského biskupa. Listina biskupa Fridricha (1169—79) na směnu vsí s Přibyslavem, bojovníkem knížete Soběslava II., z 12. března 1177¹⁷⁾ je ověřena pečeti knížecí a nikoliv biskupovou. Neznamená to ovšem nějaké negování existence pečeti. Vysvětlení je mnohem snažší a souvisí s problémem právní platnosti pečeti biskupů. Můžeme říci, že i v období, kdy je doložena biskupská pečeť, neměla tato ještě skutečnou funkci pečeti autentické, tj. schopnost vysvědčovat nejen správnost a pravost cizího právního pořízení, ale dokonce i vlastního, ovšem mimo oblast platnosti kanonického práva. V tom smyslu lze tedy právem definovat biskupskou pečeť jako znak určité fyzické a zároveň i právní osoby (biskupství), jejíž právní platnost je vymezena sociálním a mocenským zařazením nositele této pečeti v systému feudálního státu. Tj. její význam či schopnost potvrzovat cizí právní

¹⁶⁾ M. P a v l í k o v á, l. c., str. 15 zaujímá stanovisko, že jde o „zvláštní druh písemných svědectví, na němž se nehodí plně ani měřítko aktů ani měřítko noticií, ale na něž se třeba dívat jako na listiny liturgické, a tudíž na listiny *sui generis*“. Že jde o písemnosti zvláštního druhu, je nutno přiznat. Ovšem v rámci diplomatiky je třeba v autentikách spatřovat takovou formu, která se blíží, alespoň ve 12. a 13. stol., velmi značně aktům. To je možno konstatovat už se zřetelem k protohistorii této písemnosti (srv. text) a jejímu vývoji ve 13. stol. Víme, že písemné vyjádření ověřovaných ostatků a konsekrace nebylo vždy nutné. Postačovala buď jen pečeť biskupova, srv. např. nález ostatkové skříňky kostela v Holubicích, opatřené pouze pečeti biskupa Pelhřima; nálezořá zpráva PAM VII., str. 309 n., nebo pamětní zápis vtesaný do kamene, srv. pozn. 22.

¹⁷⁾ CDB I. 280.

pořízení (a konečně i vlastní) v oblasti panujícího nekanonického práva v Čechách je podmíněna historickou zákonitostí vývoje postavení církve u nás.¹⁸⁾ Tedy jinými slovy řečeno: autenticitá této pečeti je podmíněna uznáním biskupa jako předního církevního feudála v zemi.

V souvislosti s pečeti Daniela I., o níž jsem se zmiňoval svrchu, by bylo možno celkem právem vznést otázku, proč se objevuje právě tehdy a proč ve spojení s autentikami. Odpověď je ovšem těžká a mohli bychom ji jen zcela všeobecně formulovat tak, že tu v dané konkrétní situaci působily vzory cizí, které Daniel poznal sám v zahraničí a také vzory domácí (Jindřich Zdík),¹⁹⁾ spolu s obecnou renesancí listinného porřízení v té době u nás vůbec. Nelze ani zapomínat na to, že právě polovina 12. stol. je obdobím nástupu církve k zajištění „rovnoprávnosti“ se světskou mocí v evropském měřítku a intenzivnějšího prosazování kanonických právních norem, v nichž i pečeť (její porřízení a užívání) měla své místo. Ovšem pro naše poměry platí ještě dosud (tj. pro 12. stol.) shora už konstatované vymezení působnosti pečeti pražských biskupů na oblast kanonickou. Určitým důkazem, že šlo v době Danielově o nepochybně první toho druhu použití písemného ověření ostatků doprovázené projevem biskupské pečeti je konsekrace kostela sv. Jana na Zábradlí v Praze, o níž bezpečně víme, že byla provedena právě biskupem Heřmanem někdy na počátku 12. stol.²⁰⁾ Při průzkumu v souvislosti s demolicí objektu v druhů polovici 19. stol. se však nedovídáme naprosto nic o nálezů autentiky nebo pečeti. Byl dochován toliko podélný kámen, zapuštěný ve zdivu kostela, opatřený na přední straně zkratkovitě tesaným nápisem *HRM . EP.*²¹⁾ Analogický nápis, ovšem mnohem rozvinutější a jasnější byl nalezen i v kostele sv. Bartoloměje v Kyjich u Prahy, vysvědčující, že kostel byl konsekrován biskupem

¹⁸⁾ Je pochopitelné, že definice se vztahuje k pečeti, dnes bychom mohli říci „úřední“, tedy ve smyslu pečeti, která reprezentuje biskupa jako představitel církve v zemi a která je používána v „úředních“ záležitostech. Jiná otázka ovšem je, čím byly uzavírány listy, jichž u nás používáno nepochybně už od mnohem starší doby. Srv. např. uved. list Šebířův (*CDB I. 59*), list Daniela I. (*CDB I. 161*) aj., které nutno předpokládat např. v rámci korespondence církevních představitelů, biskupa Jaromíra s kurií, Jindřicha Zdíka a Daniela I. s Oldřichem Steinfeldským, Vibaldem ze Stablo apod. Musely to být tedy ryze soukromé pečeti, které neměly rozsáhlé potvrzovací a ověřovací schopnosti; tedy vloženy osobní pečeti. Známe toliko sekret Jindřicha Zdíka, doložený na všech třech v originále dochovaných písemnostech (*CDB I. 115, 116, 155*), který je zjevně první doloženou ukázkou soukromé, neúřední pečeti.

¹⁹⁾ Srv. M. F l o d r., „Neznámá“ autentika Jindřicha Zdíka. *ČSPSČ 62, 1954*, str. 226 n. Je tu kladena k r. 1138; též *Skriptorium olomoucké*, Praha 1960, str. 107 n.

²⁰⁾ K. B. M á d l., *Zbořený kostel sv. Jana na Zábradlí v Praze. PAM XVII.*, str. 425 n.

²¹⁾ *Ib.* str. 433. Obrázek uveden v Hrdinově překladu *Kosmovy kroniky české* (4. vyd. Praha 1950) u str. 144.

Janem II. na poč. 13. stol.²²⁾ Ani v tomto druhém případě nepřichází sebe-menší zmínka o ověřování pečeti či autentikou. Jde tu tedy o alternativní způsob ověření konsekrace, který byl na poč. 13. stol. zjevně rovnocenný písemnému či pečetnímu pověření ostatkové schránky a byl nepochybně starší tohoto způsobu ověření. Pamětní charakter obou forem je naprosto zřetelný.²³⁾

Z tohoto výkladu, myslím, dostatečně jasně vyplývá, že všechny doklady i předpoklady směřují k polovici 12. stol. jako době vzniku první pečeti pražských biskupů. Zpráva o pečeti biskupa Heřmana k r. 1098 je naprosto ojedinělá a izolovaná. K jejímu objasnění bychom si mohli položit několik otázek: Mohl biskup Heřman (se zřetelem k tomu co řečeno už výše) mít vůbec pečeť a k čemu ji používal? Pripustíme-li, že stručný inventární zápis Jana z Krumlova je přesný a zachycuje skutečné pečeti oné neznámé listiny, o jakou pečeť tedy mohlo jít?²⁴⁾ A konečně jaký význam mohlo mít připojení pečeti pražského biskupa k listině na darování vesnic pražskému kostelu? Upozorňuji znovu, že se nijak nedotýkám diplomatické stránky věci a v ohledu sfragistickém toliko pečeti pražského biskupa. Tedy nikoliv už v pečeti Břetislava II., což je zase jiná otázka, která musí

²²⁾ Nápís zní: „Fundator huius ecclesie Johannes Pragensis episcopus.“ *Soupis památek historických a uměleckých v polit. okresu Karlínském. XV. A. Podlahá - E. Šitler, Praha 1901*, str. 208. Podlahá klade vznik nápísku a kostela do doby Jana II. (1227—36). Proti tomu namítá V. Novotný, *ČD I. 2*, str. 720, že jde o stavbu z poč. 12. stol. Správnost Podlahova určení potvrdil V. Richter, l. c., str. 473. Termínem fundator je tu míněn nejen vlastní zakladatel, nýbrž i světitel kostela.

²³⁾ Srv. pozn. 16.

²⁴⁾ Vzhledem k tomu, že se nebudu už dále zabývat odpovědí na tuto otázku, nutno zde konstatovat, že **mohlo být použito** (jak vyplývá z ostatního textu a poznámek ib.) **toliko pečeti soukromé**. Srv. pozn. 18. Ovšem potom bychom stáli před problémem významu takového ověření. Mohlo mít, objektivně vzato, nějaký význam pro příjemce ověření (v tomto případě jen tzv. firmatio) soukromou pečeti Heřmana z Utrechtu? Jistě že nikoliv. Jako soukromá osoba byl příliš bezvýznamný, teprve jako biskup mohl něco znamenat. Sankce (firmatio), kterou si pravděpodobně vyžádal příjemce písemnosti bývala vždy v koroboraci oznámena a ještě v pol. 12. stol., kdy biskup Daniel I. pečeť prokazatelně měl, nebylo doprovázena přítiskem pečeti. Že šlo o usus v pravém slova smyslu, dokazuje právě ověření základací listiny kl. sedleckého (*CDB I. 155*). Panovník přítiskl svou pečeť na důkaz souhlasu s Miroslavovým činem, Jindřich Zdík, který je v koroboraci ohlašován, přítiskuje na dorzum panovnícké pečeti svou soukromou pečeť, nikoliv biskupskou, tj. oficiální („úřední“), kterou pozitivně měl. Pečeť? Ne snad proto, že mohlo jít o kompetenční záležitost (jiná diecese), ale protože to nebylo zvykem. Pražský biskup Ota pak pečeť nepřítiskl, a to nejen proto, že to nebylo zvykem, ale protože pečeť neměl vůbec a zjevně ani sekret ne. Význam Zdikovy pečeti-sekretu je pak jen ten, že tu vystupuje jako politicky významná osoba, tj. Jindřich Zdík an sich a nikoliv jako olomoucký biskup Jindřich. Srv. též formu firmationis na Nemojově darování *CDB I. 100*.

být řešena v souvislosti s listinami a pečeti doby Vratislava I. Pokud jde o dataci zápisu, vysvětluje Pražák nesrovnalost mezi rokem 1098 a datem elekce event. konsekrace Heřmana (28. únor 1099, ev. 8. duben 1100) dobou uplynulší mezi jednáním a zlistiněním²⁵⁾ a předpokládá, že k ověření písemnosti muselo dojít pravděpodobně před 22. prosincem 1100, kdy Břetislav II. umírá. Tím ovšem datum 1098 stejně vyloženo není. Jak mohlo dojít k jednání v r. 1098, kdy Heřman byl ještě proboštem v Boleslavi a nebylo patrně ani jisto, zdali se vůbec biskupem z vůle panovníkovy stane? Stačí připomenout zjevně déle trvající jednání,²⁶⁾ které uvádí kronikář Kosmas v souvislosti s rozhodováním Břetislava II. o nástupci 10. prosince 1098 zemřelého biskupa Kosmy. K definitivnímu rozhodnutí knížete došlo pravděpodobně až v lednu či únoru 1099, jemuž v zápětí následovalo povolání elekta před předáky země.²⁷⁾ Tytéž námitky proti roku 1098 lze ostatně vznést i tehdy, jestliže bychom předpokládali, že Heřman se jednáním neúčastnil a pouze dodatečně připojil svou pečeť. Vždyť ještě r. 1098 nemohl být Zbudek proboštem v Boleslavi a Heřman nemohl sankci pronášet (ta byla jak dovozuje Pražák, součástí celého porřízení).²⁸⁾ Pohlédneme však na celou záležitost z druhé strany. Je nepochybné, že Heřman z Utrechtu, který v zemi téměř zdomácněl, byl osobou knížeti zcela oddanou a byl jistě mužem bez širokých církevně-emanipačních aspirací.²⁹⁾ Jinak by se ostatně biskupem ani nestal. Věděl zřejmě, co je od něho v novém postavení žádáno, a patrně neměl v úmyslu překročit meze obvyklé kompetence biskupů — knížecích kaplanů. Potom se ovšem zcela neodbytně hlásí otázka, zdali mohl vůbec používat pečeti a k čemu. Víme, že konsekrace kostela sv. Jana na Zábradlí v Praze se udála bez ověření pečeti, pouhým vtesáním jména na kamennou desku. Je možno jistě jen těžko provést generalizaci na základě jediného dokladu, ale zdá se, že ještě na poč. 12. stol. nedocházelo k ověřování konsekrací kostelů a ostatků jinak, nežli vtesáním jména či zkratky jména svätitele. Alespoň nemáme do pol.

²⁵⁾ J. P r a ž á k, l. c., str. 225.

²⁶⁾ Srv. V. N o v o t n ý, Č D I. 2, str. 387 n.

²⁷⁾ Hic ergo faciam Pragensis episcopus ut sit. Nec mora convocatis primatibus terre simul et prepositis ecclesie Boleslau in urbe ad placitum ducis... Hermannus promotione diaconus, prepositura Boleslavensium sublimatus, sublimiorem invitatus subrogatur ad episcopatus honorem. *Die Chronik der Böhmen des Cosmas von Prag. MGH SS Nova series II.*, ed B. B r e t h o l z, Berlin 1923, str. 168.

²⁸⁾ J. P r a ž á k, l. c., str. 225 uvádí sice, že: „Datum 1098 by se vztahovalo jen k vlastnímu řízení, projednání a vyhlášení nadání, kdy donátor nebyl ovšem ještě boleslavským proboštem ani Heřman pražským biskupem.“ Za cenu udržení data se autor zbavuje možné motivace daru (tj. Zbudek se stává proboštem) a neobjasňuje kdo tedy vlastně a kdy sankci pronesl. Kosmas nebo Heřman? Při vlastním řízení nebo o několik let později? Jaký by potom měla význam nevyřčená, ale jen napsaná sankce?

²⁹⁾ *Cosmas*, ed. B r e t h o l z, str. 168: Hic semper fuit regis in servicio constans.

12. stol. jiného dokladu.³⁰⁾ Jestliže tedy vyloučíme možnost používání pečeti při svěcení kostelů a zároveň při vlastních písemných pořízeních v nekanonické sféře, která nepřicházela vůbec v úvahu, zbývá poslední hypotetická možnost — totiž tzv. *firmitio episcopi* listin jiných pořizovatelů. Tato eventualita by se zdánlivě hodila i pro případ Zbudkovy donace, protože o nic jiného se strany biskupa jít nemohlo. Jeho pečeť neměla povahu autentické pečeti a pro konsens, tj. souhlas s donací, neexistovaly podmínky právní ani přirozené. Je však známo, že *firmitio episcopi* v panovníckých listinách 12. stol. (před dobou Jindřicha Břetislava) se omezovalo výhradně na verbální oznámení v koroborační formulí a to už i v době kdy máme doloženu naprosto bezpečně pečeť pražského biskupa Daniele I.³¹⁾ Nezdá se tedy pochopitelné, že by v tomto naprosto izolovaném případě došlo k výjimce ze zcela běžného pravidla.

Všechny indicie tedy shodně mluví proti možné existenci nejen pečeti biskupa Heřmana, ale vůbec všech pražských biskupů až po Otu incl. Tímto konstatováním by bylo možno uzavřít celé zkoumání o počátcích pečeti pražských biskupů a znovu opakovat, že jediné a první pozitivní doklady se vztahují teprve k Danielu I.

Jsem si ovšem na druhé straně plně vědom toho, že výklad o neexistenci biskupské pečeti na přelomu 11.—12. stol. (event. dříve) je hypotézou, která není nijak hmatatelně prokazatelná, stejně jako je si toho vědom i J. Pražák, naznačuje-li hypoteticky opak. Zatím je třeba jen očekávat, co nového v tomto směru přinese další badání.

Červenec 1960.

³⁰⁾ M. P a v l í k o v á, l. c., str. 4. datuje přesvědčivě vznik autentik do pol. 12. stol.

³¹⁾ Srv. pozn. 24. Tvrzení V. H r u b ě h o, *Tři studie...*, str. 37—38 o veřejno-právním významu pečeti pražských biskupů není v tom smyslu správné.

O SLOVU A VĚTĚ V HISTORIKOVĚ PRÁCI

Historický poznávací pochod od sběru a třídění látky přes její rozbor, kritiku a hodnocení až k jejímu výkladu směřuje nutně a cílevědomě k tomu, aby historik vyjádřil nabyté poznatky slovem a zprostředkoval je společnosti. Tím je dána a výrazně určena funkce slova a věty v historické práci, jejich postavení a úkol nejen v jednotlivých fázích, jimiž poznávání minulého faktu prochází, nýbrž především v údobí závěrečném, ve kterém se historické poznání ztvárňuje do konečné podoby a kdy se jako poznání jedince předkládá širší veřejnosti. Slovo a věta je tedy základním, nezbytným a ústrojně z poznávacího pochodu vyrůstajícím instrumentem, který spojuje jedince se společností, který přeměňuje individuální poznatek v kolektivní hodnotu. Není jiné cesty, není jiného nástroje a prostředníka. Historik nemůže svou představu vyjádřit kresbou jako malíř, ztvárněním hmoty jako sochař, zvládnutím prostoru jako architekt nebo snad tónem jako hudební skladatel.

Slovo a věta jsou ovšem také vlastním a osobitým výrazovým prostředkem slovesného umění, básnictví, ale v něm jak jejich postavení, tak jejich úkol a cíl jsou jiné. Směřují především k estetickému a emocionálnímu účinku, i když základní funkce slova, funkce sdělovací, nepomíjí. Ve vědeckém literárním útvaru slovo a věta především odrážejí přesnost a logičnost myšlení, provádějí důkaz a výklad toho, k čemu badatel po své dlouhé výzkumné cestě dospěl, přesvědčují o správnosti a pravdivosti jeho stanovisek a přibližují názorně a účinně přesnatek minulosti odbornému a necdornému čtenáři. Má tedy slovo a věta v historickém díle funkci především důkazovou, výkladovou, přesvědčující a ilustrativní.

Při vědomí tohoto významu a úkolu slova a věty, při vědomí závislosti a neoddělitelnosti obsahu a formy je nutné, aby i historická věda věnovala svému slovu a své větě základní pozornost, aby se teoreticky a prakticky soustavně jimi zabývala. Vytváří si tak podmínky k tomu, aby zpřesnila a prohloubila své vědecké myšlení a aby její poznatky účinně a úspěšně působily ve společnosti.

Slovo a věta v naší historické literatuře za posledních sto let prošly právě tak znatelným vývojem jako sama obsahová, materiální stránka historického poznání. Je to docela přirozené a odpovídá to nejen obecné formální proměně jazyka a jeho větné skladby, nýbrž souvisí to i s promě-

nou tematiky a pojetí historie jako vědy. Každé téma, každý druh historického literárního útvaru si vytváří sobě přiměřenou výrazovou formu, vybírá své látce a svému účelu nejvýhodnější slovo a větu. Kdybychom chtěli provést aspoň jen letmá srovnání historické slovesné dikce za posledních sto let, museli bychom vybrat z různých časových úseků příklady s obdobnou tematikou a z obdobných literárních historických druhů, aby věcná základna srovnání byla co možná nejhodnější a aby i podněty a cíle, určující výběr slova a komponování věty, nebyly zásadně různé. Při bohatosti individuálních slovesných projevů přišli bychom patrně k tomu, že jazyková stránka historického výkladu není podmíněna jen individuálními vlastnostmi a schopnostmi jednotlivce, ale že je v mnohém směru vázána na dobu, generační příslušnost a názorovou orientaci, že je podmíněna i druhem literárního útvaru, jeho sociálním zaměřením a že konečně i u téhož autora prochází slovo a věta často podstatnou proměnou v jednotlivých fázích jeho vlastního vědeckého vývoje. Než při vědomí všech těchto objektivních a subjektivních činitelů, kteří se účastní tvárnění vědeckého jazyka, je možno v novodobém vývoji historické literatury zhruba postřehnout trojí základní slovesný historický typ, který se přiklání ke třem dobovým a generačním celkům, jež jsou vyznačeny dílem Palackého a jeho doby, tzv. školou Gollovou a historiografií dnešní.

Rozdíl těchto tří slovesných historických typů, které opět uvnitř jsou osobitě rozčleněny, je zřejmý při prvním přečtení a hlavně poslechu kterékoliv ukázky, neboť nejen záměrné umístění jednotlivých větných prvků do celku věty a její skladby, rytmus i sama intonace slova a věty spolu vytvářejí osobitou povahu stylu, jeho ráz. Palacký dbal přímo úzkostlivě na to, aby tematický celek podaný v článku, ale také i v odstavci, byl současně dobře skutým celkem stylistickým. Ruku v ruce s pojatou věcnou představou a myšlenkovým záměrem přesvědčivě ji vyložit, rozvíjí se větná skladba ve složité periodě. Její předvěti nese hlavní obsahovou náplň a závěti pak končí pádně jasným a stručným souhrnem. Obě části větné periody jsou v obsahové protivě, vytvářejí uvnitř napětí a tvoří rovnocenné pilíře výkladu. Užití podřadných souvětí, hypotaxe, je v úplně převaže nad parataxi, nad užitím souvětí souřadných. Slova, která mají na sebe strhnout pozornost a jimž chce autor propůjčit důraz, kladou se na místa, kde obvykle v tehda užívaném slovosledu nebyla. Stejný účelový záměr, který určuje postavení slov ve větě, postřehneme i ve výběru slov, ve snaze neoznačovat tentýž jev jednotvárně opakovaným slovesem, podstatným jménem nebo slovním spojením. Tím vším nabývá historický výklad čistoty, vyrovnanosti, uměřenosti a působivého klidu, zvláště také proto, že přívlastky jsou většinou konstantní a že citově zabarvených slov se užívá s mírou a tam, kde mají působit jako závěrečná gradace, která má přiblížit bezprostředně vykládaný jev čtenáři.

Jiný obraz poskytuje styl Gollovy školy. Nezabavila se hypotaxe, do-

konce obliba v umné větné periodě u některých jejich členů ještě stoupla. Podobně zesílila záměrná snaha skladebně vybudovat výklad tak, aby poslední věta v tematickém výkladovém celku, značně ve své skladbě zjednodušená, dolehla na čtenáře jako konečný výsledek nesmlouvavé přesvědčivosti. Co však podstatně rozlišuje styl Palackého doby a styl Gollovy školy, je bohatý rejstřík kvalitativních přívlastků, příslovci a metaforických, přímo perzonalizujících sloves. Není sporu o tom, že historická díkce této doby se v mnohém učila na současném slovesném umění básnickém, že se obracela nejen na pouhý rozum čtenáře, ale že spoléhajíc na svou evokativní sílu a retoričnost výrazu, útočila přímo na jeho obrazivost. Ale kořeny tohoto jevu, který měl sklon přebujet v pouhý řečnický, obsahově nic neřikající obrat, byly hlubší. Souvisely s pojetím historie jako vědy obsahem a jako umění formou a vyrůstaly z přesvědčení, že je třeba, aby se historik vmyslí a ucítí ve složitost minulé dobové situace a aby pak svou představu minulosti vyvolal a navodil u čtenáře působivým slovem a podmanivou větou.

Mělo to své klady a zápory. Věda dovedla použít slova, bohatě je ztvárňovat ke svému účelu a pomocí jeho představivé síly bezprostředně a lehce předávat znalosti a zkušenosti. Na druhé straně bylo ve slovním projevu, takto k uměleckému záměru vybudovaném, těžko rozeznat, kde končí neúprosně pravdivá věda a kde začíná transformující umění. Vznikalo nebezpečí, že při nedostatečné kontrole tvůrčí umělecké fantazie rozumovým objektivním poznáním vědeckým zajde věda snadno na scestí samoučelného subjektivismu a že se lehko komponovanou frází přenese přes obtížnější historickou problematiku a vyhne se jejímu odpovědnému řešení.

Dnešní historický styl se teprve vytváří, ale jsou již na něm patrné některé prvky, které jej výrazně odlišují od obou stylů dřívějších. Ztratila se především jakákoliv složitá souvětí podřadná a převahu nabyla v souladu s obecnou stylovou tendencí parataxe, užívání souvětí souřadných. Vedlejší věty ve svém významu ustupují, mizí kvalitativní přívlastek a tím spíše rozvíjející se přístavek. Vlastní větná díkce se přiblížila hovorové řeči. To jsou samy o sobě nesporné klady, které nejsou jen pouhou reakcí proti předchozímu historickému slohu, ale které ústrojně pramení ze samé látky a z nového pojetí vědy. Jejich důsledné uplatnění a rozvíjení v novém slohu, oproštěném od hluchého verbalismu a retorické fráze by znamenalo nové období ve vývoji našeho slovesného historického projevu. Ona určitá civilnost a střízlivá věcnost dnešního stylu, která by ucelku odpovídala klidné výrazovosti Palackého generace, nese s sebou určitě nedostatky. Upouští od uvědomělé větné skladby, zanedbává bohatství slovního rejstříku a frazeologie a mnohdy se vzdává urputného boje vyjádřit výsledek vědeckého poznání co nejuhodnějším slovem a obratem. Objevují se jednotvárná a zplošťující opakování téhož výrazu v blízkém větném sousedství, užívají se spojení často pleonastická nebo dokonce nejasná. Styl některých

z nás je tím tak zatížen, že si sami uzavíráme cestu, aby výrazně a účinně pronikly věcné a poznatkové klady práce. Chudoba slovníka a jednotvárnost frazeologie nepodporují účelně vědecké poznání a brání jeho společenskému ohlasu.

Příčiny těchto jevů jsou nasnadě. Naše historická generace přecházela k materialistickému pojetí dějin a pod jeho zorným úhlem objevuje nové a dosud neprobádané oblasti hospodářského a sociálního života. Šlo především o nový obsah, o nové poznatky a nové pojetí, a přitom byla a musela být forma, slovesný výraz druhotnou záležitostí. Látka sama, především tam, kde šlo o výrobu a kde číslo a statistický údaj se stal charakteristickým zdrojem poznání, neposkytovala tolik příležitosti, aby se v jejím zpracování uplatnila větší měrou forma a aby se její suchopár uvědoměle překonával tvorbou vlastního, potřebám doby a vědy odpovídajícího stylu. Nesporně svůj trošek přinesl i pracovní chvat. Ale tato situace nemůže být, a jak ukazují některé náznaky, nebude trvalou. Je třeba obnovit úctu k jazyku a slovu, k jeho váze, hodnotě i kráse, a to ke slovu nejen psanému, nýbrž i mluvenému.

V každé vědecké práci jde o troji věc současně a neoddělitelně, o zvládnutí věcné, ideologické a slovesné. Na pevně jednotě těchto tří složek, na vzájemné jejich vyváženosti se zakládá zdar a hodnota díla. K žádné není možno natrvalo se chovat macešsky. Sloh nelze mechanicky přejímat a napodobovat, nelze se proto vracet ani ke slohu Palackého, ani ke slohu Gollou a Šustovu, ale je možno učit se z jejich kladů a záporů a je především nutno nový sloh vytvářet vytrvalou prací, která se nerozpakuje ničit jednou dosažené formy, když neztělesňuje plně poznání. V tom zápasu o slovní výraz nejde o samoučelný estetický verbalismus, ale v něm se projevuje a uplatňuje nepřestávající boj o slovní ztvárnění myšlenky, o sociální funkci vědy, o zvědečtění historie a o její váhu v národní společnosti.

—
František Kutnar

K VYUČOVÁNÍ DĚJEPISU NA ZÁKLADNÍCH ŠKOLÁCH

V poslední době vyšly v řadě časopisů úvahy o stavu vědomostí žáků našich všeobecně vzdělávacích škol. Někteří autoři uváděli různé odpovědi žáků na otázky z dějin české literatury i z všeobecných dějin a z jejich nízké úrovně usuzovali i na současný stav vyučování a hodnotili práci učitelů. Každý učitel ovšem potvrdí, že není nic snadnějšího než takováto „metoda“ důkazu. Tímto způsobem lze pobavit čtenáře a dokázat cokoliv.

Na téže škole se totiž může vyskytnout nejen žák, který vám např. s vážnou tváří tvrdí, že mnichovská dohoda byla „asi dohodou mnichů“, ale i starší studentka, za jejíž odpovědi na otázky z husitské revoluce by se nemusel stydět vysokoškolák u první státnice. Nechceme ovšem tvrdit, že znalosti žáků našich všeobecně vzdělávacích škol jsou v humanitních oborech v průměru uspokojivé. K hodnocení práce školy by se však mělo vždy přistupovat odpovědně, protože taková je i práce většiny jejich učitelů.

Oprávněně se hovoří o tom, že dnešní škola přetěžuje žáky množstvím učiva, že snaha seznámit děti s co největším množstvím faktů vede někdy k úplně opačnému výsledku: dítě si nezapamatuje téměř nic. Dětský mozek totiž není automat, který se v pravý čas sám vypíná. Tak jedenáctiletému dítěti bohužel nepřestane při dějepisu v 1. čtvrtletí 6. třídy fungovat mozek, když vyslechlo výklad o úkolech historie, o chronologii, o vzniku člověka, o jeho životě v prvobytně pospolné společnosti, o náboženských představách a jejich předpokladech, o nejvýznamnějších československých archeologických nalezištích, ale musí se ještě seznámit s hlavními událostmi dějin starověkého Egypta. Na to vše má žák i učitel celkem asi 10 hodin během nichž musí být také 30—40 dětí vyzkoušeno. Ještě těžší úkol má učitel dějepisu v 7. třídě, kde za dva a půl měsíce má naučit děti dějinám říše Sámovy, Velkomoravské říše, českého přemyslovského státu, dále objasnit vznik a vývoj Franské říše, Slovanů, Kyjevské Rusi a podrobně probrat příčiny a průběh válek křížových. I když se ve stanovenou dobu látka probere, nelze o upevněných, trvalých vědomostech vůbec hovořit.

Nutnost redukovat učivo je všeobecně přijímána a také osnovy, podle nichž se učí na pokusných školách, již z této zásady vycházejí a zvláště z 6. tř. odstraňují nemožné požadavky. Redukovat je ovšem možno v zásadě dvojím způsobem: buď omezím počet témat a o poměrně nemnohých historických základních událostech hovořím podrobně nebo naopak: o mnohém řeknu málo. Obě možnosti mají zjevně výhody i nevýhody. Pro druhou hovoří skutečnost, že nepožadujeme, aby dítě znalo details, ale aby se ve škole seznámilo přehledně s celými dějinami. Avšak: mohou potom — při velmi nízkém počtu hodin dějepisu — vykládat zajímavě a neschematicky? Zapamatují si děti obecné charakteristiky a pochopí význam událostí, aniž se podrobně seznámili s jejich průběhem a s životem jejich hrdinů? Může potom plnit dějepís výchovné cíle? Odpověď je naprosto jasná.

Zvláště v 6., 7. a v 8. třídě by se mělo upustit od snahy zaregistrovat v dětském mozku co největší množství stručných přehledů událostí a schematických, nic neřikajících hodnocení. Příkladem, jak nelze vykládat dětem dějepísou látku je zpracování českých a světových dějin od konce 18. století do dneška v pokusné učebnici pro 8. třídu. Je to sice skutečně

vzorný přehled, který může být ukázkou, jak lze velmi stručně a při tom přesně zachytit průběh i význam nejdůležitějších událostí hlavně z českého a mezinárodního dělnického hnutí. Pro školu se však nehodí. Může být užitečný jen pro toho, kdo někdy již podrobně studoval dějiny a potřebuje si je oživit a seznámit se s novým hodnocením.

Alespoň nejvýznamnější historické události z feudálního a kapitalistického období je třeba vykládat podrobně, protože je jinak dítě nepochopí a ze školy si odnese představu o historii jako o něčem nesmírně nudném. K výkladu dělnického hnutí a dějin výstavby socialistické společnosti má učitel v 8. třídě poměrně dosti času; bylo by proto dvojnásob chybně seznámat tu žáky s historií jen formou nějakých tézí. Z feudálních dějin bude třeba vybrat základní klíčové události, těm věnovat velkou pozornost a ostatek vykládat jen stručně a přehledně.

Je samozřejmě, že takový způsob vyučování dějepisu je velmi náročný. Ministerstvo školství a zvláště Státní pedagogické nakladatelství dluží učitelům především příručky o dějinách, zaměřené přímo k pedagogické praxi, dále chrestomatie a obrazové publikace dokumentů. Je téměř neuvěřitelné, že SPN z toho dodneška nedokázalo vydat — až na několik zdařilých metodických příruček — téměř nic. Při tom na vysokých školách, ve stranických ústavech, v archivech, v ústavech Akademie aj. pracuje dnes již několik set historiků, z nichž mnozí by udělali tuto práci jistě svědomitě.

Není žádným tajemstvím, že na našich školách učí mnoho učitelů a učitelů bez potřebné kvalifikace. Tato situace je pochopitelná. Rozvoj školství pokračuje rychleji než se předpokládalo. Dělá však ministerstvo dnes skutečně vše pro to, aby v příštích letech učili na školách jen učitelé, uvdědoměli a vzděláni? Je třeba otevřeně říci, že např. již řadu let není u nás aprobace podmínkou k umístění učitele na tom či onom stupni školy. Při tom ani dosavadní platový systém nevede učitele základních škol k zvyšování kvalifikace, neboť malý platový rozdíl mezi učitelem-vysokoškolačkem a učitelem-středoškolačkem se téměř vyrovnává např. již příplatkem za vedení třídy. K zvyšování odborné úrovně učitelů nevyužívají školské orgány téměř vůbec vědeckých dovolených. Také možnosti postgraduálního studia učitelů na vysokých školách, jsou dosud velmi omezené. Tu vystává před vysokoškolskými katedrami úkol rozvinout možnosti postgraduálního studia učitelů v daleko větší míře než dosud.

Jiří Svoboda

ČTYŘI METODICKÉ POZNÁMKY K I. A II. DÍLU „PŘEHLEDU ČS. DĚJIN“*)

1. *Základní výkladové hledisko, terminologie a jazyk prvního dílu*

Kterékoliv literární dílo, a tedy i dílo historické, je celkem. A není jím jen po stránce svého tematu a po stránce názorové jednoty, nýbrž také po stránce jednoty termínů, výkladů a frazeologie, kterých používá. Na tuto složku vědeckého díla nelze se dívat jen jako na záležitost ryze vnější a formalistickou. Souvisí nerozlučně s obsahem a vyrůstá z látky historického díla. Jasná terminologie a účinně užitá frazeologie je konkrétním výrazem myšlení. Na nich je vidět myšlenkový zápas, boj o zvládnutí surového, nezpracovaného materiálu a snaha vyjádřit poznání skutečnosti nejvhodnějším slovem. Konečně k tomu přistupuje ještě jedna důležitá potřeba a funkce slova. Slovem nevyjadřujeme, neztvárňujeme jen své poznání, nýbrž jedině jím můžeme své poznání zprostředkovat druhému, posluchači, čtenáři. Na tuto sociálně zprostředkovací službu slovního výrazu je třeba při každé literární práci myslet, je třeba myslet na čtenáře. Pod zorným úhlem těchto stanovisek chtěl bych se podívat na první díl přehledu československých dějin, který — jak se mi zdá — zůstal těmto požadavkům mnoho dlužen.

Jednou ze základních vad, která způsobuje celkovou výkladovou různorodost a nevyrovanost jednotlivých tematických oddílů, je to, že ve výkladu historického dění není vždy a všude stejně jasné, zda základním východiskem ve výkladu má být princip státního území nebo princip národa, zda se mají podávat fakta a děje, které se staly v našich zemích, v našem státě bez rozdílu národa, či zda má být středem výkladu ono dění, jehož subjektem a objektem byl toliko český a slovenský národ. Palacký si dobře uvědomoval tuto možnost dvojího východiska, a proto účelně nazval své historické skladebné dílo Dějinami národu českého v Čechách a na Moravě, aniž přirozeně odlučoval nebo mohl odlučovat dějiny národa od dějin jeho státní a společenské organizace a oba principy vhodně vyva-

*) V základě byly tyto poznámky předneseny jako diskusní příspěvky na pracovních konferencích o I. a II. dílu Přehledu československých dějin, pořádaných Historickým ústavem ČSAV v Liblicích ve dnech 26. února 1959 a 23. února 1961.

žoval. Jestliže je v Přehledu československých dějin princip národa uplatňován převahou v dějinách politických, sociálních a je výlučně sledován ve výkladu dějin literatury, pak princip teritoriální má převahu v oblasti hospodářského dění a je ho nejvýrazněji užito ve výkladu dějin výtvarného umění.

Otázkou není, zda má být použito jen toho nebo onoho principu, nýbrž požadavkem je, aby tu byl v jednotlivých částech díla postup jednotný, aby nebylo tak nápadných protiv. Není — domnívám se — sporu o tom, že správným je takový výkladový princip, který obojí základnu státně teritoriální a národní účelně a úměrně spojuje, neboť nelze myslet dějiny českého a slovenského národa bez dění, které se sběhlo na území určitého společensky organizačního útvaru, státu, bez dějin tohoto organizačního celku, podobně jako nelze vyložit a pochopit jeho dějiny i dějiny českého a slovenského národa bez dějin těch ostatních národů nebo jejich národních částí, které obývaly a žily ve státním útvaru českém nebo uherském.

Pedagogický zřetel ke čtenáři je důležitou složkou ve výkladu a ten není v Přehledu všude stejně dodržován a respektován. Je sice starou a až do omrzení opakovanou zásadou, že výklad má být induktivní, ale to nic nemění na tom, že by při četbě práce nic nemělo zůstat čtenáři neoborníku nejasné, nic nevysvětlitelné, nic, co by ho snad nutilo k tomu, aby šel do naučného slovníku a hledal bližší vysvětlení fakt a termínů. Vědecké dílo, tak pojaté jako Přehled československých dějin, se přece obrací k širokým kruhům naší národní společnosti. To by měla být jeho největší sociálně politická aspirace. A proto zřetel k odborně nezasvěcenému čtenáři by neměl být nikdy spuštěn s očí. Nové skutečnosti, nového pojmu by nemělo být použito dříve, dokud předchozím výkladem není připravena cesta k jejich pochopení, dokud nejsou dostatečně vyloženy. Tak např. vedle „gruntovního pána“ se v textu objevuje bezprostředně termín „vrchnost“, ale jeho obsahová stránka, co to vrchnost je, jaká je její sociálně politická úloha ve feudálním řádk, je vyložena až o 20 stran později (str. 42 a 64). Anebo se hovoří o háku a pluhu — nehledí ani k tomu, že se nic nedovídáme o třetím typu našich oradel, o rádlu — ale nic bližšího se nevykládá o jejich rozdílu a pracovním úkonu, jen tolik, že pluh je nákladnější, což ovšem vlastní jeho podstatu nevysvětluje a čtenáři nepřibližuje (str. 57). Tento nezáměr o bližší rozlišení pracovních nástrojů musí vést přirozeně nakonec k tomu, že není dotčen a že je setřem rozdíl mezi středověkým a novověkým pluhem a že Veverkovo ruchtadlo se bez jakýchkoliv pochyb prostě označuje jako pluh (str. 594). Nebo se jinde užije termínu láník, pololáník, lánový, ale co to je lán, se čtenář vůbec nikde nedoví. A jako třetí příklad nepedagogického výkladového postupu budiž uvedeno, že na bližší neinformovaného čtenáře spadne zčista jasna označení „česká legie tzv. Karlova“ nebo „varování

Kutuzovovo“, aniž se předtím dověděl, o kterého to Karla jde a kdo to byl onen varující Kutuzov (str. 642 a 643).

Pedagogický zřetel ke čtenáři a snaha vyvolat a upevnit jeho představivost vyžadují přímo příkazně, aby se jednotně zacházelo se starou metrologií. V některých částech díla převádějí autoři staré údaje na nové míry, váhy a peněžní jednotky, jinde tomu tak není, takže čtenář není stejno-
měrně zasvěcován do hospodářského dění tak základně důležitého a jeho myšlení a představivosti blízkého. Často se vedle sebe objevují kopy české, míšenské, zlaté rýnské a forinty, ale nikde není údaj o jejich vzájemné relaci a není naznačena možnost názorného přiblížení k dnešku. Stejně tak se vedle sebe a nedůsledně používá korců, strychů, jiter a hektarů, věrtelů a hektolitřů, loktů a metrů, liber, centů a metrických centů, takže čtenářově představivosti se kladou v cestu zbytečné překážky. A přece právě tyto věci jsou pro prostého čtenáře, pro čtenáře neodborníka nejen neobyčejně přitažlivé, nýbrž pro jeho obraz minulého hmotného bytí takřka základně důležité, neboť zde má největší možnost měřit minulost na vlastních přítomných znalostech a zkušenostech. Bude třeba, aby definitivní znění Přehledu se s touto věcí vypořádalo jednotně v textu i v metrologických tabulkách.

Účinnost výkladu je zaručena tím, že formulace dvou autorů nebo téhož autora o témže jevu, faktu si ani věcně ani formálně neodporují. A toho se při koordinaci látky a výkladu v Přehledu vždy nedosáhlo. Nejde zde o nějaké snad zásadní protivity, které by vyplývaly z rozdílu pojetí dějiny-
ných událostí, ale spíše o nedostatky, způsobené tím, že se při konečné formulaci názoru a hodnocení jemně neovládla významová stránka slov, výrazů i obrátů. Zde je právě vidět, jak důležitý úkol připadá výběru slov, úsloví a vět a jak slovní ztvárnování myšlenky není podružnou záležitostí. Jak si má na příklad čtenář uvést v soulad, když se na jedné stránce dovídá o Chelčickém, že „žil v blízkém styku s poddaným lidem“, a když hned vzápětí na druhé stránce je mu Chelčický představován jako myslitel odtržený od mas, stranící se lidu (str. 280 a 281). Nebo jak je možno vyrovnat dvojí výklad o téže věci, že se v období třicátých a čtyřicátých let 19. století „rozšířily i tajné české spolky, které sehrály důležitou roli v přípravě revoluce r. 1848“, když o něco dále se toto hodnocení oslabuje širším zjištěním, že „význam českých tajných spolků do r. 1848 nebyl nijak zvláště významný. Mimo český Repeal byla většina tajných organizací jen kuriosními pokusy, izolovanými, uzavřenými kroužky, nevyvíjejícími žádnou důležitou politickou činnost nebo nemajícími dlouhé trvání“ (str. 684). A do třetice budiž připomenuto, že na jedné stránce se tvrdí, že „feudálové měli dostatek kapitálu“ a o tři stránky dále se s překvapením dovídáme, že „nedostatek peněžních prostředků... brzdil rychlejší pokrok na šlechtických velkostatkách“ (str. 595 a 598).

Jedním z předpokladů obsahové a formální jednoty díla je jednota a

jasnost v terminologii. Jde tu o dvě věci, o dva vztahy k jednotné, jasné a správné terminologii. Především je třeba se snažit o to, aby se termínů užívalo v celém díle jednotně. Správnost užití se zakládá na věcném rozboru některých termínů, které se ve svém obsahu i rozsahu, v intenzitě i výskytu svých jednotlivých znaků mění nejen podle dob, nýbrž i podle různých společenských tříd. Dobová, třídní a konečně i místní podmíněnost musí být patrna při zacházení s nimi, při jejich konkrétním použití v dané vývojové etapě a při jejich včlenění do výkladu. Za druhé pak musí být sledována snaha, aby odborných termínů, např. zemědělských, průmyslových ap. se užívalo v jejich věcné správnosti, aby se nestávalo, že jejich volba neodpovídá praxi a je s ní dokonce v rozporu.

Po obou stránkách této věci není v Přehledu všechno v pořádku. V prvním směru bych upozornil jen na to, jak se promíšeně a bez přesnějšího vymezení užívá pojmu vlastenectví, zemské vlastenectví, nacionalismus, buržoazní nacionalismus apod., nebo jak se týž jev, totéž chování prohlašuje jednou za vlastenecké, podruhé za nacionální nebo dokonce nacionalistické. Nelze ovšem nevidět, že tyto věci jsou velmi složité, že nemáme dosud práce, která by se těmito jevy z oblasti národní ideologie historicky a terminologicky zabývala, ale to neznamená, že by se právě takovému složitým nadstavbovým jevům neměla věnovat zvýšená pozornost i v obecném užívání při syntetické práci a že by nevyžadovaly neobyčejného jemného rozlišování. Říkávalo se a platí dosud: Qui bene distinguit, bene docet, kdo dobře rozlišuje, dobře učí. Prostý čtenář přirozeně tyto jemné odlišnosti tak bezprostředně nepostihne, zato bude daleko citlivější na správný výběr těch termínů, které zná dobře ze své životní praxe a které souvisí s jeho denně vykonávanou prací. Uvedu několik dokladů z oblasti zemědělské výroby, abych na nich doložil potřebu jemného až citlivého rozlišování věcí a potřebu volby odborně správných termínů a výraziva.

V Přehledu československých dějin se pojmu „zemědělství“ užívá většinou v užším slova smyslu jako „dělání země“, jako rolnictví, ač máme už dávno za sebou diskusi o rozsahu a obsahu pojmu zemědělství v širším slova smyslu, zahrnujícím v sobě jak rolnictví a ostatní odvětví výroby rostlinné, tak dobytčářství a jednotlivé složky výroby živočišné. „Lnářství“ je také termín, který by bylo třeba ustálit pro odvětví zemědělské výroby rostlinné, které se zabývá pěstováním lnu, kdežto pro odvětví průmyslové výroby, které zpracovává len, by bylo třeba vhodněji užívat plátenictví, nikoliv lnářství, jak se v Přehledu děje. Mimochodem jen připomínám, že plátno se nevalčuje, jak se v Přehledu (str. 510) tvrdí, poněvadž valchování je pracovní pochod při výrobě sukna. V odborné terminologii jdou věci tak daleko, že je třeba činit rozdíl mezi hnojem, přirozenou živočišnou mrvou, a hnojivem, jakoukoliv živočišnou, nerostnou nebo umělou chemickou látkou, která dodává půdě živiny. Stejně tak je nutno rozeznávat mezi osemem, což je činnost, osévání, a osivem, zrním k setí, takže ne-

lze např. říci, že „pán musel dodat kolonistům osev“ (str. 112), nýbrž musel jim poskytnout osivo. Podobně je třeba jasně vědět, co je to brázda, takže nelze s dobrou představivostí říci, že „pluh obrací brázdu na jednu stranu“ (str. 238).

Abychom byli právi správné odborné věcnosti, bude asi těžko možno hovořit o tom, že se v nejstarších dobách zapřahalo do smyčky, když víme něco o obojku nebo nášíjku, jak to nesporně dotvrzuje i zachované vyobrazení. Bezpečnější znalost zemědělské práce také nedovoluje tvrdit, že na středověkém dvoře pražské kapituly měli ve stádu, které hlídal pastucha, šest divokých kobyl (str. 56), když přece ony *indomitae equae* latinského pramene nejsou divoké kobyly, ale totéž co *equae emissariae*, snad mohli bychom interpretovat „*indomitae de oratro*“, staročeské sveřepice neboli klisny, které nebyly používány k práci a volně pobíhaly v ohraženém kobylím poli. Je to ostatně doklad o vyspělém chovu koní již v raném feudalismu.

Péče o výkladovou jasnost a terminologickou správnost souvisí nerozlučně s bohatstvím slovníka, výraziva a frazeologie vůbec a nakonec v neposlední řadě s úctou k jazyku samému. I zde by byly některé požadavky, aby sám jazyk, slovo a věta Přehledu byly bohatší, čistší a vybranější. Jazyk a slovo je tak vzácný nástroj, že by na jeho úkol tvárné působivosti neměli zapomínat ani historikové. Tak by se nemělo stát, aby v bezbarvé šedi výkladu se na jedné stránce šestkrát po sobě užilo výrazu, že někdo nebo něco sehrálo důležitou úlohu (str. 56) nebo aby se kvalitativní adjektiva, tak účinná v hodnocení osob i dění omezovala jen na stále se opakující přívlastky veliký, vynikající, významný a nejvýznamnější (str. 525, 526). A stejně tak by bylo nutno, aby i z historické mluvy zmizelo mnohé otřelé spojení, jako je třeba to, které vykládá, že „buditelská práce měla široký, masový dopad“ (str. 657).

Chtěl jsem jen na několika příkladech ukázat, že při syntetické, obecně popularizující vědecké práci je mnoho věcí, které se sice zdánlivě vymykají z přímého zájmu a z bezprostředního zorného pole historiků, ale nezbytně přispívají k povaze díla jako obsahového a formálního literárního celku a spoluvytvářejí předpoklady k jeho široké sociální účinnosti a působivosti. A není jistě třeba mnoho, aby se Přehled ve své konečné podobě zbavil nedostatků, které jeho hodnotu snižují.

2. *Nová povaha druhého dílu Přehledu a statistika*

Druhý díl Přehledu československých dějin (1848—1918, svazek 1 a 2) vědomě upustil od úkolu, že by měl být vysokoškolskou učebnicí, a spokojil se s tím, že chce být přehledným rozpracováním našich národních dějin, které by přesahovalo rámec středoškolských učebnic a bylo přitom rozsahem i způsobem výkladu přístupné jak odborníkovi, tak i širšímu

čtenářskému okruhu. Toto zúžení úkolu, které je nesporně správným rozhodnutím, není nějakým zmenšením požadavků, naopak z výraznějšího zaměření na široký okruh čtenářstva vyrůstají nové požadavky na skladbnou povahu díla. Především klade se neodbytně otázka, zda druhý díl svým rozsahem skoro třináctiset stran textu nepřerůstá daleko rámec nově pojaté funkce Přehledu a zda se i svou vnitřní skladbou a výrazovou dikcí neblíží na mnoha místech až nebezpečně tzv. příručce, která nebude a nemůže být jedním dechem čtena a přečtena a mine se tudíž jako účinné literární dílo svého základního sociálního cíle vytvářet nový názor naší společnosti na národní dějiny.

Za takového rozsahu je zřejmě nebezpečí, že se Přehled stane jen zdrojem příležitostné orientace v jednotlivých otázkách našich dějin a nebude působivým formovatelem a trvalým průvodcem národního myšlení a citění. Toto nebezpečí se tu zjevuje zvláště proto, že některé části Přehledu plní úkol monografického studia, které vlastně mělo být jeho věcným základem a látkovým východiskem. Není pochyby o tom, že monografická cesta k pramenům a analytický způsob jejich podání musely být nastoupeny tam, kde v historickém bádání buržoazního údobí byla prázdná neprobádaná místa, kde nebylo bezpečné opory v dosavadních badatelských výsledcích. Tato věcně odůvodněná potřeba měla však být ve své monografické povaze a analytických projevech vyvážena přehledným syntetizujícím podáním a určitou vnitřní uměřeností tematických celků.

Jeví-li se tudíž na jedné straně potřeba výkladového zkrácení a zhuštění, které nemůže být skutečně prostou vnější a neústrojnou cestou, objeví se na druhé straně jistě odůvodněné hlasy, aby ta neb ona tematika byla do Přehledu pojata, poněvadž bez ní by Přehled nezachycoval plnost historického dění nebo by jeho výklady byly nedostatečně podloženy. Také několik našich poznámek, které se dotýkají údobí březnové revoluce a padesátých let 19. století, jde tímto směrem. Vzniká jakési zdánlivé protichůdné a neřešitelné dilema, ale ve skutečnosti tomu tak není, poněvadž mezi obsahem a mnohostí složek historického dění není nějaké mechanické rovnítko a syntetizující pohled musí vždy nalézt výrazové prostředky, jak by vnitřní napětí a protivu mezi rozsahem a obsahem zdolal. Nelze náhodně ani vypouštět ani přidávat, nýbrž je třeba organicky budovat syntetický celek z jednotlivých částí, vyrovnávat tematicky jednotlivé dějinné složky hospodářské, sociální, politické a kulturní podle jejich okamžité historické váhy a budoucího významu.

Značná část výkladu II. dílu Přehledu je především v podání hospodářského a společenského dění poznamenána skutečností, že mezi prameny přistoupil a byl nebyvale využit nový druh pramenného materiálu — statistika. Je to nesporný klad. Bez statistických čísel a kombinací by bylo těžko věcně a průkazně postihnout kvalitu a tendenci mnohých vývojových pochodů hospodářských a společenských, ale v určité přemíře sta-

tistických údajů by mohlo být hledáno jedno z východisek, jak zhustit výklad a umožnit včlenění některých nezbytných složek, jako jsou třeba dějiny věd a techniky.

Jde konečně také o kritičtější poměr k absolutním číslům statistiky, zvláště tam, kde statistika ve svých počátcích si ještě nevytvořila bezpečnou vědeckou metodu a kdy o reálném podkladu statistických příznání měl své pochybnosti sám šéf rakouské centrální statistiky Czoernigg. Při statistické látce nejde jen o reprodukci čísel, nýbrž o to, jak účinně podat výsledky, k nimž historik na základě statistických pramenů došel. To znamená, že by se při reprodukci statistického materiálu mělo více užívat slovního než jen číselného vyjádření a že by se měla mnohá řada statistických faktů podat účinněji a názorněji v dynamičtějších způsobech zobrazení, jako je graf nebo mapa, než jen suchá kolona v tabulce.

3. *K výkladu národnostní otázky za březnové revoluce a v letech padesátých*

V průběhu líčení březnové revoluce se správně zdůrazňuje, že národnostní otázka byla vedle otázky sociální jedním ze základních úkolů, který bylo třeba řešit. Ale právě vzhledem k tomuto vysokému hodnocení nejsou v textu vždy připraveny pedagogické výkladové předpoklady, aby širší čtenářský okruh, k němuž se chce Přehled obracet, měl tu vždy naprosté jasno.

Aby byl význam a úkol národnostní otázky v revolučních letech 1848 a 1849 náležitě pochopen a aby byl viděn v celé své šíři a hloubce, je nezbytně třeba, aby byl čtenáři vyložen její věcný podklad, aby čtenář poznal početní a mocenský poměr obou národů, českého a německého, v zemi. Mělo by se proto na počátku výkladu o národnostních poměrech ukázat, jakou hospodářskou sílu mělo německé obyvatelstvo ve svých jednotlivých třídách, jaké byly pozice německé buržoazie v průmyslu, zemědělství a obchodu českých zemí a jaké postavení měl německý živel v politice, ve státní správě a kultuře. Bez jasného obrazu antipoda českého národního hnutí nikdy je plně a správně nepochopíme a nevysvětlíme. Jen tímto rovnovážným pohledem na druhou stranu se osvětlí ony komplikace, které nastaly v průběhu revolučního dění, právě podoby nabude národnostní napětí i počáteční spolupráce určitých buržoazních složek obou národů a jen tak se objeví pravá povaha i funkce austroslavismu a velkoněmeckého hnutí a konečně zjasní se i sám závěr vytváření novodobého buržoazního národa.

Nebude možno ovšem při sledování národnostní otázky setrvat jen při skutečnostech hospodářských a sociálních nýbrž bude třeba hlouběji rozebrat i fakta ideologická a rozdílnou povahu obojího vlastenectví, nacionalismu i šovinistických prvků. Tyto jevy mají na obou stranách nejen

rozdílné obsahové rysy, ale i rozdílná východiska, tendence a intenzitu. Teprve po zjištění rozdílných prvků bude možno pravým jménem jmenovat, co je vlastenectvím, co nacionalismem a co již na sebe bere ráz šovinismu, a teprve potom si stvoříme předpoklady ke spravedlivějšímu hodnocení obou národních hnutí. Domnívám se, že nelze ještě plně nacionalismem zvat pouhý obranný boj za národní, jazykovou, hospodářskou, společenskou i právně politickou rovnoprávnost, dokud národní hnutí usiluje jen o práva, která utlačovanému národu náležejí a nechce zatlačovat a ničit svobodný rozvoj národa druhého.

Ve sledování národního opozičního hnutí proti bachovskému absolutismu vedle určitého přecenění skupiny Huttarovy, jejíž obraz by měl po stránce jejího konspirativního charakteru vystoupit jasněji, a nedocenění spiklenecké organizace Bratří červeného vaporu, kteří v názorech mladého Kašpara Fastra, syna Petrova, a domažlického Seidla požadovali sociální, někdy dokonce „socialistickou“ republiku a chtěli, aby dělníci měli účast na továrním zisku, by neměla být opomenuta měšťansko-řemeslnická skupina pražské helvetské obce kolem radikálního kazatele Bedřicha Viléma Košuta a některé z měšťanských opozičních skupin venkovských, jako byla třeba královédvorská a novopacká skupina Kordinova, která podobně jako některé jiné východočeské měšťanské kroužky svým vyhraněným protikatolicismem byla i ideologickou opozicí proti vládnoucí církvi a oficiálnímu kursu vídeňské konkordátní politiky.

Národnostní hnutí se vykládá převahou na zjevech pražských. Bylo by proto třeba přihlédnout více i k dění mimopražskému, které sice nenabylo tak radikálních forem, ale bylo pro široké vrstvy venkovského lidu stejně příznačné a důležité. Politický boj měl i různé latentní formy. Vede dobře postižené úlohy lidových politických zvěstí byly to mnohé divadelní hry, které v záměrných přidavcích politicky citících a myslících herců dávaly příležitost ke kritice soudobých událostí, a neměla být ani zapomenuta kritika absolutismu, jak se projevovala v korespondenci politiků a spisovatelů, třeba A. M. Pinkase a B. Němcové. Nepronikla sice na veřejnost, ale její forma umožnila stanoviska často neobyčejně kritická a otevřená, a to především za politické krize absolutismu v údobí Krymské války.

4. K výkladu rolnické otázky a vývoje zemědělství v období revoluce a absolutismu

Pokud se týká rolnické otázky a vůbec v širším smyslu vývoje zemědělství, zapomínáme při podmínkách revoluce a pozdějšího sociálního napětí porevolučního na jednu základní věc, která podstatně ovlivňovala sociální dynamiku a radikálnost právě těch nejširších a nejchudších společenských vrstev, tj. problém výživy a na výživovací krizi. Těžké poměry v tom směru se právě radikálně projevíly před výbuchem revoluce, když

vlastně určovaly vnitřní situaci po celá léta čtyřicátá. Krize výživy byla citelná v některých oblastech země i za obou revolučních let a neztratila na síle ani v letech padesátých. Co zesilovalo její obecnou sociálně politickou váhu, byla skutečnost, že se spojovala s krizí výrobní, s nezaměstnaností a vylukami továrního i domácího dělnictva a se špatnou zaměstnaností a výrobními obtížemi řemesla. Týkala se individuální a kolektivní existence a nelze ji odbyt pouhým zjištěním neúrody a drahoty. Tkvěla svými kořeny daleko hlouběji v samých základech feudální zemědělské výroby a jejího nerovnoměrného přechodu k výrobě kapitalistické. Měla různé podmínky a projevy v obilnářství a obzvláště pak v bramborářství, v němž nabyla přímo katastrofálních forem a měla nejzhoubnější důsledky proto, že zde postihovala nejdrobnější parcelová hospodářství a ničila nejdůležitější potravinu širokých lidových vrstev. Krize výživy zachvacovala nejchudší konzumní vrstvy a měla své důsledky hospodářské, společenské a zdravotní. Její tlak a determinující vliv je pozorovat v hospodářském a společenském životě i v politické aktivitě lidových mas po celá léta čtyřicátá a padesátá a nelze na ni zapomenout.

Plastičnost obrazu o sociálním pohybu venkovského obyvatelstva v r. 1848 by nesporně stoupla, kdyby se plněji využilo rozsáhlé petiční akce venkovského obyvatelstva k Národnímu výboru pražskému a k moravskému zemskému sněmu. Odhaluje pro některé oblasti Čech a Moravy nejen rozvitou, ale také zřejmě organizovanou akci domkářů a podruhů a dokládá různé stupně její radikálnosti. Bude třeba také přezkoumat tezi, že po vyvazení v důsledku vyvazovacích dávek rolník „propadl většinou zadlužení“. Poslední studie Roubíkovy tomu nenasvědčují. Je jisté nesporné, že peněžní náhrada brzdila hospodářský vzestup a přechod ke kapitalistickému podnikání mezi drobným rolnictvem, které bylo tak zbaveno určitých finančních prostředků, jež by jinak mohlo investovat do svého hospodářství, ale nesporný cenový vzestup zemědělských výrobků v první polovině padesátých let vyvazovací břemeno ulehčoval a zatížení rolnického hospodářství rostlo především větší pozemkovou daní a nucenými státními půjčkami.

Podobně rolnická otázka a vývoj zemědělství byly v padesátých a šedesátých letech složitější a v mnohém směru dynamičtější, než se jeví z Přehledu, který tím, že se průmyslové problematice věnuje daleko více, tlačí zemědělskou složku vývoje do pozadí. I při nesporné závažnosti průmyslové problematiky v údobí přechodu z feudalismu do kapitalismu nelze zapomínat na to, že ještě dlouho do druhé poloviny 19. století měly naše země, a v tom Morava více než Čechy, převahu zemědělského obyvatelstva a že právě v tomto údobí po zrušení hlavních feudálních zábran r. 1848 o charakteru příštího kapitalistického vývoje rozhodoval ve značné míře proces kapitalizace v zemědělství, když v průmyslové výrobě byla vlastně základní jeho tendence rozhodnuta již dříve. Pro organickou, surovinovou

a podnikatelskou souvislost, kterou měl zemědělský průmysl se zemědělstvím, by bylo snad také lépe řadit jej bezprostředně k zemědělské výrobě. Byl by také patrnější vzájemný vliv obou složek výroby a jejich jednotlivých odvětví.

Proti vyvazovacím operátům a proti placení vyvazovacích dávek se ozval sporadický odpor, měl však většinou příčiny jiné než hospodářské a nelze jej příliš zevšeobecňovat, neboť velkou většinou bylo vyvazení přijímáno klidně a dávky se pravidelně splácely. Myslím však, že pro obecnou politickou tendenci nastupující reakce a absolutismu by bylo třeba zdůraznit v této souvislosti dvě věci. Jednak to, jak se ze strany šlechty a duchovenstva ozval proti vyvazení daleko plánovitější odpor, který u konzervativně reakční šlechty hledal opory a spojenectví na panovnickém dvoře i na mezinárodní půdě u pruských junckerů a jejich Kreuzzeitungu a mířil přímo proti Bachovi. A jednak nemělo by být zapomenuto na to, že Bach pokládal vyvazení přímo za hlavní úkol své politiky, poněvadž viděl v něm jednu z podmínek existence absolutismu a chtěl si v hospodářsky a sociálně uspokojeném rolnictvu vědomě vytvořit třídní základnu absolutisticko-monarchistického režimu.

Třetí plochy mezi bývalými feudály a poddanými nebyly ani tak v otázce vyvazení, které za státní záruky probíhalo jaksi mimo jejich bezprostřední styky, nýbrž vytvářely se často neobyčejně ostře tam, kde se zájmy nových tříd srážely bezprostředně a dotýkaly se buď jejich nově nabytého občanského povědomí nebo hospodářského prospěchu a možnosti vlastní zemědělské výroby. Byly to dvě oblasti styků, jedna se týkala výkonů honebního práva na svobodné rolnické půdě a druhá držby sporné půdy. V obou oblastech styků docházelo často k násilným střetnutím a k přímým záborům půdy, do nichž musela zasahovat policejní moc a soudy. Jestliže v otázce honebního práva činně vystupovali především zámožní rolníci nebo celé obce, při svévolných záborech půdy projevila se živá veřejná aktivita nového sociálního činitele na vesnicích, domkářů a podruhů. Jejich hlad po půdě i jejich snaha po účasti na správě obce a obecního jmění vedl je ostatně i ke střetnutí se starousedlým selským obyvatelstvem vesnice.

Podobně neměly být ve výkladu rolnické a zemědělské otázky padesátých a šedesátých let opomenuty i ostatní formy hospodářské a společenské aktivity osvobozeného rolnictva, které se např. projevovaly ve stoupajícím odborném zájmu větších hospodářů o zemědělskou výrobu a její pokrokové výrobní způsoby, jak to dokazuje množící se řada rolnických dopisovatelů do Kodýmových Hospodářských novin, nebo ve snaze zřejmě již politické povahy ovládnout venkovské filiálky Vlastenecko-hospodářské společnosti, které byly dosud v rukou šlechty a jejich hospodářských úředníků.

O dobovém významu Vlastenecko-hospodářské společnosti, která prá-

vě zřízenými filiálkami nabyta nových a sociálně působivějších nástrojů své práce, není v Přehledu vůbec zmínky. Podobně ztrácí se v procesu utváření nového kapitalistického zemědělství úloha a význam odborné zemědělské vědy, která přece za nových společenských podmínek po revoluci 1848 nastoupila s oživlou silou do boje za přestavbu feudálního zemědělství. Jako by nebylo Kodymovy Lučby rolnické a počátků agrochemických a pokusných zemědělských stanic, jakoby nebylo Lamblova Rolníka nového věku a Hlubkovy Landwirtschaftslehre a jakoby se už mezi široké vrstvy zámožnějšího a vzdělanějšího rolnictva nerozcházel statistické náklady Hospodářských kalendářů v českém a německém znění a jakoby na velkostatkářské zemědělství nepůsobily vědecké orgány Vlastenecko-hospodářské společnosti, její zasedání a sjezdy.

Mnohé z toho, co se o zemědělském vývoji a technologii vykládá v desítiletích pozdějších, bude třeba přesunout do let padesátých, kdy určité, později dotčené zjevy nejen začínají, ale často se také již výrazně projevují. Pak se nám padesátá a šedesátá léta pro vývoj a hlubokou přeměnu v zemědělské výrobě objeví v nové, základnější podobě. Tak v padesátých letech začíná už meliorace půd, a to i pokrokovou metodou trubkové drenáže, zcelování pozemků vystupuje nejen jako palčivá potřeba, ale dochází i k jeho uskutečňování, byť jen místnímu a počátečnímu bez opory o zákonnou normu. V padesátých letech nejsou také neznámy mlátičky na žentourový pohyb a žací stroje cizí i domácí konstrukce a otázka kosení obilí místo jeho žetí srpem je vlastně daleko staršího data, i když ještě není a nebude plně vyřešena. Nelze přitom všem přirozeně spouštět ze zřetele různý vývoj zemědělské technologie na velkostatku a v rolnickém hospodářství, kde se rovněž nestejněmálně uplatňuje podle oblastí a jednotlivých velikostních skupin. Snad mnohé by z tohoto vnitřního stupňovitého vývoje zemědělství bylo zřetelnější, kdyby zemědělství — jako tomu je v pozdějších údobích — bylo i v desítiletích porevolučních probíráno podle jednotlivých odvětví výroby rostlinné a živočišné a kdyby na to navazoval výklad o zemědělském průmyslu.

Tvoří-li druhý díl Přehledu dobrou základnu k populárně syntetické práci o našich národních dějinách a přinesl-li nejen nová marxistická hlediska, ale i cenné materiálové badatelské výsledky, pak rozšíření jeho zorného pole na některé složky národní a rolnické otázky by jistě prospělo jeho vyrovnanému obrazu historického dění, a to i při nutné rozsahové redukci některých faktograficky přebujelých částí.

František Kutnar

K VÝKLADU POČÁTKŮ DĚLNICKÉHO Hnutí V I. DÍLU „PŘEHLEDU ČS. DĚJIN“

Poměrně značnou pozornost věnuje I. díl „Přehledu“ také počátkům našeho dělnického hnutí. Jistě nebylo úmyslem autora těchto partií, Josefa

Kočiho, podat ucelený syntetický výklad o prvních vystoupeních dělnické třídy v českých zemích do roku 1848, protože to by byl úkol nesnadný už tím, že by tu autor na každém kroku narážel na řadu nezpracovaných nebo málo zpracovaných problémů, jako je formování dělnické třídy v jednotlivých oblastech a výrobních odvětvích, sociální postavení dělnictva aj. J. Kočí se proto mohl v podstatě omezit pouze na to, že podal přehled dosud známých stávek a dělnických nepokojů v 1. polovině 19. století a blíže si povšiml pouze těch hnutí, jež byla podrobněji monograficky zpracována. Musíme mít ovšem na zřeteli, že mohl shrnout znalosti zhruba do r. 1956, kdy byl rukopis I. dílu dokončován.

Ve středu autorova zájmu svým významem zcela oprávněně stojí hnutí tiskařů kartounu, jehož průběh je tu také dost podrobně popsán. Postrádáme tu však hlubší zhodnocení charakteru tohoto hospodářského boje a vymezení jeho významu v počátcích našeho dělnického hnutí. V této souvislosti by bylo totiž třeba především uvést, že šlo o hnutí poměrně úzké vrstvy kvalifikovaných manufakturních dělníků, jež se kvalitativně lišilo od živelných mzdových stávek a sročení. Hnutí kvalifikovaného dělnictva, jehož typickými představiteli byli u nás zejména tiskaři kartounu, bylo nejvyspělejší formou, jíž dosáhlo naše dělnické hnutí v době před-břežnové.

Nejvýznamnějším rysem hnutí kvalifikovaných rukodělníků byl systém podpůrných spolků, jež měly v podstatě trojí funkci: vyplácení nemocenských podpor, vyplácení tzv. cestovních podpor a vyplácení podpor v nezaměstnanosti. V Čechách byly v 1. polovině 19. století nejrozšířenější spolky tiskařů kartounu a vzorkářů, ale jejich obdoba existovala i mezi točičí a malíři porcelánu, kde tuto funkci někdy od 20. let plnil tzv. „Personální svaz“, a ve 40. letech jsou doloženy také mezi tzv. francouzskými rukavičkáři. V r. 1849 se bezúspěšně pokusili o založení takového spolku i pražští typografové.

„Přehled“ se sice o dělnických podpůrných spolcích několikrát zmínil, ale nehledě na některé věcné omyly a nesprávnosti, unikla mu především základní skutečnost, že tyto spolky sdružovaly pouze kvalifikované, tj. vyučené dělníky, např. tiskaře kartounu a vzorkáře, a nikoliv všechno dělnictvo podniku. Jak svědčí řada zvyklostí ve spolkovém životě tiskařů kartounu, tiskařské podpůrné spolky navazovaly na tradice cechovních tovaryšských bratrstev. Objevuje se však u nich několik nových rysů, jimiž se od starých tovaryšských bratrstev podstatně odlišovaly. Zatímco tato bratrstva byla pod bezprostřední kontrolou cechovních mistrů a jejich podpůrná funkce byla dost omezená, na činnost tiskařských spolků — jak shodně dosvědčují mnohé zprávy — neměli majitelé kartounek náprsto žádný vliv. Tyto spolky také existovaly vesměs bez úředního povolení a bez vědomí úřadů; pokud o nich úřady věděly, do r. 1845 je mlčky tolerovaly. Podpůrné spolky tiskařů a vzorkářů ovšem nesmíme směšovat s továr-

ními podpůrnými pokladnami (jak to učinil Tobolka a po něm i „Přehled“), které zakládali a řídili sami továrníci, aby tak pevněji připoutali dělnictvo k podniku. Takové pokladny existovaly např. v Leitenbergerových kartounkách v Zákupech a ve Verneřicích (vedle nich tam ovšem působily i dělnické podpůrné spolky tiskařů a vzorkářů); ve 40. letech tyto fabrikanťské tovární pokladny vznikaly zejména v prádelnách bavlny.

Dalším důležitým rysem tiskařských spolků byla jejich mezinárodní solidarita. Spolky tiskařů a vzorkářů totiž existovaly v mnoha evropských zemích, od Francie až po Pobaltí, a ve své činnosti se řídily v podstatě stejnými zásadami. Vandr už dávno nebyl cestou „na zkušenou“, jako tomu bylo v cechovní řemeslné výrobě — byl to projev nezaměstnanosti části kvalifikovaného dělnictva a soustava cestovních podpor, neomezená státními hranicemi, umožňovala pohyb nezaměstnaných tiskařů mezi jednotlivými centry bavlnářského průmyslu u nás i v zahraničí. Tito vandrující dělníci udržovali vzájemné spojení mezi jednotlivými tiskařskými spolky.

Továrníci velmi záhy upozorňovali na to, že tiskaři mají při mzdových sporech oporu ve svých spolcích, a proto se dožadovali úředního zákroku proti nim. Podpora tiskařů při mzdových konfliktech — to byl třetí významný rys tiskařských spolků. Úlohu těchto spolků při stávkových bojích a zejména při velké stávce pražských tiskařů v červnu r. 1844 však „Přehled“ nevykládá zcela správně: „Dělnické svépomocné organizace, upevněné během boje, řídily a vedly stávkou, poskytovaly podporu rodinám zatčených soudruhů, vydávaly provolání, jednaly oficiálně s úřady a továrníky“ (str. 668). Stávkující tiskaři sice měli ve svých spolcích organizační oporu, ale spolky při stávkách zůstávaly v pozadí — zřejmě aby neupoutávaly pozornost úřadů a aby se nevystavovaly zbytečné perzekuci. Stávkou také zpravidla neřídili spolkoví funkcionáři, nýbrž zvláštní zvolený stávkový výbor. Spolky pak podporovaly stávkující tiskaře vyplácením stávkových podpor. Také tento rys pozorujeme u tiskařských spolků velmi brzy, a proto lze stěží mluvit o „přeměně charitativních spolků v bojové organizace dělnictva“ (str. 615).

Tiskařské podpůrné spolky byly výrazem „stavovského“ uvědomění tiskařů kartounu a vzorkářů, tj. vědomí společných hospodářských zájmů jedné skupiny kvalifikovaných manufakturních dělníků. Toto tzv. „stavovské“ uvědomění jednotlivých kategorií kvalifikovaného dělnictva bylo pravděpodobně nejvyšším typem uvědomění, jehož dosáhlo naše dělnické hnutí v době předbřeznové. Protože projevy třídního uvědomění z tohoto období neznáme, je sporné tvrzení „Přehledu“ o „růstu společného proletářského vědomí“ (str. 664), k němuž prý docházelo ve velkých průmyslových podnicích.

Hnutí kvalifikovaných manufakturních dělníků v období průmyslové revoluce mělo ještě jeden důležitý společný rys — odpor dělnictva proti

strojům. Tak reagovali na zavádění nových pracovních strojů např. po-
stříhači v soukenických manufakturách, tiskaři kartounu i typografové,
kteří s tímto požadavkem vystoupili až za revoluce r. 1848. Společnou zá-
kladnou, z níž hnutí proti strojům vyrůstalo, byla snaha těchto kategorií
manufakturního dělnictva udržet si i nadále postavení kvalifikovaných
rukodělníků. Proto se dožadovali odstranění strojů a žádali též omezené
přijímání učňů. S tímto dvojím požadavkem se setkáváme jak u tiskařů
kartounu, tak např. i u typografů.

Rozbití perotin pražskými tiskaři v červnu r. 1844 bylo sice pouhou
bouřlivou epizodou v jejich hnutí proti strojům, ale dosud zastihuje mno-
hem významnější skutečnosti z období těsně po stávce, tj. z druhé poloviny
r. 1844 a z počátku r. 1845. Dnes totiž víme, že výbor pražských tiskařů,
který vystupoval jménem tiskařských dělníků, byl jakýmsi řídicím ústře-
dím, usilujícím o koordinovaný postup všech tiskařů v Čechách, a že do
venkovských kartounek posílal své emisary a provolání. Pražský tiskařský
výbor několikrát informoval venkovské tiskaře o svých jednáních s úřady
a dal také kolovat po venkovských kartounkách opisy písemností, které
podal úřadům jménem tiskařů. Známe naopak i četné doklady, že severo-
čeští tiskaři vyjadřovali svůj naprostý souhlas a solidaritu s postupem
pražských kolegů.

Je však sporné, zda v čele všech těchto akcí stál pokladník „Starého
pražského bratrstva“ Josef Ulbrich. Jeho jméno se alespoň vůbec neobje-
vuje mezi členy výboru, kteří vyjednávali s úřady. Ulbrich však byl hlav-
ním organizátorem peněžních sbírek na podporu uvězněných soudruhů
a jejich rodin a na financování společných tiskařských záležitostí. Na
tuto sbírku došly peněžní příspěvky od většiny severočeských tis-
kařských spolků. Tato podpůrná akce však neprobíhala v době červnové
stávky, jak by se snad zdálo z formulací „Přehledu“, nýbrž až na sklonku
roku 1844 a v lednu r. 1845 a dlouho zůstala úřadům utajena. — Tolik jsme
chtěli podotknout k problematice hnutí tiskařů kartounu.

Několika větami se J. Kočí zmínil také o dělnických nepochopích, jež vy-
pukly r. 1844 v severočeské průmyslové oblasti. Vystoupení dělnictva
z přádelen na Liberecku proti strojům počátkem července však omylem
pokládal za bouře tiskařů kartounu, ačkoliv i před vydáním obsáhlé studie
V. Rudy se bylo možno o nich poučit z publikovaných vzpomínek (F. Her-
zog, W. Krause) a z několika novinových článků. Autorově pozornosti
uniklo hnutí mezi domácími výrobci v severních Čechách v létě r. 1844
(tkalci na Frýdlantsku a v Podkrkonoší, přádláci na Trutnovsku) a zcela
stranou zůstaly i události na Moravě (horníci v Orlové, domácí přádláci
a tkalci na Šumpersku, železniční dělníci na stavbě Severní dráhy Ferdi-
nandovy aj.). V celkovém pojetí událostí r. 1844 J. Kočí tedy v podstatě
setrval na tradičním výkladu o pražských tiskařích kartounu, rozšířeném
pouze o vylíčení červencové stávky dělnictva na stavbě Severní státní

dráhy, a nepodařilo se mu proto ukázat onu širokou vlnu dělnických stávek a nepokojů, jež v letních měsících r. 1844 zachvátila české země a velkou část Německa.

Ještě upozorněme na několik drobných omylů a nepřesností: r. 1843 u Ruzyně nešlo o stavbu silnice, nýbrž o její rekonstrukci (str. 666). Pro označení kvalifikovaných dělníků z kartounek, kteří zhotovovali tiskací formy a byli německy nazýváni „Formstecher“, je lépe místo „řezači vzorů“ užívat soudobého českého termínu „vzorkáři“ (str. 615). Thomasův podnik v Kraslicích, kde došlo v květnu r. 1845 ke stávce, nebyl soukromou továrnou, nýbrž přádelnou vlny (str. 671). Stejně je nesprávné i tvrzení, že pro nezaměstnané pražské tiskaře byly počátkem r. 1845 zorganizovány nucené práce v donucovací pracovně (str. 671) — od této akce se ve skutečnosti upustilo.

Partie „Přehledu“ o počátcích dělnického hnutí jsou organickou součástí výkladu o hospodářském a sociálním vývoji českých zemí v 1. polovině 19. století, jen v jeho rámci mají své oprávnění a v této širší souvislosti také musí být posuzovány. V těchto několika poznámkách jsme chtěli pouze upozornit na některé problémy a opravit nepřesnosti a omyly, pokud se v „Přehledu“ objevily.

Únor 1959.

Karel Novotný

POZNÁMKY K II. DÍLU „PŘEHLEDU ČESKOSLOVENSKÝCH DĚJIN*)

Bylo by jen opakování věci dobře známé, kdybych rozváděl, jak základní význam má Přehled československých dějin a práce, jež byly spojeny s jeho vypracováním pro vytváření pravdivého marxistického obrazu minulosti našich národů. Další bádání jistě v mnohém doplní a zpřesní obraz československých dějin, ale sotva co bude změněno na ideové osnově a zcela jistě nic na tom co je největším přínosem tohoto díla — na myšlence kritického marxistického přístupu ke studiu historie, jehož cílem je ucelený, všestranný a věrný obraz minulosti našeho lidu. S prací na Přehledu a zvláště také na jeho druhém dílu je těsně spojeno desetileté úsilí historiků, kteří se jen místy mohli opřít o materiál zpracovaný buržoazní historickou vědou, zatímco mnohde museli provádět celý výzkum pramenný. To platí především pro úseky, které pojednávají o dějinách hospodářských. Jsou to partie vskutku objevené, výsledky bádání, jež nebyly doposud nikde jinde otištěny. Jsou však, a to je logickým výsledkem předchozího, také značně objemné. Zdá se, že při definitivní redakci bude potřeba tyto části v hlavě 2.—5. poněkud zkrátit tak, aby lépe vynikly věci nejdůležitější a základní vývojové tendence. Vím sice, že pro odborníka to bude znamenat jistě

*) Předneseno na konferenci Historického ústavu ČSAV v Liblicích 28. února 1961.

ochuzení ve srovnání s maketou, ale přece jen pokládám zkrácení za žádoucí vzhledem k tomu, že dílo bude určeno široké veřejnosti.

Rovněž v partiích věnovaných dějinám politickým znamená Přehled veliký krok vpřed. Je to zvláště díky tomu, že zde je poňejprv osvětleno dělnické hnutí v rozsahu, který odpovídá jeho významu v národních dějinách. Avšak i dějinám buržoazní politiky se tu dostává kritického zpracování, jež předstihuje všechny práce buržoazního dějepisceví nejen svou ideovou koncepcí, ale též zpracováním velikého množství nového pramenitého materiálu. Je jistě také správné, že zde byly zařazeny partie o kulturních otázkách, jejich rozsah je přiměřený. Jen snad by bylo možno v částech pojednávajících o výtvarném umění poněkud zredukovat počet jmen méně významných umělců, kteří jsou mnohdy vskutku jen vyjmenováni.

Zvláštního místa při zpracovávání politických dějin se dostalo táborovému hnutí z 1868—71, které bylo Jaroslavem Puršem poňejprv celkově osvětleno a plně zhodnoceno. Je mu proto — jako podobně průkopnickým partiím z dějin hospodářských — věnováno mnoho místa, jistě i zde částečné zkrácení umožní lépe vystihnout základní rysy tohoto hnutí. Třeba rovněž uvážit, zda by nebylo lépe neodtrhovat odstavce pojednávající o hospodářských požadavcích namířených zvláště proti vysokým daním (str. 418); od vlastního vyličení táborového hnutí, v němž se vždycky požadavky hospodářské s národními a politickými navzájem organicky doplňovaly v jediné celek. Rovněž se zdá být nadbytečná rekapitulace hlavních rysů tohoto hnutí na str. 421—422, stejně jako třístránková rekapitulace dřívějšího národního hnutí na konci hlavy druhé (s. 296—298).

Ačkoliv bude třeba některé partie zkrátit, pozůstává však přece jen mnoho otázek, jež nejsou v Přehledu osvětleny buď vůbec nebo v rozsahu příliš skrovném. V prvé řadě je to otázka *sociálního postavení* všech tříd. Postavení dělnické třídy je sice věnována dosti značná pozornost, avšak i tu by bylo třeba více plastičnosti, více života. Již hůře je na tom postavení rolnictva a o způsobu života ostatních tříd se konkrétního dovidáme velice málo. Bylo by třeba tu osvětlit, jak se měnilo — či neměnilo — ve studovaném období bydlení příslušníků různých tříd a sociálních skupin ve městech i na venkově, jaké bylo vytápění bytů, jejich zásobování vodou, osvětlování; strava a oblékání. O významu svícení petrolejovými lampami by snad bylo také třeba mluvit tam, kde se mluví o těžbě petroleje v Haliči (489). Avšak bylo by třeba mluvit i o tom, jaké byly v různých třídách rodinné poměry (domácí služebnictvo), jaké bylo postavení žen, zabezpečení ve stáří (výminek) a konečně i trestní zákonodárství a praxe. Snad by si také zmínky zasloužila nikoliv bezvýznamná v této době vrstva lumpenproletariátu. Zvláštní důraz je tu třeba položit na konkrétnost. Vždyť mnohé z toho, co je autorovi z vlastní životní zkušenosti zcela běž-

né, je věcí neznámou již pro dnešního mladého čtenáře a bude ještě cizejší mládeži za deset let.

S otázkou sociálního postavení těsně souvisí i problematika *školství*, jež je v Přehledu opomínata skoro úplně. Karlově universitě přes její centrální význam v českém vědeckém, školském a kulturním životě této doby je věnováno větší místo jen tam, kde se pojednává o rozdělení pražské university jako o záležitosti politické. (Ostatně i tu je nepřesnost v tom, že se tvrdí, že spory byly o rozdělení jmění university. Ve skutečnosti šlo o rozdělení ústavů, které ovšem byly vlastnictvím státu. Jmění university, její velkostatek, byl již v této době ve správě státu a de facto již plně od ní oddělen — str. 602).

Malá pozornost věnovaná universitě souvisí s tím, že byla opomínata *věda* vůbec. Například není tu uveden významný český historik působící v této době, Konstantin Jireček; přední chirurg této doby, Čech Eduard Albert (v rejstříku omylem A. Albert) je zmíněn jen jako politický prostředník mezi českými buržoazními politiky a vládou. Jméno Jana Gebauera se sice v Přehledu vyskytuje na třech místech, nikde však není vystižen jeho vědecký význam. Jednou se uvádí, že již před ním zahájil otec Petra Bezruče boj proti legendě o pravosti Rukopisů, podruhé je zmínka o tom, že Gebauer byl povolán 1905 do panské sněmovny a potřetí konečně je tu jeho portrét od Maxe Švabinského. Není tu vůbec rozebrán a zhodnocen boj u Rukopisy.

Technika, jejíž zavádění do praxe je pečlivě osvětleno v částech pojednávajících o hospodářském vývoji, se jako odvětví vědy a výzkumu musela spokojit s vyjmenováním řady předních osobností na str. 502—503, aniž byl podrobněji osvětlen stav a význam badatelské práce na tomto poli u nás ve sledované době. Téměř nic není pověděno o gymnasiích, reálkách a jejich rozvoji a významu a stejně málo i o významu školství průmyslového a zemědělského. Pokud tu jsou jednotlivé zmínky, jsou roztržštěné a nahodilé.

Také úloha katolické církve v českých zemích je osvětlena jen velmi kuse (str. 607—608), a to v souvislosti s nástupem politického klerikalismu. Bylo by však třeba ukázat zvláště její vliv na nižší školství, povinnost žáků navštěvovat v neděli pobožnost, jakož i její ideologický vliv v řadě venkovských oblastí, zejména moravských. Rovněž antiklerikalismu v socialistickém hnutí není věnována taková pozornost, jakou si zaslouží. O ostatních církvích, postavení jejich příslušníků a jejich vlivu (židé, evangelíci) není bohužel řečeno nic.

Mimořádný význam má ve sledované době postavení *německé menšiny* v českých zemích, jež se těšila veliké podpoře Vídně a naopak zase politiku vídeňské vlády významně ovlivňovala. Nebylo by správné vytýkat, jakoby se o jejím politickém životě nemluvalo vůbec. Mluví se o něm jak v kapi-
tolách o politice buržoazní tak i v částech věnovaných dělnickému hnutí.

Avšak vždy je jejich politika osvětlována především jako postup protivníka české buržoazní politiky či českého socialistického hnutí. Opomíjeny jsou tu významné směry jako německý agrarismus a křesťanský socialismus. Poměrně nejvíce pozornosti je věnováno těm maloburžoazním protičeským směrům, které spojovaly nacionalismus se sociální demagogií a od nichž vede přímá spojnice k hitlerovské fašistické straně. Avšak tam, kde se mluví o německém nacionalismu, se vždy více sledují jeho kořeny ideové než sociální (406, 664). Rovněž je málo osvětleno pronikání nacionalismu do řad německých sociálních demokratů na začátku devadesátých let, kdy pro tehdejší vlivné liberické vedení byla existence jednotné zemské organizace strany společně s českými soudruhy věcí nemyslitelnou. Není tedy, soudím, třeba příliš rozšiřovat partie věnované Němcům z českých zemí, jako spíše na příkladě rozboru jejich postoje ukázat, jak se již tehdy v jejich nesnášenlivém nacionalismu vytvářely předpoklady k dalšímu historickému vývoji.

Konečně jako poslední poznámku k obsahové stránce bych se chtěl zmínit o *Praze*. Je sice pravda, že na jedné straně přehled soustřeďuje svou pozornost zejména na události, jež se odehrávaly v Praze, avšak přímo samotnému hlavnímu městu, jeho růstu, třídnímu složení obyvatelstva Prahy a jeho změnám ani jejímu architektonickému vývoji není věnována pozornost, nehledíme-li na jednotlivé zmínky o některých významných stavbách ve státech o výtvarném umění. Není také zvažena úloha pražské městské samosprávy, jedné z důležitých politických pozic české buržoazie od šedesátých let. Také vznik, kořeny a struktura dělnické třídy v Praze by si zasloužily zvláštní pozornost vzhledem k mimořádné úloze, kterou právě tento oddíl naší dělnické třídy měl v národních dějinách.

Tyto připomínky k obsahu chtějí naznačit, kterým směrem by bylo třeba Přehled ještě doplnit. V některých oblastech — školství, věda — to nebude nijak zvlášť obtížné. Jinde, zejména v konkrétním vykreslení vývoje sociálního postavení jednotlivých tříd, bude ještě třeba velmi mnoho práce, protože výsledný obraz dílčích bádání bude jistě velmi pestrý a asi až po delší době bude možno učinit všeobecnější závěry. Přesto však je jisté, že čím konkrétnější bude obraz minulého života v tomto díle, tím silněji bude působit na čtenáře.

Vedle připomínek týkajících se obsahové stránky, mám i několik poznámek k *formě* posuzovaného díla. Přehled je prací mnoha autorů, z nichž každý vtiskl té části, kterou psal, svůj osobitý charakter. Přes zřejmé úsilí redakce o to, aby dílu byl dán jednotný ráz, nepodařilo se přece setřít v mnohém povahu souboru monografických studií. To se zvláště zřetelně projevuje na švech, na místech, u nichž nebylo dosti jasno, zda podle přijatého periodizačního rozdělení patří do jedné či druhé hlavy. Tak otázky vyvazení z roboty jsou osvětleny jak v hlavě první tak i druhé (s. 129 a 161—4). Naopak však osvětlení reforem, jež následovaly po prosincové

ústavě z r. 1867 — oddělení soudnictví od politické správy, církevní zákony, školská reforma — chybí zase jak ve druhé hlavě (s. 246), tak i ve třetí. Rovněž na rozhraní — v roce 1900 — se odehrála hornická generální stávka, která je probírána v Přehledu dvakrát (na s. 724—5 a 951—2). Oba výklady se od sebe nemálo liší, avšak k oběma mám připomínky. Ve IV. hlavě není správně vytištěn název dolu Šalamoun, na němž stávka začala. Rovněž udávaný počet účastníků stávky — 80.000 celkem v českých zemích — se zdá být nadsazený. Správné číslo nebude asi o mnoho přesahovat úřední údaj 60.000. Zejména jsou nadsazena čísla pro Ostravsko, kde stávkovalo jen o málo více než 23.000 a pro severočeský revír kde počet stávkujících nepřekročil o mnoho 20.000. Nepřesné jsou rovněž údaje o konci stávky, která netrvala až do konce března, ale ve většině revírů skončila ve dnech 19.—21. března, na Ostravsku doznívala do 28., na Sokolovsku skončila 22. 3.; jen na Kladensku stávka vcelku skončila 10. dubna a poslední její dohra trvala až do velikonoce, 15.—17. dubna. Na Ostravsko nejel za stávkujícími ministr orby, ale ministr spravedlnosti hr. Spens-Boden. Bylo by snad přece jen přečeňováním subjektivního činitele, kdybychom trvali na formulaci, že oportunistům některých vedoucích činitelů způsobil, že stávka neskončila vítězstvím. Jistě měl na vině na nevelkém úspěchu stávky svůj podíl, ale slovo „způsobil“ je příliš silné právě tak jako termín „zrada vůdců“ pro postup sociálně demokratických vůdců ostravského stávkového výboru, kteří, když navrhovali 19. března ukončení stávky, byli nespokojenými horníky, strženými národně socialistickými agitátory, zbiti.

K druhému zpracování v V. hlavě mám také několik připomínek. Štýrská stávka byla jen epizodou, skončila po čtyřech dnech. Třeba uvést mezi stávkovými revíry také Plzeňsko; termín pražsko-slánský revír je dnešnímu čtenáři málo srozumitelný, lépe je mluvit o kladenském revíru. Uváděné číslo 70.000 stávkujících v českých zemích je již bližší skutečnému počtu, ovšem z dvaceti tisíc stávkujících v ostatních oblastech Předlitavska většina stávkovala jen velmi krátce, několik dní, takže osmidedlní stávka zůstala ohraničena na české země, zdaleka ovšem nejdůležitější uhelnou oblast habsburské říše. Požadavek zvýšení mezd nebyl podán jen „misty“, ale všude. Ke zkrácení pracovní doby jako přímému výsledku stávky došlo jen zcela výjimečně na několika dolech z desítek stávkou postižených. Zato uzákonění devítihodinové pracovní doby v dolech v roce 1901 je nakonec nutno pokládat také za výdobytek především této stávky. V charakteristice postupu státního aparátu je výstižnější vylíčení ve IV. hlavě, které ukazuje, že „úřady... se neodvážily sáhnout k obvyklému prostředku, vyprovokovat srážku s ozbrojenou mocí a utopit stávku v krvi“ než v hlavě V, kde se hovoří o tom, že „vláda a buržoazie sáhly k nejbrutálnějším opatřením vůči stávkujícím horníkům.“ Jistě by byly bývaly chtěly, ale neměly vůči tak obrovskému hnutí dost odvahy. Vcelku však místo,

jež je tomuto gigantickému zápasu věnováno, odpovídá jeho významu, bude však třeba rozhodnout, do které části jeho vyličení umístit. Přimlouval bych se za hlavu IV., protože tento boj je spíše spjat s vzestupným vývojem dělnického hnutí v letech devadesátých než s následujícím pak obdobím charakterizovaným poklesem stávkového hnutí.

Vážnou věcí je dokonalé vybroušení *jazykové stránky*. Při tak rozsáhlém díle nemohly nezůstat některé nedostatky, z nichž na několik chci upozornit hlavně proto, že obdobné, byť i méně výrazné prohřešky se vyskytují na více místech. Tak by bylo třeba všude důsledně respektovat dnešní význam slov a oprošťovat se od dobové terminologie, pokud není nenahraditelná. Např. dnešní čtenář bude asi špatně rozumět výrazu „družstvo“ Skenovo, když jde o organizaci fabrikantů k zardoušení malovýrobců (s. 419 aj.); zbytečně je mluvit o statistickém „departmentu“ C. (velké písmeno!) k. ministerstva orby (477). Zaráží, byť i ojedinělé, K. H. Borovský (247, 250) a sotva kdo porozumí druhé části této věty (499): „Spolu vyrůstal neúměrně pomalu i počet obyvatelstva v monarchii vůbec; roční geometrická progrese se v Předlitavsku zvýšila jen z 1.007 na 1.009 (proti tomu např. v Německu stoupla z 0,89 na 1,31)“. Kdy? Co? Jak?

Rovněž by bylo třeba uvážit oprávněnost některých grafických prostředků. Tak na str. 486 se hovoří o období poměrně „klidného“ vývoje kapitalismu před imperialismem. Uvozovky v textu vždy ironizují, utvrzují čtenáře v přesvědčení, že pravý opak je pravda. Avšak zde vskutku je možno — zvláště je-li připojena výhrada poměrně — mluvit o klidném období ve srovnání s bouřlivým následujícím údobím imperialismu a otevřených revolučních střetnutí. Podobně je nevhodné sázet odlišnými typy demagogické fráze mladočeského programu (str. 437). Tato úprava může u čtenáře vytvářet mylný dojem, že proložené téze jsou vskutku podstatou mladočestství. Také některé terminologické otázky bude třeba ještě promyslet. Např. se nezdá správně užívat výrazu „přednostní“ pro rozvoj výroby výrobních prostředků v období kapitalismu (497). Bylo by správnější mluvit tu o „rychlejším“ nebo „mohutnějším“ rozvoji těchto odvětví ve sledovaném období, avšak termín „přednostní“ již sám v sobě zahrnuje plánovitě řízení celkového rozvoje průmyslové výroby, jež je vlastní jen socialistickému zřízení.

Velikou předností díla je bohaté využití statistického materiálu jak při rozbořech společenských jevů tak i k ilustraci. Tabulky mají dnes v historickém díle své nesporné oprávnění. Nebylo by však někdy na škodu je podrobněji komentovat a přesně vymežit obsah jednotlivých dobových kategorií. Při užívání měř a vah se přimlouvám za to, aby byly, pokud je to jen možné, převáděny na metrickou soustavu, protože časem budou zapomenuty doposud ještě dosti běžné plošné míry v práci hojně uváděné — jitro, korec, měřice aj. Pak také nebude moci dojít k takovým

nedopatřením, jako je zavedení zvláštní, odjinud neznámé zkratky pro metrický cent — mq — na str. 520.

Ještě jedna stránka nemůže být opomítnuta. Je to úroveň *ilustrací*, omluvitelná jen tím, že jde o maketu. Nevalná technika reprodukční znehodnocuje většinu reprodukci obrazů, ale trpí jí i jiné ilustrace. Tak ilustrace označená jako portrét Fráni Šrámka (č. 150) nezobrazuje ani modrého rezervistu, ani rudého anarchistu, ale jenom černou skvrnu. Někdy by bylo třeba provést i nový výběr — není vyobrazen ani jediný bytový interiér, zato Národní divadlo dvakrát (č. 43 a č. 110). Nepřesně je zařazen portrét inž. Kašpara s jeho letadlem již ke kapitole IV., ač je asi z roku 1910 (č. 77). Někdy je u obrázků nepřesný textový doprovod. Tak karikatura na obrázku č. 92 se týká návrhu zákona, obrázek č. 101 je zřejmě až z prvních let 20. stol. a ne z konce 19. století, jak uvádí text, protože jednou z mála budov, kterou je možno na tomto nevalně reprodukováném obrázku zřetelně rozeznat, je budova Umělecko-průmyslového musea, dokončená roku 1901. Rovněž tři přiložené mapy ani formou ani obsahem nejsou nikterak přiměřené tak významnému dílu.

Konečně na závěr bych chtěl jako náměty do diskuse přinést dvě otázky. Na str. 468 je tvrzení, že Břevnovský program Československé sociální demokracie vycházel z programu Gothajského. Je však jisté, že z Gothajského programu byly převzaty jen úvodní odstavce preambule, zatím co základem konkrétních programových požadavků je program Neudörfelský, takřka v plném rozsahu do Břevnovského převzatý a pouze doplněný úvodem, kompilovaným vedle programu Gothajského i z jiných dokumentů, a některými dalšími požadavky (srovnej: J. Havránek, K ideovým kořenům Břevnovského programu z r. 1878, Zápisky katedry československých dějin a archivního studia, III, 1958, č. 1—2, str. 43—60). Druhou diskusní otázkou jsou kořeny reformismu v sociální demokracii, který se začal projevovat zejména v druhé polovině devadesátých let. Zdá se mi, že je tu poněkud přeceněna ideologická forma, v níž reformismus vystupoval a naopak podceněny jeho sociální kořeny v samotném dělnickém hnutí, projevuující se silným vlivem odborů na soc. dem. stranu, působením odborářské byrokracie daleko více ovlivňované poměrně zámožnými odborovými svazy kvalifikovaných, slušně placených dělníků (např. typografů), než revolučněji naladěnou masou ostatního dělnictva (s. 713). Problém totiž není zdaleka jen v tom, že se vyskytli v naší dělnické straně — nebo do ní pronikli — stoupenci masarykismu, revizionismu apod., ale také zejména v tom, že se mohli velmi rychle dostat na klíčová místa ve stranickém tisku a tak neblahým způsobem ovlivňovat celou soc. dem. stranu.

Jan Havránek

„Ať si druzí jdou za pohodlím, klidem, hodnostmi, uspokojením sobectví a ctižádosti. My chceme snášet trpkou hořkost života po tak dlouho, pokud trpce hořký život žítí jest nucená celá třída dělnická...“

Bohumír Šmeral v r. 1922

Životní osudy spoluzakladatele Komunistické strany Československa Bohumíra Šmerala jsou úzce spjaty s půlstoletím dějin českého a mezinárodního dělnického hnutí a to od počátku našeho století až ke druhé světové válce. Dodnes nemáme zasvěcenou monografii o díle a životě politika, jehož cesta ve svých vrcholech i zátočinách byla typická pro ideologický vývoj rozhodující části českého proletariátu. I Šmeralovy omyly pramenily z historicky podmíněných krizí a problémů revolučního hnutí a byly vykupovány zcela otevřenou sebekritikou a ještě nedoceněnými zásluhami dalekosáhlého významu. Prvním zdařilým edičním činem, který seznamuje veřejnost alespoň částečně se stále živým a aktuálním dílem Bohumíra Šmerala jest vydání jeho „Historických prací“, opatřené výstižným komentářem vydavatele, kterým je Ústav dějin KSČ. Výbor ze Šmeralových historických prací, z jeho projevů a polemik, je pramenem nikoliv jen k poznání části Šmeralova díla, ale i kusu složitého zápasu revolučních činitelů českého dělnického hnutí se všemi hlavními odnožemi nepřátelské ideologie: s buržoazním nacionalismem, reformismem a revisionismem a posléze i s fašismem. Ač výbor „Historické práce“ obsahuje jen malou část prací z bohaté Šmeralovy publicistické činnosti, přináší právě ony Šmeralovy práce, v nichž se skvěle projevuje nedílná jednota Šmerala, jako významného marxistického teoretika, a současně politika, reagujícího bystře a předvídavě na stěžejní problémy doby.

První etapou Šmeralovy činnosti bylo období ohraničené zhruba lety 1899—1905, kdy se již jako student stal ústřední postavou první marxistické skupiny mezi naší vysokoškolskou inteligencí. Pořadatelé sborníku pominuli toto období, ač právě zde, poprvé v našich dějinách, docházelo v člancích a celé činnosti Bohumíra Šmerala a jeho spolupracovníka Václava Vacka k účtování s povýšeným a maloburžoazně mentorským poměrem tzv. levé inteligence k marxismu a k revolučním tradicím dělnického hnutí. Bohumír Šmeral na příkladu Josefa Baráka, F. L. Chleboráda, Václava Klofáče a dokonce již tehdy i na příkladu Masarykově, ukazoval negativní vliv inteligentů na dělnické hnutí a stal se dokonce jedním z mála uvědomělých odpůrců Bernsteincova revisionismu, který tehdy ohrozil proletářský charakter sociálně demokratických stran a „revidoval“ stěžejní poučky marxismu. Zatímco příslušníci tzv. levé inteligence vstupovali tehdy do sociálně demokratické strany docela zjevně jako nemarxisté a stoupenci

revisionismu (F. Modráček, F. Soukup, F. Tomášek aj.), Bohumír Šmeral byl prvním vysokoškolsky vzdělaným a přesvědčeným marxistou, který si osvojil učení zakladatelů vědeckého socialismu. Brzy se stal nejen stranickým teoretikem, ale i funkcionářem, agitátorem a organizátorem masových akcí. Na rozdíl od intelektuálních „reformátorů“ dělnického hnutí, kteří marxismus nahrazovali toliko maloburžoazně demokratickým programem, navazoval mladý Šmeral vědomě na dílo průkopníků našeho dělnického hnutí, na dílo J. V. Pecky, Ladislava Zápotockého, Josefa Hybeše a Petra Cingra. Uvědomit si tento charakter raného Šmeralova období je nutné zvláště proto, že Šmeral při pozdějších prudkých polemikách s prací reformisty až příliš sebekriticky tvrdil, že se před rokem 1917 od nich v podstatě nelišil. Vědom si svých chyb před I. světovou válkou a během této války, odmítal mluvit o rozdílu mezi ním, který do strany vstupoval jako marxista a lidmi, kteří se již tehdy netajili svými „výhradami“ k proletářské ideologii. „Sám nemám právo“, psal Šmeral, „abych soudil osoby, které při vytváření této tragédie (nástup reformismu a revisionismu v dělnickém hnutí, pozn. F. Č.) byly účastny. Byl jsem sám polovicí svého života přesvědčeným zastáncem a uskutečňovatelem těchto hledisek“ (str. 224). Vzdor tomu znalost prvního období Šmeralova působení v dělnickém hnutí by usnadnila čtenáři pochopit i logickou spirálu jeho dalšího vývoje, jeho ideovou převahu nad většinou sociálně demokratických vůdců a „teoretiků“ před I. světovou válkou a do jisté míry i skutečnost, že se stal jedním z hlavních zakladatelů KSČ v roce 1921.

V druhém období své činnosti, v letech 1905—1917, je již Šmeral jedním z vůdců čl. sociální demokracie. I tehdy vynikal svým rozhledem, svou úsilovnou snahou prosazovat hledisko proletářského internacionalismu, jak nad starými dělnickými praktiky, podceňujícími teorii, tak nad revisionistickými maloměšťáckými intelektuály, kteří usurpovali v dělnické straně význačná místa. Pod vlivem a silným tlakem celkových poměrů v západoevropském dělnickém hnutí, směřuje se do velké míry i Šmeral s reformistickou praxí sociální demokracie a socialistická revoluce se mu zdá být jen vzdáleným cílem daleké budoucnosti. Ve svých skvělých historických pracích však připomíná straně revoluční tradice, z nichž české dělnické hnutí rostlo, a hájí principy Marxova historického materialismu, pokouší se obrátit pozornost strany k proletářskému řešení složité národnostní otázky v Rakousku a podrobuje kritice revisionismus v mezinárodním dělnickém hnutí.

Vydavatelé sborníku výběrem Šmeralových historických prací z tohoto období, i stručným kritickým komentářem k nim, postihli hlavní a charakteristické rysy Šmeralovy činnosti a dali čtenáři nahlédnout do vnitřní problematiky tehdejšího dělnického hnutí. Ve sborníku uvedené historické práce z tohoto období vznikly v letech 1908—1914.

Pro lepší pochopení historicky pokrokového významu těchto prací, i pro

pochopení jejich dobově podmíněných nedostatků a nedůsledností, bylo by však třeba přihlídnout k formování Šmeralových názorů na taktiku a strategii českého proletariátu v období mohutného ohlasu ruské demokratické revoluce v letech 1905—1907. Již Šmeralův článek o „základech české politiky“ z roku 1904 předznamenal jeho nejbližší budoucí politickou orientaci i způsob jeho přístupu k tematice zmíněných historických prací.

Bohumír Šmeral v letech 1905—1907 řešil otázku taktiky strany v demokratické revoluci ještě bez znalosti leninismu a bez vědomí té skutečnosti, že v období imperialismu se národně osvobozenecký boj může stát součástí všeobecně demokratického boje a zálohou proletářské revoluce. Rovněž leninská teorie o možnostech přerůstání demokratické revoluce v revoluci socialistickou byla u nás tehdy neznámá. Šmeral však odmítal slepou víru v parlamentarismus a hlasovací lístky, odmítal loajalitu a servilnost k vládě a vládnoucím třídám a vytyčoval program přeměny Rakouska v demokratickou republiku. Odtud potom se stávají vysvětlitelné dva rysy jeho historických prací a celé jeho politické činnosti. Na jedné straně liší se od sociálně demokratických parlamentních politiků svou hlubokou věrností masám dělnické třídy a svým účastenstvím v jejich sociálních bojích, svým internacionalismem a programem porážky celého kapitalistického řádu. Na druhé straně přibližuje se stále více k teorii austrorakouského a mylně se domnívá, že národní boj a program samostatného českého státu narušuje proletářskou solidaritu dělnické třídy v Rakousku a nahrává omezenému nacionalismu měšťáků. Hlubší zmínka o Šmeralově úporném hledání odpovědi na tyto otázky již v letech 1905—1907 byla by vhodná i z toho důvodu, že ještě v roce 1922 hovořil Šmeral důrazně o těchto svých pracích jako o důkazu svých správných názorů na celkový ekonomický vývoj kapitalismu (viz str. 194).

Třetí a rozhodující období Šmeralovy činnosti bychom mohli široce vymezit léty 1917—1940, ač další vnitřní periodizační mezníky by při podrobnějším zkoumání byly lehce zjistitelné podle Šmeralovy účasti na vnitrostranickém vývoji KSČ i podle jeho práce v Komunistické internacionále. První období ideového zrání i druhé období vůdcovství v čl. sociální demokracii dostávají svůj pravý historický význam teprve ve světle bohaté životní i politické historie Šmerala komunisty.

Proti nikomu čeští zrádci dělnického hnutí nespáchali tolik špinavých intrik jako proti Šmeralovi po roce 1921. Nikdy mu neodpustili, že netáhl s nimi a s prezidentem Masarykem, že se stal přesvědčeným komunistou. Z policejního špiclovství ho nařkli, politickým obojetníkem ho nazývali, snižovali jeho lidskou důstojnost a popírali jeho výjimečně vzácný charakter a mnohokrát osvědčenou oddanost dělnickému hnutí. Buržoazie a reformisté využili mylný předválečný Šmeralův názor na nutnost teritoriálního zachování Rakouska a chtěli z něho před očima veřejnosti udělat zrádce národa. Šmeral dlouho váhal, neboť cítil nechuť k osobním polemí-

kám. Když však pochopil, že běží o autoritu vedení KSČ, odpověděl nepřátelům a nízkým pomlouvačům způsobem, který strhl masku lži a pokrytectví z celé české buržoazní politiky z doby I. světové války. Věcným a klidným slovem, prostým citováním dokumentů, bez nejmenšího ohledu k nepřátelům i k sobě, představil veřejnosti české „vlastence“ a domácí „odbojové“ pracovníky jako hrstku zbabělých politikářů. Rádi odpouštíme vydavatelům, že porušili tematický ráz sborníku „Historické práce“ a v závěrečných přílohách otiskli tuto Šmeralovu polemiku, v níž dokonale očistil své jméno a znovu si získal autoritu v celém soukolí českého politického života. Jsou to materiály, poskytující neobvykle plastický a dramatický záběr do politické historie české buržoazie za I. světové války a bezprostředně po vzniku republiky. Tím se však nikterak nezdáváme naděje na větší ediční ukázněnost v případě dalšího vydávání Šmeralových spisů. Vždyť Šmeralovy statě a polemiky mohly by tvořit samostatný svazek stejně jako jeho teoretické a historické studie.

Nejen proti buržoazii a pravicovým sociálním demokratům se musel Šmeral hájit. I uvnitř KSČ čeští, němečtí a maďarští sektáři útočili proti Bohumíru Šmeralovi ve snaze zmocnit se vedení strany. Dogmaticky ignorovali skutečnost, že Šmeral je skutečným představitelem českého revolučního dělnictva, které masově přecházelo z bývalé sociální demokracie do KSČ. A byl to V. I. Lenin, který v této době podpořil Šmeralovu autoritu. Václav Kopecký ve svých pamětních výpisech o tom výstižně napsal: „Je známo, jak si soudruh Lenin osobně vážil s. Šmerala, v němž viděl jediného význačného soc. dem. vůdce, který z řad II. Internacionály upřímně, přesvědčivě a s nadšením přešel pod prapor Komunistické internacionály. První Šmeralovo vedení KSČ mělo přes vlivy soc. dem. pozůstatků velkou zásluhu o zachování a další růst masové síly KSČ.“

Většina historických prací ve sborníku uvedených je svědectvím politické a teoretické vyzrálosti Šmeralovy jako komunistického politika mezinárodního významu. Šmeral stále a zasvěceně vykládá, proti všem falsifikátorským snahám reformistů, proč jedině KSČ má právo hlásit se k odkazu prvních průkopníků českého dělnického hnutí, čím se lišil předválečný marxismus od marxismu-leninismu, čím sociální demokrat od komunisty, i co jim zůstává společného a v čem oportunisté poválečné II. internacionály zradili tradice, program a cíle mezinárodního proletariátu. Slova historika, politika a novináře jsou nedílnými částmi celkové stavby Šmeralových přesvědčivých, srozumitelných, klidných a přece burcujících článků a studií. Šmeralovy prozřavé a daleko vidoucí výklady historických kořenů fašismu a jeho výbojných aspirací jsou pevnými dokumenty o celonárodním významu KSČ v boji proti fašismu a válce, v boji za uhájení republiky a za nastolení socialismu v našich zemích. Šmeralovy rozborů vývoje německého nacionalismu a imperialismu zůstávají dnes stejně aktuální jako ve 30. letech.

Ať psal Šmeral k jakýmkoliv konkrétním otázkám, které byly na pořadu dne, nikdy neztrácel vědomí smyslu našeho století. Svou studii „20 let Kominterny“ psal v roce 1939 již v Moskevské emigraci, sotva dva roky před svou smrtí. Úvodní slova k této studii nelze číst bez obdivu — je v nich ukryt smysl všech Šmeralových historických prací a naší doby vůbec:

„Píši tyto řádky dva měsíce po obsazení Československa Hitlerem, kdy jsem musel opustit zemi, v níž jsem se narodil, a s níž jsem srostl celými desítkami let své práce. Píši tyto řádky v den, kdy došly vážné zprávy z Katalánska. Žádný revolucionář nemůže zůstat v takovém okamžiku lhostejný. Ale přesto každý marxisticky školený člověk vidí budoucnost a perspektivy jasně. Prožíváme jeden z největších převratů, jaký kdy lidstvo zažilo. Přebírat od feudalismu ke kapitalismu neměl ani zdaleka tak hluboký dosah jako přechod od kapitalismu k socialismu a ke komunismu. Dnešní doba je dobou daleko větších převratů, než bylo období francouzské revoluce. Neúspěch je bolestný při každém střetnutí. Ale v těchto obrovských dějinných sociálních otřesech nerozhodují jednotlivé bitvy, rozhodnou teprve poslední velké boje.“

František Červinka

X. STUDENTSKÁ VĚDECKÁ KONFERENCE FILOSOFICKÉ FAKULTY

Studentská vědecká společnost naší fakulty uspořádala ve dnech 1. a 2. března 1961 desátou přehlídku vědecké práce studentských kroužků. 21 vybraných referátů bylo rozděleno do tří sekcí: historické, filosofické a filosoficko-uměnovědné, v níž byly předneseny referáty z oboru filosofie, hudební vědy, psychologie a pedagogiky.

V historické sekci byly jako nejlepší hodnoceny referáty B. Jungmanna a M. Haunera. Bohumil Jungmann se ve svém příspěvku zabýval počátečním obdobím marxistické levice na Plzeňsku. Výrazně sledoval linku vývoje a intenzity radikálního hnutí v plzeňské oblasti a správně přihlédl i k vztahu plzeňské levice k hnutí v okolních krajích. Referát Milana Haunera o tendencích námořního zbrojení Německa po 1. světové válce byl zajímavý nejen významem svého obsahu, ale i upoutávajícím přednesem. Ukázal, že německý imperialismus připravoval válku hned od prvních dnů Výmarské republiky a že horečná militarizace po nástupu Hitlerově byla jen otevřeným pokračováním zbrojení dávno již započatého.

Vedle referátů B. Jungmanna byly na konferenci předneseny další práce, věnované 40. výročí založení KSC. Hana Pachtová hovořila o působení KSC mezi studentstvem v období mezi rokem 1945 a únorem 1948. Zdůraznila významnou úlohu ROH v tomto zápase a zhodnotila význam Studentské komise ÚRO. Přes některé dílčí nedostatky byl i tento referát posouzen porotou kladně a po zásluze odměněn druhou cenou. Práce E. Hubkové pojednávala o protidrahotnických bouřích a vnitrostranické krizi KSC v roce 1925. Jan Kuklík a František Tomek hovořili o počátcích uskutečňování buržoazní pozemkové reformy a o jejím vlivu na formování dělnicko-rolnického svazku. Upozornili na to, že pozemková reforma byla toliko jedním ze způsobů zájmové politiky buržoazie. Zároveň referát ukázal i na to, že právě tato funkce pozemkové reformy vyvolala postupný odpor středních vrstev vůči reformě a jejich příklonění se k politice KSC. Tento referát obdržel jednu z třetích cen.

Tematicke feudálních dějin byly na konferenci věnovány tři referáty. Nejvýznamnějším byl referát Ivana Štovička o počátcích tábořského bratrstva. S. Štoviček vyšel nejprve z problému vztahu revoluce a státního zřízení vůbec a potom se zabýval řešením tohoto problému v husitském hnutí, kdy byla prý vytvořena nová státní forma. V diskusi upozornil s. doc. Fiala, že toto tvrzení je problematické. S. Štoviček vyslovil dále domněnku, že počátky tábořského bratrstva lze vskutku vidět již v lidových putích na hory. Organizace vznikla už roku 1419 a upevnila se znovuzískáním měst roku 1420. V diskusi k tomuto referátu vystoupil mj. prof. Husa, který poukázal na podíl drobných středních vrstev při zrodu organizace. Václav Bok přednesl referát, v němž podal rozbor urbáře chotěšovského kláštera z roku 1367. Přednášející předvedl ukázkou dobré práce s historickým pramenem, i když obvyklou metodou a bez širších závěrů politických i ekonomických. Živou diskusi vyvolal svým referátem s. Zoltán Drenko, který se zabýval činností Turku na Slovensku v 16. a 17. století.

Desátá studentská vědecká konference byla vcelku úspěšná. Ukázala dobré výsledky práce mnoha kroužků SVS. Vážným nedostatkem však byla malá účast studentů v diskusích k jednotlivým referátům. Z řady zajímavých prací, na

konferenci přednesených, bylo osm nejlepších odměněno cenami a doporučeno do celostátního kola soutěže.

Jaroslav Someš

Z ČINNOSTI PRACOVNÍ SKUPINY PRO DĚJINY CEN A MEZD

Studium vývoje cen a mezd je důležitou složkou hospodářsko-spoločenských dějin. Bez soustavného zkoumání mzdových poměrů i cen základních životních potřeb nelze plně osvětlit hmotné postavení a míru vykořisťování pracujících mas v jednotlivých dějinných obdobích. Sledování pohybu cenové a mzdové hladiny v dlouhých časových intervalech může přispět k poznání specifických zákonitostí ekonomického vývoje. Úkol studia dějin cen a mezd je však obvykle složitý a obtížný. Má-li dospět ke skutečně hodnotným výsledkům, je nezbytné, aby byl metodicky pečlivě promyšlen a organizován na principech kolektivních výzkumů. Není proto divu, že badatelé předchozích generací, pokud se studiem dějin cen a mezd vůbec zabývali, nejednou propadali, pochybnostem o účelnosti takových výzkumů a zanechávali díla v polovině cesty. To byla také nepochybně jedna z příčin, proč československé badání o dějinách cen a mezd v posledních desetiletích povážlivě zaostávalo a dočasně bylo téměř úplně opuštěno, přesto, že právě u nás mohlo navazovat na staré a pozoruhodné tradice.

Připomeňme v této souvislosti již zájem některých osvícenských statistiků ze sklonku 18. století, zvláště J. A. Rieggera, o studium cenových a mzdových údajů, z pozdější doby pak pokus Christiana d'Elverta z roku 1859 o shromáždění údajů o cenách potravin na Moravě z období 1352–1761 a zejména kolektivní výzkum, organizovaný sekretářem Obchodní a živnostenské komory v Praze Edmundem Schebekem a publikovaný u příležitosti Světové výstavy ve Vídni roku 1873.¹⁾ Není bez zajímavosti, že právě tyto průkopnické práce v českých zemích se staly podnětem rakouskému historicko-numismatickému badání k dalším výzkumům na tomto poli.

Naproti tomu u nás se již v tomto badání soustavně nepokračovalo. Teprve v třicátých letech, kdy se v řadě evropských zemích široce rozvinulo badání o dějinách cen a mezd, oživil se i v československé historiografii dočasně zájem o tuto badatelskou oblast, zvláště po podnětné přednášce, kterou měl v Praze o metodických otázkách studia dějin cen a mezd známý francouzský hospodářský historik Henri Hauser. Komise pro zemědělské dějiny při Československé akademii zemědělské věnovala problémům studia dějin cen a mezd několik zasedání, na nichž referovali Václav Černý, František Lom, Gustav Skalský aj.²⁾ Tyto porady však nevyústily v širokou organizaci výzkumů materiálových, nýbrž měly spíše jen povahu průpravných informací. Trvalou hodnotu si zachovaly především metodické úvahy Gustava Skalského, jež měly dosah mezinárodní. Zejména jeho referát z roku 1938, ježž bylo možno otisknout teprve v r. 1947, obsahuje mnohé cenné podněty.

Po druhé světové válce počali si v oblasti dějin cen a mezd potřebu sou-

1) E. Schebek vydal katalog expozice: *Collectiv-Ausstellung zur Geschichte der Preise veranstaltet zur Welt-Ausstellung 1873 Wien von der Handels- und Gewerbekammer in Prag*, Katalog, Praha 1873, Rukopisný materiál připravený pro výstavu (24 rukopisné svazky) byl uložen v Universitní knihovně v Praze, nyní je zápůjčen do Historického ústavu ČSAV v Praze.

2) Srovn. V. Černý, Mezinárodní organizace studia dějin cen, *Věstník Československé akademie zemědělské VIII*, 1932, 290 ad.; F. Lom, Možnosti a praxe studia dějin cen v ČSR, tam, 1935, 267 ad.; G. Skalský, K otázce zkoumání dějin cen a mezd, *Sborník pro hospodářské a sociální dějiny II*, 1947, 49 ad.

stavných výzkumů znovu uvědomovat především zemědělsko-lesniční archiváři.³⁾ V červnu 1958 svolala Komise pro dějiny zemědělství a lesnictví při CSAZV zvláštní poradu o možnostech studia dějin cen a mezd za účasti zástupců předních našich historických pracovišť.⁴⁾ Tam se konstatovalo, že by se v první etapě práce měla soustředit na vypracování programu a ověření nových metod na užším tématu z dějin cen a mezd. (Později bylo vybráno období „cenové revoluce“.) Takového úkolu se nejlépe může ujmout úzký, nevelký kolektiv pracovníků, soustředěný při některém z vědeckých pracovišť.

Z výsledků diskuse a ze zkušeností předešlých pokusů o organizaci studia této problematiky u nás vycházela katedra československých dějin a archivního studia University Karlovy, která soustředila kolektiv pracovníků, zabývajících se dějinami cen a mezd. Sleduje tímto badáním studium širší problematiky, než tomu bývalo v předešlých pokusech. Katedra má ve svém plánu vědecko-výzkumných úkolů studium hospodářských a sociálních poměrů v Čechách v období pozdního feudalismu se zvláštním zřetelem k dějinám třídních bojů. Výzkum dějin cen a mezd v této epoše je tudíž nedílnou součástí úkolu. V kolektivu, který se roku 1958 seskupil při katedře čs. dějin, jsou pracovníci archivů, vědeckých ústavů a jiných pracovišť, kteří se zabývají otázkami studia dějin cen a mezd v 16. a 17. století v souvislosti se širšími ekonomicko-sociálními poměry. Hlavní náplní činnosti kolektivu zůstává:

- a) sdružovat badatele v oboru studia dějin cen a mezd se styčnými vědeckými zájmy;
- b) rozpracovávat metodiku tohoto oboru badání;
- c) informovat o výsledcích podobných prací u nás i v cizině pravidelnými přehledy literatury, kterou shromažďuje Numismatické oddělení Národního muzea, jež na výzkumu spolupracuje;
- d) vzájemně se informovat o pracích členů kolektivu v referátech o monografických studiích;
- e) udržovat a navazovat spojení s pracovníky v tomto oboru v zahraničí za účelem vzájemných informací.

Jedním z úkolů v počátcích práce kolektivu byla příprava materiálu pro referát prof. Stanisława Hoszowského z Krakova o „cenové revoluci“ ve střední Evropě na XI. mezinárodním kongresu historiků ve Stockholmu v roce 1960. K tomu užívali členové pracovní skupiny metody sond podle směrnic jednotně vypracovaných prof. Hoszowským, jak to vyžadovala krátká lhůta mezinárodně koordinovaného úkolu. Přitom však již věnovali pozornost na svých zasedáních zejména otázkám metodickým. Soubor materiálu, zpracovaného metodou sond do počátku ledna 1959, byl připraven do poloviny března 1960 a odeslán prof. Hoszowskému do Krakova. Prof. Hoszowski, který se předtím zúčastnil několika porad pracovní skupiny, mohl použít sond z českých měst Loun (zpracoval B. Nechvátal), Stříbra (V. Bystrický), Děčína (Dr. M. Košťál), Plzně (Dr. M. Bělohlávek), Prahy (Dr. J. Tomas), Karlových Varů (Dr. J. Honc). Kromě toho byly prof. Hoszowskému poslány materiály, týkající se cenového a mzdového vývoje v Olomouci (prof. V. Nešpor). Výzkum sloužil vedle jiných studií prof. Hoszowskému za podklad referátu, který byl otištěn v odborných revuích v Polsku a ve

³⁾ Na pracovní poradě zemědělsko-lesnických archivářů v Jindřichově Hradci 7. září 1955 přednesl J. Honc referát na téma: Úkol zemědělsko-lesnických archivů při studiu dějin cen a mezd a studiu měř a vah.

⁴⁾ Úvodní referáty přednesli J. Petráň a J. Honc. Zpráva J. Svobody o průběhu této porady byla otištěna v Zápiskách katedry československých dějin a archivního studia III, 1958, č. 3-4, 132 ad.

Francií.⁵⁾ Současně připravili členové kolektivu připomínky k referátu prof. E. J. Hamiltona na též kongresu, z nichž některé byly publikovány ve Zprávách Československé historické společnosti.⁶⁾ Pozornost se soustředila zejména na zpracování otázek metodických, dále pak na přípravu monografických příspěvků k dějinám „cenové revoluce“ v Čechách.

Pracovní porady 20. října 1959 se zúčastnil prof. Hoszowski. V diskusi se hovořilo zejména o otázkách zpracování materiálových tabulek, o únosnosti metody sond u různých druhů zboží.

Na pracovní poradě 11. dubna 1961 byl přítomen i polský historik Dr Marian Wolański, zabývající se dějinami cen a mezd ve Slezsku v 16. století. Na této poradě referoval prof. V. Husa o symposiu o dějinách cen před rokem 1750 na XI. mezinárodním kongresu historiků ve Stockholmu v r. 1960. Dále přednesl referát J. Petráň o některých otázkách příčin „cenové revoluce“ a jejich důsledků ve střední Evropě v souvislosti s problematikou stockholmských referátů Stanislawa Hoszowského a E. J. Hamiltona.

Na pracovní poradě 6. června 1961 referoval Dr J. Tomas o cenách pražských vinic od třicátých let 15. století do r. 1620. Referent upozornil na význam studia této problematiky pro srovnání s pohyblivými cenami jiných druhů zboží (obilí, vína aj.)⁷⁾ Druhý příspěvek Dr J. Tomase byl věnován otázkám reálných mezd pražských nádeníků v 16. století a dále kurzovním převodům nominálních peněžních jednotek na ekvivalenty zlata a stříbra v 16. století.

Zasedání pracovní skupiny 25. září 1961 se zúčastnili jednak pracovnice moskevské university zabývající se dějinami „cenové revoluce“ ve střední Evropě L. P. Laptěva CSc, jednak Dr M. Wolański z Wrocławu. Doc. dr. E. Nohejlová-Prátová informovala účastníky o průběhu Mezinárodního kongresu numismatiků v Římě v září 1961. V další části pokračovala zasedání diskusí o referátu Dr J. Honce „Obchod solí a tvorba cen soli ve Frýdlantu v Čechách v letech 1557–1619“. Prof. Husa přednesl předběžný návrh na přípravu pracovního kolokvia o dějinách cen a mezd v roce 1962. O tomto návrhu pokračovala rozprava na dalším zasedání pracovní skupiny 10. října 1961. Uvažuje se rovněž o přípravě sborníčku, shrnujícího výsledky práce a metodické poznatky kolektivu.

Josef Petráň

HISTORICKÝ KABINET FILOSOFICKÉ FAKULTY KU

Rozhodnutím rektorátu z prosince minulého roku byl schválen Statut historického kabinetu a tím byl po právní stránce dán základ k vybudování pomocného ústavu všech historických kateder filosofické fakulty. Není sporu o tom, že takového pomocného zařízení, které by soustřeďovalo všechno, co po věcné a technické stránce pomáhá výuce historických disciplín a vědecké a výzkumné práci jednotlivých kateder, je dnes nanejvýš třeba. Jako vědy technické a přírodní, tak i vědy společenské musejí daleko více využívat novodobých technických vymožeností, nemohou již pracovat po starém, možno říci rukodílném

⁵⁾ St. Hoszowski, Rewolucja cen w środkowej Europie w XVI i XVII w., Kwartalnik Historyczny 1961, č. 2, 297 ad.; týž, Europe centrale et révolution des prix XVIe et XVIIe siècles, Annales Economiques, Sociétés Civilisations 1961, 441 ad.

⁶⁾ M. Košťál, Poznámky k referátu E. J. Hamiltona: The History of Prices before 1750, Zprávy Československé historické společnosti III, 1960, č. 3-4, 160 ad.; J. Tomas, K dějinám cen před 1750, tam, 163 ad.

⁷⁾ Katedra připravuje pravidelně jako podklady k diskusi cyklostilované „Materiály“ s tezemi referátů a zprávami pro členy pracovní skupiny.

způsobu a musejí si organizací pracovních předpokladů, metod a věcných pomůcek vytvářet možnosti rychlejší a úspěšnější práce individuální a kolektivní. Dnes vědecký proces není už jen záležitostí izolovaného jedince a také od počáteční heuristiky až k poslednímu syntetickému zpracování neprobíhá rukama a mozkiem jednoho jediného badatele, jako tomu bývalo dřív. Je pravda, že na úseku historické práce tato tradiční metoda pracovního postupu stále ještě trvá, ale právě při organizaci vědecké práce, při vytváření dílčích jejích předpokladů je třeba využít všeho, co zásadně mění zastaralý, pomalý a obtížný způsob vědeckého zmocňování se skutečností. Jedním takovým prostředkem měl by být zřizovaný historický kabinet. Bude jistě proto s prospěchem povědět několik slov o jeho připravované organizaci a pracovních úkolech i o podmínkách, za kterých je schopen dané úkoly plnit.

Podle dosavadního stavu pomocného zařízení přejímá do své správy knihovnu bývalého historického semináře, knihovnu oddělení pomocných věd historických a příruční knihovny kateder dějin KSSS a dějin KSC. Tento základní knihovni fond představuje na stotísíc inventárních čísel a je třeba, aby ve svých jednotlivých složkách rostl organicky a mohl jako prezenční knihovna vždy sloužit okamžitým potřebám pracovníků kateder a posluchačů. Je to nejen rozsáhlý socialistický majetek, ale současně jeden z nejdůležitějších předpokladů pedagogické a vědecké práce kateder. Ostatní fondy bude třeba na podkladě dnešního stavu a podle plánovaných potřeb buď rozšířit a obnovit nebo zcela znovu konstituovat. To se týká především oněch neknižovních fondů, které lze shrnout pod pojem dokumentací. Dopusud je to paleograficko-diplomatická, sfragistická a numismatická sbírka v oddělení pomocných věd historických a oddělení map. Jestliže sbírky pomocných věd mohou dobře na svých dosavadních základech se dále rozvíjet a jen pomýšlet na to, jak by mohl být paleograficko-diplomatický materiál účelně doplněn a plně k proseminárním a seminárním cvičením využit i přímou publikací výběru cvičných dokumentů ve faksimiliích, bude třeba oddělení map a plánů odloučit od knihovny historického semináře, kde dosud bylo neorganicky přičleněno, a vytvořit samostatné oddělení, dotovat je dostupnými historickými i zeměpisnými mapami a postarat se o jejich řádné uložení.

Vedle těchto dvou oddělení dokumentací bude třeba pomýšlet na to, pořídit pro potřebu výuky historie a pro potřeby badatelské práce oddělení zcela nová. Tak jeví se tu naléhavá potřeba zřídit a trvale obhospodařovat oddělení dokumentace k nejnovějším dějinám československým a k nejnovějším dějinám obecným, která by měla v patrnosti domácí a cizí dokumentový materiál pro tato období a soustřeďovala by jej i v přístupných faksimiliích. Obdobným úkolům historické práce by sloužilo oddělení bibliografické a sbírka mikrofilmů. Speciální úkol zaměřený k výuce by měla obrazová dokumentace, která by fotokopii ikonografického materiálu z dějin práce řemeslné, průmyslové a zemědělské i z jiných tematických celků měla napomáhat názornosti historických přednášek. Úkol metodicko-pedagogický by sledovala sbírka pomůcek k vyučování dějepisu na všeobecně vzdělávacích školách, která by soustřeďovala vše, co bylo v tom oboru vydáno pro jednotlivé stupně všeobecně vzdělávacích škol, a umožňovala by příštím učitelům dějepisu se s nimi seznámit a s nimi pracovat.

Pracovním úkolům některých oddělení dokumentace by sloužila fotografická laboratoř. Je dosud jen částečně zařízena a také jen provizorně umístěna v paláci Kinských, ale měla by být pracovně aktivována a stát se pracovním místem, které by nejen zásobovalo příslušná oddělení dokumentací, ale které by pracovalo pro badatelské a pedagogické úkoly jednotlivých pracovníků historických kateder. Fotografická laboratoř měla by být spojena i s pracovní dílnou, kde by posluchači se seznamovali s technikou fotografických prací a s pří-

pravou vhodných vyučovacích pomůcek, modelů, plánů aj. názornin, které budou ve svém příštím povolání potřebovat ať už na škole, v archivu nebo v osvětové práci. Takové jsou fondy Historického kabinetu. K jejich udržování, doplňování a k zajištění i pracovních nových úkolů bude ovšem vedle pracovníků v knihovně třeba aspoň nejméně dvou stálých pracovních sil a to dokumentátora, jenž by byl odborně historicky školený pracovník, a fotografického laboranta, kterému vedle obsluhy laboratoře by mohla být svěřena i instruktáž posluchačů při fotografických praktikách a jiných speciálních kursech.

Historický kabinet, aby mohl zdárně plnit svůj úkol, se ovšem neobejde bez materiálového vybavení technickými prostředky. Budeme musít uskutečňovat nejdříve tzv. malou mechanizaci, kterou ještě ani nemáme, než budeme moci pomýšlet na velkou technizaci složitými matematickými stroji, které jednou nesporně proniknou i do historie a nějak se historického materiálu zmocní. V této malé technizaci, která je vlastně minimálním a takřka samozřejmým požadavkem a která by neměla být vůbec nějakou otázkou, by bylo třeba, aby pro běžnou výuku dějin při přednáškách a seminářích byl Historický kabinet vybaven několika moderními epidiaskopy. Pro přípravu vlastních věcně utříděných a časově sepjatých řad obrazových dokumentů, jež by právě sloužily názornosti vysokoškolské výuce, by bylo třeba, aby fotografická laboratoř byla doplněna fotografickým zařízením na dokumentační fotografii. Z toho hlediska se jeví nutná potřeba nejen kamery Admira Electric a přenosného kufríkového zařízení pro fotografování dokumentů, nýbrž také přístroje Tempocopu, který umožňuje rychlé rozmnožování dokumentů, potřebných k bezprostřední výuce a k vědecké práci. Aby se ovšem mohlo hovořit o tom, že fotografická laboratoř je plně po této stránce vybavena, bylo by do budoucnosti počítat s tím, že by byla vybavena některým z nejnovějších moderních strojů na automatické porizování snímků, tzv. Dokumentátorem. Byl by jistě Historickým kabinetem a oddělením pro pomocné vědy a archivnictví plně využit.

V čele Historického kabinetu je ředitel, jeho zástupce a tajemník. Pracovní plán vypracovává a o jeho plnění dbá rada Historického kabinetu, která je složena ze zástupců jednotlivých kateder. Odborné vedení jednotlivých oddělení kabinetu je svěřeno pracovníkům z řad odborných asistentů, kteří jsou ke speciální práci přidělováni jednotlivými katedrami.

Vědecká práce je dnes již složitý proces, na němž se podílí řada dílčích pracovníků. Je jen třeba, aby dělba a organizace její byla organicky vybudována na účelové spolupráci celé řady pracovníků nejrůznějších kategorií a aby k usnadnění jejich dílčích úkolů bylo využito všech dostupných vymožeností techniky. Jen tak se dá např. zvládnout ohromné množství neutříděného, různorodého, ve značné části dosud nepublikovaného materiálu k novým a nejnovějším dějinám. Je toho třeba, má-li se historie jako jedna ze společenských věd postavit rovnocenně do fronty boje za nové a lepší poznání a nemá-li zůstat za věadmi přírodními a technickými pozadu. Budovaný Historický kabinet by mohl v tom směru mnoho prospět. Jeho úkol bude tím snadnější a jeho pracovní výsledky tím reálnější, čím více budou splněny potřeby jeho materiálového a personálního vybavení.

František Kutnar

O B S A H

<i>Robert Kvaček</i> : Přípravy nacistické agrese vůči Československu v letech 1933—35	5
<i>Jan Havranek</i> : Snahy německé buržoazie o rozdělení Čech na sklonku 19. století	19
<i>Zdeněk Fiala</i> : Princeps rusticorum	31
<i>Zdeňka Hledíková</i> : Z dějin církevního soudnictví doby předhusitské	43
<i>Jaroslav Kašpar</i> : Tajná jednání o návrhu na zrušení nevolnictví a poddanství v Čechách a na Moravě roku 1742	61
<i>Marie Vávrová</i> : K problematice vývoje feudální renty v období pozdního feudalismu	69
Diskuse	
<i>Rostislav Nový</i> : Jedna z otázek české sfragistiky	77
Glosy	
O slovu a větě v historikově práci (<i>František Kutnar</i>)	85
K vyučování dějepisu na základních školách (<i>Jiří Svoboda</i>)	88
Recenze	
Čtyři metodické poznámky k I. a II. dílu „Přehledu čs. dějin“ (<i>František Kutnar</i>)	91
K výkladu počátků dělnického hnutí v I. dílu „Přehledu čs. dějin“ (<i>Karel Novotný</i>)	101
Poznámky k II. dílu „Přehledu čs. dějin“ (<i>Jan Havránek</i>)	105
K vydání historických prací Bohumíra Šmerala (<i>František Červinka</i>)	112
Zprávy	
X. studentská vědecká konference filosofické fakulty (<i>Jaroslav Someš</i>)	117
Z činnosti pracovní skupiny pro dějiny cen a mezd (<i>Josef Petrář</i>)	118
Historický kabinet filosofické fakulty KU (<i>František Kutnar</i>)	120

SOMMAIRE

Préparation de l'agression naziste contre la Tchécoslovaquie dans les années de 1933 à 1935 par <i>Robert Kvaček</i>	5
Efforts de la bourgeoisie allemande tendant vers la division de la Bohême à la fin du 19ème siècle par <i>Jan Havránek</i>	19
Princeps rusticorum par <i>Zdeněk Fiala</i>	31
De l'histoire de la juridiction ecclésiastique du temps avanthussite (Actes judiciaires de l'archevêché de Prague) par <i>Zdeňka Hledíková</i>	43
Négociations secrètes relatives au projet de la suppression de la servitude et du servage en Bohême et en Moravie en 1742 par <i>Jaroslav Kašpar</i>	61
Quelques notes sur l'ensemble des problèmes de l'évolution de la rente féodale dans la période du féodalisme avancé par <i>Marie Vávrová</i>	69
Discussions :	
Une des questions de la sphragistique tchèque par <i>Rostislav Nový</i>	77
Notes :	
La parole et la phrase dans le travail de l'historien par <i>František Kutnar</i>	85
Quelques notes sur l'enseignement de l'histoire dans les écoles élémentaires par <i>Jiří Svoboda</i>	88
Comptes-rendus :	
Quatre remarques méthodiques sur les Ier et IIème tomes du Précis de l'histoire tchécoslovaque (<i>František Kutnar</i>)	91
Quelques notes sur l'exposé des débuts du mouvement ouvrier dans le Ier tome du „Précis de l'histoire tchécoslovaque“ (<i>Karel Novotný</i>)	101
Quelques remarques sur le IIème tome du „Précis de l'histoire tchécoslovaque“ (<i>Jan Havránek</i>)	105
À propos de l'édition des travaux historiques de Bohumír Šméral (<i>František Cervinka</i>)	112
Nouvelles :	
La Xème conférence scientifique des étudiants (<i>J. Someš</i>)	117
De l'activité du groupe de travailleurs pour l'histoire des prix et des salaires à la chaire de l'histoire tchécoslovaque (<i>J. Petrání</i>)	118
Cabinet historique à la Faculté des Lettres de l'Université Charles (<i>F. Kutnar</i>)	120